

176022

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

URARTU KONUT MİMARLIĞI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof.Dr. M. Taner TARHAN

Hazırlayan
10869
Bahar MEMİŞ

İstanbul 1997

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

URARTU KONUT MİMARLIĞI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof.Dr. M. Taner TARHAN

Hazırlayan
10869
Bahar MEMİŞ

İstanbul 1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v-vii
KISALTMALAR.....	viii-ix
BİBLİYOGRAFYA.....	x-xxix
A. Çivi Yazılı Kaynaklar.....	x
1. Assur.....	x
2. Urartu.....	x
B. Yeni Yayınlar.....	xi-xxix
I. GİRİŞ	1-13
A. Amaç.....	2
B. Yöntem.....	2-3
C. Urartu Konut Mimarisi Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	4-13
II. YERLEŞİMLERİN TOPOGRAFİK KONUM ÖZELLİKLERİ.....	14-31
III. KRALİ KONUTLAR.....	32-83
A. Saraylar.....	32
1. Patnos-Giriktepe.....	33-38
2. Van Kalesi / <i>Tuşpa-Yenisaray</i>	39-46
3. Armavir-Blur / <i>Argıştihinili</i>	47-50
4. Arinberd / <i>Erebuni (İrpuni)</i>	51-55
5. Çavuştepe / <i>Sardurihinili</i>	56-59
6. Adilcevaz-Kef Kalesi.....	60-66

B. Konaklar.....	67
1. Karmir-Blur/ <i>Teişebaini</i>	67-73
2. Bastam/ <i>Rusa. i. uru tur</i>	74-77
C. Değerlendirme.....	78-83
IV. HALK KONUTLARI.....	85-154
A. İki Odalı Ön-Avlulu.....	85
1. Norgüh.....	85-86
a. 1 No'lu ev.....	87
b. 2 No'lu ev.....	88
c. 3 No'lu ev.....	89-90
2. Karmir-Blur/ <i>Teişebaini</i>	91-92
a. 1 No'lu ev.....	93-95
b. 2 No'lu ev.....	96
3. Dutschgagi.....	97-98
4. Giyimli.....	99
5. Gövelek.....	100
6. Yukarı Kom.....	101-102
7. Ağaçlık.....	103-105
8. Zernakitepe.....	106-110
B. İki ve İkiden Fazla Odalı - Avlulu.....	111
1. Karmir-Blur/ <i>Teişebaini</i>	111
a. 3 No'lu ev.....	111-112
b. 4 No'lu ev.....	113-115
c. 5 No'lu ev.....	116-117
2. Bastam/ <i>Rusa. i. uru. tur</i>	118-119

C. Merkezî Avlulu	120
1. Van Kalesi Höyüğü.....	120-123
2. Armavir-Blur/ <i>Argiştihinili</i>	124
a. 1 No'lu ev.....	124-126
b. 2 No'lu ev.....	127-131
c. 3 No'lu ev.....	132-135
3. Karmir-Blur/ <i>Teişebaini</i>	136-139
4. Dutschgagi.....	140-142
D. Avlusuz.....	143
1. Armavir-Blur/ <i>Argiştihinili</i>	143
a. 4 No'lu ev.....	143-145
b. 5 No'lu ev.....	146-148
E. Değerlendirme.....	149-154
V. SONUÇ.....	155-158
HARİTA	
LEVHALAR LİSTESİ.....	159-160
LEVHALAR.....	I-XIV

ÖNSÖZ

Urartu Uygarlığına özel bir merak duymam, hocam, aynı zamanda Anabilim Dalı Başkanımız Prof.Dr.M.Taner Tarhan'ın başkanlığını yürüttüğü, Van Kalesi ve Van Şehri kazılarında, 1990 yılında bulunmam ile başladı. Kazıda, şansıma Van Kalesi Höyüğünde, bir Urartu evinde çalışmak düştü... Aynı yıl bir taraftan kazı çalışmaları sürerken, diğer taraftanda, İstanbul Üniversitesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezinde, 6-12 Ağustos tarihleri arasında, *III.Uluslararası Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* düzenlendi. 1.sınıf öğrencisi olarak, bu sempozyum, gerçekten beni çok heyecanlandırmıştı... Adlarını duyup da, orada görme imkanını bulduğum, bu sahanın otoriteleri ile birlikte olmam benim için müthiş bir olaydı!... Beni Urartu'ya yönlendiren etkenlerden biridir bu... Sempozyumda yapılan gezilerde de Çavuştepe, Körzüt, Anzaf, Zernakitepe, Toprakkale, Ayanis gibi merkezleri ilk kez görme imkanım oldu.

1991-1995 yılları arasında, Prof.Dr.Oktay Belli başkanlığında yapılan Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri kazılarında ve Doğu Anadolu Bölgesi yüzey araştırmalarında bulunmam, bu uygarlığı daha iyi tanımamı, kazılarda ve yüzey araştırmalarında yaptığım çizimler, kendimi çizim konusunda geliştirmemi sağladı. 1994 yılında da Prof.Dr.Veli Sevin başkanlığında yürütülen Karagündüz Nekropolü ve Höyüğü kazılarına iştirak ettim... Burada da yine bir evde çalıştım, ama avlusunda. Ancak 1995 yılından itibaren, Yüksek Lisans Tezi çalışmalarına başladıkdan

Son olarak, 1994-1995 yılları arasında, bana maddi destek sağlayan Üniversitemiz "Araştırma Fonu" Müdürlüğü'ne, tüm ilgililere teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım...

Bahar MEMİŞ
Suadiye 7/3/97

KISALTMALAR

- AfO* : *Archiv für Orientforschung*, Graz.
- AMI* : *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Berlin.
- An.Ar.* : *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul.
- An.St.* : *Anatolian Studies*, Londra.
- Arch.Anz.* : *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger*, Berlin.
- AST* : *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- BELLETEN* : *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Ankara.
- Ist.Mitt.* : *Istanbul Mitteilungen*, İstanbul / Tübingen.
- JNES* : *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago.
- KST* : *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- MTREB* : *Mimarlık Tarihi Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, İstanbul.

SA : *Sovetskaa Archeologia*, Moskova.

SMEA : *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Roma.

TAD : *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara.

B. Yeni Yayınlar

BALKAN, K. 1960

“Patnos Yakınlarında ki Aznavurtepe’de bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”,
Anatolia V, 1960, s.133-158.

_____ 1964

“Patnos’ta keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”,
Atatürk Konferansları I, 1964, s.235-243.

BARNETT, R.D. 1959

“Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)”,
Iraq XXI, 1959, s.1-19.

BARNETT, R.D. - W.WATSON 1952

“Russian Excavations in Armenia (1949-1953)”,
Iraq XIV, 1952, s.132- 147.

BELLİ, O. 1979

“Urartu Sanatının Sosyoekonomik Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”,
An.Ar. VI, 1978 (1979), s.44-95.

1984

“Nairi-Hubuškia Ülkesi Arařtırmaları”,
Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve
Müzeler Genel Müdürlüğü, Anadolu Medeniyetleri
Sempozyumu:

I. AST, İstanbul 23-26 Mayıs 1983, Ankara 1984,
s. 31-39.

1986

“Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in
Hubuskia”,

An.Ar. X, Festschrift für Bahadır Alkım, 1986,
s.271-299.

1987

“Demir Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir
Metalurjisi”,

Anadolu Demir Çağları/Anatolian Iron Ages,
(24-27 Nisan 1984 tarihleri arasında İzmir’de
yapılan “I.Anadolu Demir Çağları Sempozyumu”na
sunulan bildiriler/Papers presented to the
“I.Anatolian Iron Ages Symposium” held in İzmir
during 24th-27th April 1984:Ed.A.Çilingiroğlu)
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir
1987, s. 89-107.

1993

“Ruinen Monumentaler Bauten Südlich des Van-Sees in Ostanatolien”,

Ist.Mitt. 43, 1993, s. 255-265.

1994a

“Urartians Dams and Artifical Lakes in Eastern Anatolia”,

Anatolian Iron Ages 3/Anadolu Demir Çağları3,
(The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990:Ed.A.Çilingiroğlu-D.H.French)
British Institute of Archaeology at Ankara. No.16,
Ankara 1994, s. 9-30.

1994b

“Urartian Dams and Artifical Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia”,

Tell Aviv:Journal of the Institue of Archeology of Tel Aviv University, XXI/1, 1994, s. 77-116.

1995

“Neue Funde urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien”,

Beitrage zur Kultugeschichte Vorderasiens,
Festschrift für Rainer Michael Boehmer, 1995,
s. 19-48.

BİLGİÇ, E.-B. ÖĞÜN 1964

“1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”,
TAD XIII/2, 1964, s.102-105.

1966

“1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”,
Anadolu VIII (1964) 1966, s. 64-92.

1967a

“Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları
(1965)”,
Anadolu IX (1965) 1967, s.1-10.

1967b

“Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları (1965)”,
TAD XIV/1-2 (1965) 1967, s.119-121.

1968

“1967 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”,
TAD XVI/1 (1967) 1968, s.45-50.

1973

“Adilcevaz 1972”,
An.St. XXIII, 1973, s.13-14.

1974

“Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”,
TAD XXI/1, 1974, s.31-36.

BURNEY, C.A. 1957

“Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”,

An.St. VII, 1957, s.37-53.

BURNEY, C.A.- G.R.J. LAWSON 1960

“Measured Plans of Urartian Fortresses”,

An.St. X, 1960, s. 177-196.

BURNEY, C.A.-D.M.LANG 1971

The Peoples of The Hills: Ancient Ararat and Caucasus,

London 1971.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1983

“Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”,

An. Ar. IX, 1983, s.319-323.

1991

“Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları”,

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel

Müdürlüğü. XII.Uluslararası Kazı, Araştırma ve

Arkeometri Sempozyumu: XII. KST, I, Ankara 28

Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara 1991, s. 201-207.

1993

“Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel
Müdürlüğü. XIV.Uluslararası Kazı, Araştırma ve
Arkeometri Sempozyumu: XIV. KST, I, Ankara 25-
29 Mayıs 1992, Ankara 1993, s. 431-439.

1996

“Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel
Müdürlüğü. XVII.Uluslararası Kazı, Araştırma ve
Arkeometri Sempozyumu: XVII. KST, I, Ankara 29
Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara 1996, s. 363-377.

ÇİLİNGİROĞLU, A.-G.KOZBE 1994

“Ayanis Kalesi Kazısı, 1992”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel
Müdürlüğü. XV.Uluslararası Kazı, Araştırma ve
Arkeometri Sempozyumu: XV. KST I, Ankara 24-
28 Mayıs 1993, Ankara 1994, s. 445-456.

ERZEN, A. 1962

“Untersuchungen in der urartäischen Stadt
Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961”,
Arc.Anz. 77/2, 1962, s. 383-413.

_____ 1964

“Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları”,
TAD XIII/2, 1964, s. 98-101.

_____ 1965a

“Van Bölgesi Kazıları”,
Bulleten XXIX/115, 1965, s. 554-555.

_____ 1965b

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”,
TAD XIV/1, 1965, s. 141-146.

_____ 1966a

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazıları”,
Bulleten XXX/119, 1966, s. 502-509.

_____ 1966b

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”,
TAD XV/1, 1966, s. 55-57.

_____ 1967a

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”,
Bulleten, XXXI/123, 1967, s. 468-471.

_____ 1967b

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”,
TAD XIV/1-2, 1967, s. 141-146.

_____ 1968a

“Van Bölgesi Çavuştepe 1967 Kazısı”,
Belleten XXXII/127, 1968, s. 412-418.

_____ 1968b

“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”,
TAD XV/1 (1966) 1968, s. 55-57.

_____ 1969a

“Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı”,
Belleten, XXXIII/131, 1969, s. 402-413.

_____ 1969b

“Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı”,
TAD XVII/2 (1968) 1969, s.77-90.

_____ 1970

“Çavuştepe 1969 Kazısı”,
Belleten, XXXIV/135, 1970, s.495-503.

_____ 1971

“Çavuştepe 1970 Kazısı”,
Belleten, XXXV/138, 1971, s.334-340.

_____ 1972a

“Çavuştepe Kazıları”,
VII. *Türk Tarih Kongresi* I.Cilt (1970) 1972, s.
66-69.

1972b

“Çavuştepe 1970 Kazısı”,
TAD XIX/2 (1970) 1972, s.103-108.

1974 a

“Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı”,
Belleten, XXXVIII/150, 1974, s.191-213.

1974 b

“Çavuştepe Kazısı 1973 Çalışmaları”,
Belleten, XXXVIII/151, 1974, s. 547-549.

1978

Çavuştepe I,
Ankara 1978.

1979

“Van Bölgesi’nde Yeni Urartu Araştırmaları
(1974’ten 1976’ya kadar)”,
VIII. Türk Tarih Kongresi (1976) 1979, s. 263-
272.

ERZEN A.- E. BİLGİÇ- Y. BOYSAL- B. ÖĞÜN 1962

“Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa
Çalışma Raporu”,
TAD XI/2 (1961) 1962, s.30-35.

1964

“Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu (1962)”,

TAD XII/1 (1962) 1964, s.19-20.

FORBES, T.B. 1983

Urartian Architecture,

(*BAR* ,no. 170) Oxford 1983.

GUNTER, H. 1982

“Represtations of Urartian And Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs”,
Iran XX, 1982, s. 103-112.

KAFADARYAN, K. 1967

“Novye dannye po architecture Urartu (po materialam Arğıştihinili)” (=Urartu Mimarisinde Yeni Bilgiler)”,

S.A. 4, 1967, s.237-247.

KLEISS, W. 1968

“Urartäische Plätze in Iranisch Azerbaidjan”,
Ist.Mitt. 18, 1968, s. 1-44.

1970

“Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili), 1969”,
AMI 3 (1970), s. 7-65.

KLEISS, W. - H. HAUPTMANN 1976

Topographische Karte von Urartu. Verzeichnis der Fundorte und Bibliographic,
Berlin 1976.

KROLL, S. 1988

“Grabungsbericht”
Bastam II: Ausgrabungen in der urartäischen Anlagen 1977-1978, Berlin 1988, s. 75-106.

MARTIROSIAN, A.A. 1964

Armeniya v Epokhu Bronzy: Rannego Zheleza,
(=Tunç Çağı ve Erken Demir Çağında Ermenistan)
Erevan 1964.

1967

“Raskopki Argistikhinili” (=Argıştihinili Kazıları),
SA 4, 1967, s. 220-236.

1974

Archeologiceskie Pamjatniki Armenii, 8:
Argistikhinili (=Ermenistan'ın Anıtsal Mimarisi,
8:Argıştihinili),
Erevan 1974.

NAUMANN, R. 1985

Eski Anadolu Mimarlığı, I, (Çev. B.Madran)
Ankara 1985.

NYLANDER, C. 1966

“Remarks on the Urartian Acropolis at Zernaki Tepe”,
Orientalia Suecana 15, 1966, s. 141-154.

OGHANESIAN, K.L. 1955

Karmir-Blur IV: Architectura Teişebaini (= :*Teişebaini'nin Mimarisi*),
Erevan 1955.

_____ 1960

“Raskopki urartskovo goroda Erebuni” (=Urartu Şehri Erebuni Kazıları),
SA 3 , 1960, s. 289-296.

_____ 1961

Arinberd I: Architectura Erebuni (= :*Erebuni'nin Mimarisi*),
Erevan 1961.

_____ 1973

Rospisi Erebuni (= *Erebuni Duvar Resimleri*),
Erevan 1973.

ÖĞÜN, B. 1979

“Die Urartäischen Paläste und die Bestattungsbrauche der Urartäer”,
Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologie, vor und Frühgeschichten, Mainz 1979, s. 217-236.

ÖZGÜÇ, T. 1968

“Altıntepe Kazıları”,

Belleten, XXXII/127, 1968, s.407.

PAYNE, M.R. 1993

Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu,

(İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993.

PIOTROVSKII, B.B. 1952

Karmir-Blur II: Rezultaty raskopok 1949-1950

godov(=:1949-1950 Kazıları Sonuçları),

Erevan 1952.

1969

Urartu,

Genova 1969.

SALVINI, M. 1995

Geschichte und Kultur der Urartäer,

Darmstadt 1955.

SEVİN, V. 1991

Yeni Assur Sanatı I, Mimarlık,

Ankara 1991.

 1994

“The Excavations at Van Castle Mound”,
Anatolian Iron Ages 3/Anadolu Demir Çağları3,
 (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages
 Colloquium held at Van, 6-12 August
 1990:Ed.A.Çilingiroğlu-D.H.French)
 British Institute of Archaeology at Ankara. No.16,
 Ankara 1994, s. 221-228.

SİVAS, H. 1991

Urartu ile ilgili Assur Kaynakları,
 (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış
 Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1991.

TARHAN, M.T. 1975

“Urartu Merkezlerinde Ortaya çıkarılan Kerpiç
 Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında
 Öneriler”,
 İTÜ MTRE Tarihi Çevrenin Korunması Semineri,
 19-20 Haziran 1975: *M.T.R.E.B*, 4, 1975, s. 44-55.

 1982

“Urartu Devleti'nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu
 Krallardan ‘Lutipri = Lapturi ’ Hakkında Yeni
 Görüşler”,
An.Ar. VIII, (1980) 1982, s. 69-114.

 1986

“Urartu Devletinin Yapısal Karakteri”

IX. Türk Tarih Kongresi, 1986, s. 285-301.

 1989

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987”,
Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını
Koruma Başkanlığı.

X.Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri
Sempozyumu: *X. KST*, 1, Ankara 23-27 Mayıs
1988, Ankara 1989, s. 369-428.

 1993

“An Urartian Intramural ‘Pithos Burial’ from
the Mound of Van Kalesi”,

Ist.Mitt. 43, 1993, s. 279-282.

 1994

“Recent Research at the Urartian Capital
Tushpa”

*Tel Aviv: Journal of the Institute of Archeology of
Tel Aviv University*, XXI /1, 1993, s. 22-57.

 1995

“Urartu Yerleşmeleri ve Konut Mimarlığı”,
HABITAT II 1996 Sergi Projesi için hazırlanmış
metin.

TARHAN, M.T.- V. SEVİN 1976-1977a

“Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları,I:Askeri ve sivil mimariye ait yeni Gözlemler”

An. Ar. IV-V, 1976-1977, s. 273-304, lev. I-XXI.

1976- 1977 b

“Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları,II: Konut Mimarlığı”,

An. Ar., *IV-V*, 1976-1977, s. 347-360, lev. I-II.

1990

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. XI.Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu: XI. *KST*,1, Antalya 18-23 Mayıs 1989, Ankara 1990, s. 355-375.

1991a

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. XII.Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu: XII. *KST*,2, Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, s. 429-456.

1991b

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988”,

Höyük 1, 1991, s. 65-70.

1993

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991”,
Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel
Müdürlüğü. XIV.Uluslararası Kazı, Araştırma ve
Arkeometri Sempozyumu: XIV. KST, I, Ankara 25-
29 Mayıs 1992, Ankara 1993, s. 407-429.

1994

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1990
Yılı Çalışmaları”,
Bellekten, LVII/220, 1993, s. 843-861.

VAN LOON, M.N. 1966

*Urartian Art, Its Distinctive Traits in the light
of New Excavations,*
İstanbul/ Leiden 1966.

ZIMANSKY, P.E. 1985

*Ecology And Empire: The Structure of The
Urartian State,*
Chicago 1985.

I. GİRİŞ

Konumuzu oluşturan krâli konutlar ve halk konutları, Urartu krallığı'nın en geniş yayılım alanı olan, merkez Van Gölü çevresi olmak üzere, kuzeyde Karasu havzasından Transkafkasya'ya, batıda Elazığ bölgesine, doğuda Urmiye Gölü'ne değin uzanan geniş bölgededir. (Bkz. Harita)

Bu coğrafyada ortaya çıkarılan, araştırılan konut mimarlığı örnekleri, M.Ö.IX. yüzyılın ikinci yarısı- M.Ö. VI. yüzyıl başları arasındaki devreyi kapsayan, "Urartu Devleti" olarak tanımlanan "Krallık" dönemine ait olanlardır. Bununla birlikte, bazı yüzey araştırmalarında saptanan kimi yerleşimlerin, Urartular'ın "Arkaik" dönemine mi ?, yoksa "Krallık" dönemine mi? ait olduğu gelecekte yapılacak kazılarla kesinlik kazanacaktır¹.

¹ Söz edilen dönemler ve özellikleri için bkz. Tarhan 1986, 285vdd.; bkz. brd. s. 15.

A. Amaç

Amacımız, Urartu'daki "krâli" ve "sivil" konutların, incelenmesidir. Başlıca amaçlarımız: konutları literatürde taramak ve ağırlığı Van ve çevresinin oluşturduğu bölgede, mümkün olduğunca yerinde incelemektir. Ayrıca, krâli ve sivil konutlar için, literatürde, kendi içinde ileri sürülen tipolojik sınıflandırmayı yeniden gözden geçirmektir. Tüm bunların yanısıra, belli bir kronolojik sıra takip edilerek bu türlerin gelişimini saptayabilmeyi amaçlıyoruz. Son olarak, Urartu konut mimarisine, çevre kültürlerinin etkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

B. Yöntem

Çalışmamıza öncelikle, konumuzu oluşturan Urartu Konut Mimarisi ile ilgili yayınların taranmasıyla başlandı. Bu çalışmalar, Hollanda Arkeoloji Enstitüsü, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Fransız Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Kitaplığında yapıldı. Yayınlardan, konu ile ilgili olan, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Rusça metinler tercüme edildi. Tüm bu bilgiler, "bilgi fişi" olarak hazırlandı. Daha sonra, yerleşimlere ve konutlara ait plan, kesit, eskiz ve benzeri çizimler toplanarak tasnif edildi ve aynı ölçeklere getirilerek temize çekildi.

1991-1995 yaz ara verme aylarında, Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında, Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri kazısında, ekip

üyesi olarak bulunmam, bana Van Bölgesi'nde yapacağım arazi çalışmalarına imkan sağlamış oldu. Kazı ekibinin üyeleri ile Van çevresindeki merkezlere gidilerek, çizimler kontrol edildi, noksanlar tamamlandı. Ayrıntılı bilgiler sağlamak için yerleşimlerin genel ve detay fotoğrafları çekildi. Gezdiğimiz merkezlerde yüzeyden keramikler toplandı ve çizimleri yapıldı.

Toplanan bu bilgiler dönüşte, bilgi fişlerini hazırladığımız yayınlar ile karşılaştırıldı. Yerleşimlerin topografyası ve konumları hakkında bilgi edinmek için, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Bölümü arşivi tarandı. Anadolu'daki merkezlerin 1/25.000 ölçekli haritalarından yerleri bulundu ve haritalardan gerekli olanlar kopyalandı. Merkezler, bu haritalar üzerinde işaretlendi ve kabaca yerlerine oturtuldu.

Bazı yapıların canlandırma denemeleri çizildi. Çizimler yapılırken, bölgenin geleneksel konutlarının özelliklerinden yararlanıldı. Tüm bu belgeler ışığında, çalışmanın anahat planı oluşturuldu.

C. Urartu Konut Mimarisi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Genel anlamda araştırmaların tarihçesine bakıldığında geçen yüzyılın başlarında başlayan Urartu araştırmaları ve kazıları, gerçekte saray ve tapınak gibi en çarpıcı ve anıtsal yapıları gün ışığına çıkartmaya yöneliktir. Toplumun hayat tarzını, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtan ve kent dokusunun en küçük birimini oluşturan konut sorununa - başlangıçta- yeterince eğinilmiş değildir. Konumuzu oluşturan krali ve halk konutlarına ait bilgiler elde etmek amacıyla, ilk kazılar, kazı monografileri, kazı raporları ve son çalışmalara bakmak gereği doğmuştur.

İlk sistematik kazılar, 1939 yılında, Aras Irmağı'nın kuzey bölgesinde, Erivan'ın güneydoğusunda bulunan Karmir-Blur tepesinde, Boris B. Piotrovskii başkanlığında başlamıştır. Çivi yazılı belgelerle, Karmir-Blur'un, Urartu kenti *Teişebaini olduğu* ve II.Rusa (yakl.ol.M.Ö.685-645) tarafından kurulduğu saptanmıştır². *Teişebaini*, sitadel ve sitadelin eteklerindeki aşağı şehirden oluşmaktadır. Çalışmaların odak noktasını, sitadel yapıları³ oluşturmuş, 1948-1950 yılları arasında ise aşağı şehirdeki konutlar ve konaklar ortaya çıkartılmıştır⁴.

1950 yılında, B.B.Piotrovskii başkanlığında, Erivan yakınlarında yeralan, Arinberd adını taşıyan tepede kazılara başlanmıştır. Çalışmalar, daha sonra, K.L.Oghanesian

² *HChI*, no. 126= *UKN*, no. 281.

³ Kleiss-Hauptmann 1976, 25, no. 8.

⁴ Piotrovskii 1952, 79vdd.; 1969, 135vdd.; Barnett-Watson 1952, 132vdd.; Barnett 1959, 8vd., fig. 7; Oghanesian 1955, 264vd.; Martirosian 1964, 264vd., res. 11.

başkanlığında sürdürülmüştür. İlgili yazıtlardan burasını I.Argiști (yakl.ol.M.Ö.786-764) tarafından kurulan, *Erebur* şehri olduğu anlaşılmıştır⁵. Sitadelde yeralan saray ve tapına kompleksinde, çalışmalar yapılmıştır⁶.

1956-1957 yıllarına geldiğimizde, bilimsel anlamda yapıla yüzey araştırmaları ile ilk kez, Charles.A.Burney, Va bölgesinde yeralan bir çok Urartu kalesi ve yerleşmeleri saptar bunların krokilerini çizer ve tanımlar⁷.

1959-1961 yılları arasında, Afif Erzen başkanlığında, Emiri Bilgiç, Yusuf Boysal ve Baki Ögün'den oluşan ilk Türk ekibi Toprakkale ve Van çevresinde araştırma ve kazılar başlamışlardır.

1959 yılında, Erzincan'ın 20km. doğusundaki Altıntepe sitadelinde, Tahsin Özgüç başkanlığında ilk Türk kazısı başlamıştır. Altıntepe, sitadel ve sitadelin eteklerindeki aşağı şehirden oluşmaktadır. Sitadelde yapılan çalışmalarda, bir tapınak ve kronolojik olarak konumuz dışına çıkan bir saray ortaya çıkarılmıştır. İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere tapınak, I.Rusa (yakl.ol.M.Ö. 730-713) ve II.Argiști(yakl.ol.M.Ö.715-685) dönemlerinde inşâ edilmiştir⁸. Sitadelin eteklerindeki aşağı şehire ait bilgilere ise bir iki satır halinde değinilmiştir⁹.

⁵ *UKN*, no. 138.

⁶ Oghanesian 1960, 289vdd., res.1; 1961, 97vd.; Martirosian 1964, 236vdd., Ayrıca bkz. Kleiss-Hauptmann 1976, 26, no. 9.

⁷ Burney 1957, 37 vdd.; 1960, 186vd.

⁸ T.Özgüç, *Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara 1966, 24-26.

⁹ Altıntepe Aşağı Şehir için bkz. T.Özgüç, "Altıntepe Kazıları", *Bellekten XXXII/127*, 1968,407.

1960 yılında, Kemal Balkan, Ağrı iline bağlı Patnos kasabasının 2km. kuzeybatısında Aznavurtepe’de ve 4km güneyinde Giriktepe/Değirmentepe’de kazılar yapmıştır. Giriktepe’de sürdürülen iki sezonluk kazılarda, Urartu’nun erken dönemine tarihlenen, saray ve eklentilerinden oluşan büyük bir yapı kompleksi ortaya çıkartılmıştır¹⁰. Ancak, Giriktepe sarayının kazısı yarım kalmış ve planlar yayınlanmamıştır.

1961 yılında, Van İli’nin 26 km. güneydoğusundaki Çavuştepe’de, Afif Erzen başkanlığında başlatılan çalışmalar, 2 sene aralıksız sürmüştür. İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II.Sarduri (yakl.ol.M.Ö.764-735) döneminde inşa edilmiştir ve *Sardurihinili* adını taşımaktadır¹¹. Sitadel birbirinden farklı yüksekliklerde yer alan, doğuda “yukarı kale” batıda ise, “aşağı kale”den oluşmaktadır. Yukarı Kalede, Haldap tapınağı ve temenos alanı yer alır¹². Aşağı Kalede ise Uçkale yapısı¹³, İrmuşini Tapınağının ve onu çevreleyen mimar kompleks¹⁴ ve en batıda saray uzanmaktadır¹⁵. Özellikle 1962-1974 yılları arasında yapılan çalışmalar, saray ve tapınak kompleksinde yürütülmüştür. Buradaki ayrıntılı çalışmalarda tesbit edilen saray ile Urartu saray mimarisi hakkındaki bilgilerimiz çoğalmıştır.

¹⁰ Balkan 1964, 239vdd., res. 2-4.

¹¹ Erzen 1978, 6.

¹² A.Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, *An.Ar.* IV-V, (1976-1977), 2vdd., res. 8; 1978, 7vd.

¹³ Erzen 1964, 98; 1966, 503vd.; 1967a, 469; 1968a, 413vd.; 1972b, 103vd.; 1978, 11vd.

¹⁴ Erzen 1964, 98vd.; 1965b, 143vd.; 1966, 505; 1970, 500vd.; 1972, 104vd.; 1976-1977, 8; 1978, 10vd.

¹⁵ Çavuştepe Sarayı için bkz. Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün 1962, 31vd.; 1964, 19vd.; Erzen 1964, 98vd.; 1965a, 555vd.; 1965 b, 144 vd.; 1966a, 506 vd.; 1966b, 99vd.; 1967a, 470; 1967b, 144vd.; 1968a, 417vd.; 1968b, 57vd.; 1969a, 409vd.; 1969b, 83vd., res.6; 1970, 501vd.; 1972a, 68vd.; 1972b, 104vdd.; 1974b,547vd.;1978,8vdd.

1962 yılında, Armavir yakınlarında Armavir-Blur ve Davti-Blur adlı tepelerde, kazılara A.A.Martirosian başkanlığında başlanmıştır. Yazıtlar, burasının, I.Argiştî (yakl.ol.M.Ö.786-764) tarafından kurulan Urartu şehri *Argiştihinili* olduğunu göstermektedir¹⁶. *Argiştihinili*, sitadel ve eteklerindeki aşağı şehirden oluşur. Yapılan kazılar sonunda, Davti-Blur sitadelinde saray kompleksi, eteklerindeki aşağı şehirde ise, evler açığa çıkartılmıştır¹⁷.

1964 yılında, Emin Bilgiç ve Baki Öğün, Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında, Bitlis iline bağlı Adilceviz İlçesi'nin 6km. kuzeyinde yer alan Kef Kalesi'nde, kazılara başlamışlardır. Kef Kalesi, sitadel ve sitadelin güney eteklerinde uzanan aşağı şehirden oluşur. İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II.Rusa (yakl.ol.M.Ö.685-645) tarafından inşâ ettirilmiştir¹⁸. Sitadelde yapılan çalışmalarda, bir saray kompleksi ortaya çıkartılmıştır¹⁹. Aşağı şehirde ise, herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

1965 yılında, Muş İli'ne bağlı, Varto'nun 16km. güneydoğusunda yer alan Kayalidere'de, Seton Lloyd ve Charles A.Burney bir sezonluk kazı yapmışlardır²⁰. Yerleşme merkezi, yukarı ve aşağı sitadelden ve sitadelin eteklerindeki aşağı şehirden oluşur. Çalışmalar, yukarı sitadelde sürdürülmüş, eteklerindeki yerleşime ise, kısaca değinilmiştir²¹.

¹⁶ *HChI*, no. 80 = *UKN*, no. 127 ; *HChI*, no. 91=*UKN*, no. 137.

¹⁷ Martirosian 1967, 226vdd.; 1974, 86vdd., res. 11.; Kafadaryan 1967, 237vd.; Aşağı şehir için bkz. Martirosian 1974, 104vd., res. 38-48; Kafadaryan 1967, 237vd., res. 2, 4, 8.

¹⁸ *UKN II*, no. 453.

¹⁹ Adilceviz Kef Kalesi Sarayı için bkz. Bilgiç-Öğün 1964, 102vd., res. 1-4; 1966, 67vd., lev. IIIa; 1967a, 2vdd.; 1967b, 119vd., lev. I-III; 1968, 45vdd.; 1973, 13vd.; 1974, 32vd.

²⁰ Kayalidere için bkz. C.A.Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel Kayalidere", *AnSt XVI*, 1966, 55vdd.; Burney-Lang 1971, 150vd.

²¹ Burney-Lang 1971, 139.

Maurits Nanning van Loon, 1966 yılında, *Urartian Art: It's Distinctive Traits in the light of New Excavations* adlı eserinin, Urartu mimarisini kapsıyan III. bölümünün, C. alt başlığında; o tarihe kadar yayınlanan raporlara dayanarak, *Erebuni* ve *Giriktepe* saraylarını, aynı bölümün E alt başlığında; *Teişebaini* evlerini tanımlama yoluna gitmiştir²².

Thomas B. Forbes'ten öğrendiğimize göre, Konstantin L.Oghanesian, 1939-1964 tarihleri arasında *Armenia*'da yapılan *Kazılarda bulunan materyallere dayanarak Urartu Mimarisi* (Rusça) adlı Doktora Tezinde, 1966 yılına değin yayınlanmış olan kazı raporlarına dayanarak, evler için bir tipoloji denemesi yapmıştır²³.

1967 yılında, Koryun Kafadaryan, "Novye dannye po architecture Urartu (Urartu Mimarisinde Yeni Bilgiler)" adlı makalesinde, *Teişebaini* ve *Argıştihinili*'de yapılan kazılar sonucu çıkan evleri ele alarak, bu evler için bir tipoloji ileri sürmüştür²⁴.

1968 yılından itibaren, Wolfram Kleiss, Kuzeybatı İran'da sistematik yüzey araştırmalarına başlamıştır. Urartu Krallığı'nın doğu yayılım alanında yapılan bu çalışmalar ile gerek yukarı sitadelerde yer alan yapılar ve gerekse aşağı şehirlerdeki evler²⁵

²² van Loon 1966, 55vd.; 59vd.;

²³ Forbes 1983, 115vd.

²⁴ Kafadaryan 1967, 237vd.

²⁵ Dutschgagi için bkz. Kleiss 1968, 13vd., res. 9; 1978, 36vd., res. 14.; Kaleoğlu için bkz. Kleiss, 1972a, 60 vd., res. 56, lev. 15.1.; Livar için bkz.W.Kleiss, "Zur Ausbreitung Urartus nach Osten", *İst.Mitt.* 19/20, 1969-1970, 36vd.; "Bericht über Erkendigungsfahrten in Iran im Jahre 1970", *AMI* 4, 1971, 57, res.8.; Turkitepe için bkz. Kleiss 1976a, 31vd., res.15, lev.9/2.; Kafır Kale için bkz. Kleiss 1978, 28vd., res. 2-5.; Kale Kamana için bkz. Kleiss 1978, 48vd., res. 21-26.; Kaniki Zar için bkz. Kleiss 1976a, 33, res. 1, 17, lev. 10. 3.; Kaletpe Dosogh için bkz. Kleiss 1976a., 195vd., res.1, 20; 1978, 50vd., res.27, lev.8, 3; 1979c, 195vd., res. 17, 20; 1988b, 184, res.17.; Pirçavuş için bkz. Kleiss 1979c, 183vd., res. 22.

ve yollar üzerindeki bazı konaklama merkezleri²⁶ saptanmış, bunların topografik konumları, planları kimi zaman krokileri ayrıntılı olarak yayınlanmıştır.

Wolfram Kleiss bu çalışmalarını sürdürürken aynı zamanda 1969 yılında, kuzeybatı İran'da yeralan Bastam'da kazılara başlamıştır. İlgili yazıtlara göre sitadel, II.Rusa (yakl.ol.M.Ö. 685-645) tarafından kurulmuştur ve *Rusa.i.urur.tur* (Rusa'nın küçük şehri) adını taşımaktadır²⁷. Bastam Kalesi, sitadel ve sitadelin eteklerindeki aşağı şehirden oluşmaktadır. Aşağı şehirde yapılan kazılarda, halk konutları ve konaklar ortaya çıkarılmıştır²⁸.

Doğu Anadolu'da, "Keban Projesi" kapsamında yürütülen, Yukarı ve Aşağı Fırat havzasında yeralan höyükleri kurtarma kazılarında, 1968 yılında, Harald Hauptmann başkanlığında, Elazığ yakınlarındaki Norşuntepe'de kazılar yapılmış ve bir "konaklama merkezi" ortaya çıkarılmıştır²⁹.

²⁶ Uzubtepe için bkz. Kleiss 1972, 64vd., res. 59, lev. 16/2; 1976b, 31, res. 9; Aşağı Korul için bkz. W.Kleiss, "Berich über Erkendigungsfahrten in Iran Jahre 1970", *AMI* 4, 1971, 69; 1972, 67vd., res. 60, lev. 17/1; Kale Gevher için bkz. W.Kleiss, "Berich über Erkendigungsfahrten in Iran Jahre 1971", *AMI* 5, 1972, 148vd., res.21, lev. 37/1-2; "Grössenvergleiche urartäische Burgen und Siedlungen", *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens*, 1983, 283, res.1; Kaniki Zar için bkz. Kleiss 1976a, 33, res. 1, 17, lev. 10. 3.; Kaletpe Dosogh için bkz. Kleiss 1976a, 195vd., res.1, 20; 1978, 50vd., res.27, lev.8,3; 1979c, 195vd., res. 17, 20; 1988b, 184, res.17.

²⁷ *HChI*, no. 129=*UKN*, 280; Kleiss 1970, 17; 1972, 35; 1977, 246; 1979, 26; 1988a, 77.

²⁸ Sitadel için bkz. W.Kleiss, "Survey of Excavations in Iran, 1968-1969: Bastam" *Iran* 8 (1970); 1970, 7vd.; 1971, 67vd.; "Survey of Excavations in Iran 1969-1970: Bastam" *Iran* 9, (1971), 165vd.; 1972, 40vd., res. 1; 1974, 92vd.; 1976b, 30vd.; 1977, 22vd., res. 5; 1988, res. 2,10; Kleiss-Hauptmann 1976, 29, no. 12; Aşağı şehir için bkz. Kleiss 1970, 17vdd.; 1972, 34vd. res. 1, 29; 1974, 107vd.; 1977, res.30; 1979a, 26vd., res.16; 1988a, 19vd.

²⁹ H.Hauptmann, "Norşuntepe Historische Geographie Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *İst.Mitt.* 19/20, (1969/1970), 30vd., res. 20, 30; "Norşuntepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, (1971), 75vd.

1970 yılında, Çavuştepe Köy'ü yakınlarındaki Çermik'te, Afif Erzen başkanlığında, bir sezonluk kazı yapılmıştır³⁰. Çermik, Van bölgesinde, kazısı yapılmış olan tek "konaklama merkezi"dir.

Van İli'nin 68km. güneydoğusunda, Gürpınar İlçesi'ne bağlı, Giyimli Köyü'nde (Eski Hırkanis), 1971 yılında Afif Erzen başkanlığında, tek sezonluk bir kazı yapılmıştır³¹. Urartu "Yayla evleri" içinde kazısı yapılmış tek örnektir. Ancak Giyimli evi hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır.

1971-1983 yılları arasında, Erevan'ın 25km. batısında Oshakan'da, S.A.Esayan ve A.A.Kalantarian başkanlığında kazılara başlanmıştır. Burası sitadel ve aşağı şehirden oluşmaktadır. *Oshakan I* adlı rapor, 1988 yılında yayınlanmıştır. Ancak, yayından hiçbir şey anlayamadığı gibi, planları kesin olarak ayırd edebilmek mümkün değildir³². Teklif edilen planların ve çizimlerin, gerek tasarım ve gerekse malzeme bakımından benzerlerine rastlamamaktayız. Bu nedenle çalışmamızın kapsamına dahil edilmemiştir.

1976 yılında, M.Taner Tarhan ve Veli Sevin, ilk kez, Urartu konut mimarisine yönelik araştırmalar yapmışlardır. *Anadolu Araştırmaları* serisinde, "*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları, I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler*" adlı makalede, Urartu yerleşimlerinde, sitadel - aşağı şehir bağlantısı ortaya

³⁰ Erzen 1970, 108vd; 1971, s.339vdd.; 1978, 29vd.,levXXIII, a-b-c, res.13.

³¹ Erzen 1974b, 191vdd.; Burada bulunan çok sayıdaki bronz levha, yapılan çalışmaların odak noktasını oluşturmaktadır

³² S.A.Esayan-A.A.Kalantarian, *Oshakan I*, Erevan 1988, 7vdd., lev. CX, CXII-CXVI

konmuştur. Ayrıca ilk kez sitadeller, topografik konumlarına göre, "Tepe kaleleri" ve "Münferit Tepe Kaleleri" olarak sınıflandırılmıştır³³. Yine aynı çalışmaya ait, "*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları, II: Konut Mimarlığı*" adlı makalede, Anadolu'da görülen "iki odalı ön-avlulu" ev tipinin, tarihi süreç içinde, Urartu konutlarında da uygulandığı tesbit edilmiştir³⁴.

1983 yılında, T.B.Forbes, *BAR* serisinde yayınlanmış olan *Urartian Architecture*' da, -ilgili raporlardan derlenen bilgiler ışığında- *III.* bölümde saraylar; *VI.* bölümde ise evler ile ilgili bilgileri kapsayan bir çalışma yapmıştır³⁵.

Urartu batı topraklarında yapılan son sistemli çalışmalar, Malatya, Elazığ, Bingöl çevresinde, 1985-1987 yıllarında Veli Sevin başkanlığında bir ekip tarafından sürdürülmüştür. Burada, kalelerin ve yerleşimlerin yanısıra, Solhan/Cankurtarantepe³⁶, Bingöl/Zulümtepe³⁷, Bingöl/Kaleönü³⁸, Elazığ/Bahçecik³⁹, gibi konaklama merkezleri saptanmıştır.

Oktay Belli tarafından, 1986 yılından itibaren, merkez Van Gölü ve çevresi olmak üzere, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzey araştırmalarına başlamıştır. Van Gölü'nün güneyindeki dağlık

³³ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 273vdd.

³⁴ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 347vdd.

³⁵ Forbes 1983, 41vd.; 115vd.

³⁶ Cankurtarantepe için bkz. V.Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *AST V/II* (1987)1988, 5vd.

³⁷ Zulümtepe için bkz. V.Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985", *AST IV* (1986) 1987, 282vd., res.13, lev.IV/1, IV/2; "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr.* XI, 1989, 50, lev. IV/2, V/1.

³⁸ Kaleönü için bkz. V.Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *AST V/II* (1987)1988, 6vd., res. 26; "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr.* XI, 1989, 50.

³⁹ Bahçecik için bkz. V.Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1987", *AST VI* (1988) 1989, 459vd., res.34; "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr.* XI, 1989, 52, lev. VI/1.

kesimde sürdürülen çalışmalarda, “Yayla yerleşmeleri” saptanarak incelenmiştir⁴⁰.

Tuşpa'da, 1987 yılında, M.Taner Tarhan başkanlığında ve Veli Sevin'in ikinci başkanlığında yapılan kazılarda, I.Argiştî'nin (yakl.ol.M.Ö.786-764) yaptırmış olduğu Yeni Saray ortaya çıkarılmıştır⁴¹. *Tuşpa*'nın kuzey eteklerinde bulunan, Van Kalesi Höyüğü'nde yapılan çalışmalar, merkezi Van Bölgesinde Urartu halk konutlarına yönelik yapılan tek çalışmadır⁴².

1989 yılında, Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Ayanis Kalesinde, Altan Çilingiroğlu başkanlığında kazılara başlanmıştır. İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II.Rusa (yakl.ol.M.Ö.685-645) tarafından kurulmuştur ve “*Eiduru dağı'nın karşısındaki Rusahinili*” adını taşımaktadır⁴³. Ayanis kalesi, sitadel ve sitadelin doğu eteklerindeki aşağı şehirden oluşmaktadır⁴⁴. Sitadelde sarayda kazılar yapılmaktadır. Ayrıca eteklerde yapılan çalışmalarda, aşağı şehrin konutlarına ait duvarlar tesbit edilmiştir.

Van İli'nin 11km. kuzeydoğusunda yer alan, Yukarı ve Aşağı Anzaf Kalelerinde, Oktay Belli başkanlığında, 1991 yılında kazılara başlanmıştır. Yukarı Anzaf Kalesinin kuzeyinde Aşağı

⁴⁰ Yayla yerleşmelerinden Şeyh Hasan için bkz. Belli 1993, 160vd., res. 2.; Pirhilan için bkz. Belli 1993, 160vd., res.3; 1994, 11vd.; 1995, 31vd.; Ayrıca bkz. Belli 1986, 281vd.; 1987, 97vd.; 1993, 260vd.;

⁴¹ *Tuşpa* Yeni Saray için bkz. Tarhan-Sevin 1990, 356vdd., res. 1-4; 1991a, 430vd., res.1, 4; 1991b, 65vdd., res.1; Tarhan 1989, 374 vdd., res.2-17; 1994, 35vd., res.12.

⁴² Tarhan-Sevin 1991a, 432vd.; 1993, 410vd., res. 17-19; Tarhan 1993, 279vd.; 1994, 44vdd., res. 15.

⁴³ A.Çilingiroğlu-M.Salvini, “Rusahinili in Front of Mount Eiduru:The Urartian Fortress of Ayanis (7 th Century B.C.)”, *SMEA* 35, 1995, 111vd.

⁴⁴ Sitadelde yapılan çalışmalar için bkz. Çilingiroğlu 1991, 202vdd.; 1993, 431vd.; 1996, 363vd.; Çilingiroğlu-Kozbe 1993, 442vd.; Aşağı şehirde yapılan çalışmalar için bkz. Çilingiroğlu-Kozbe 1993, 445vd.

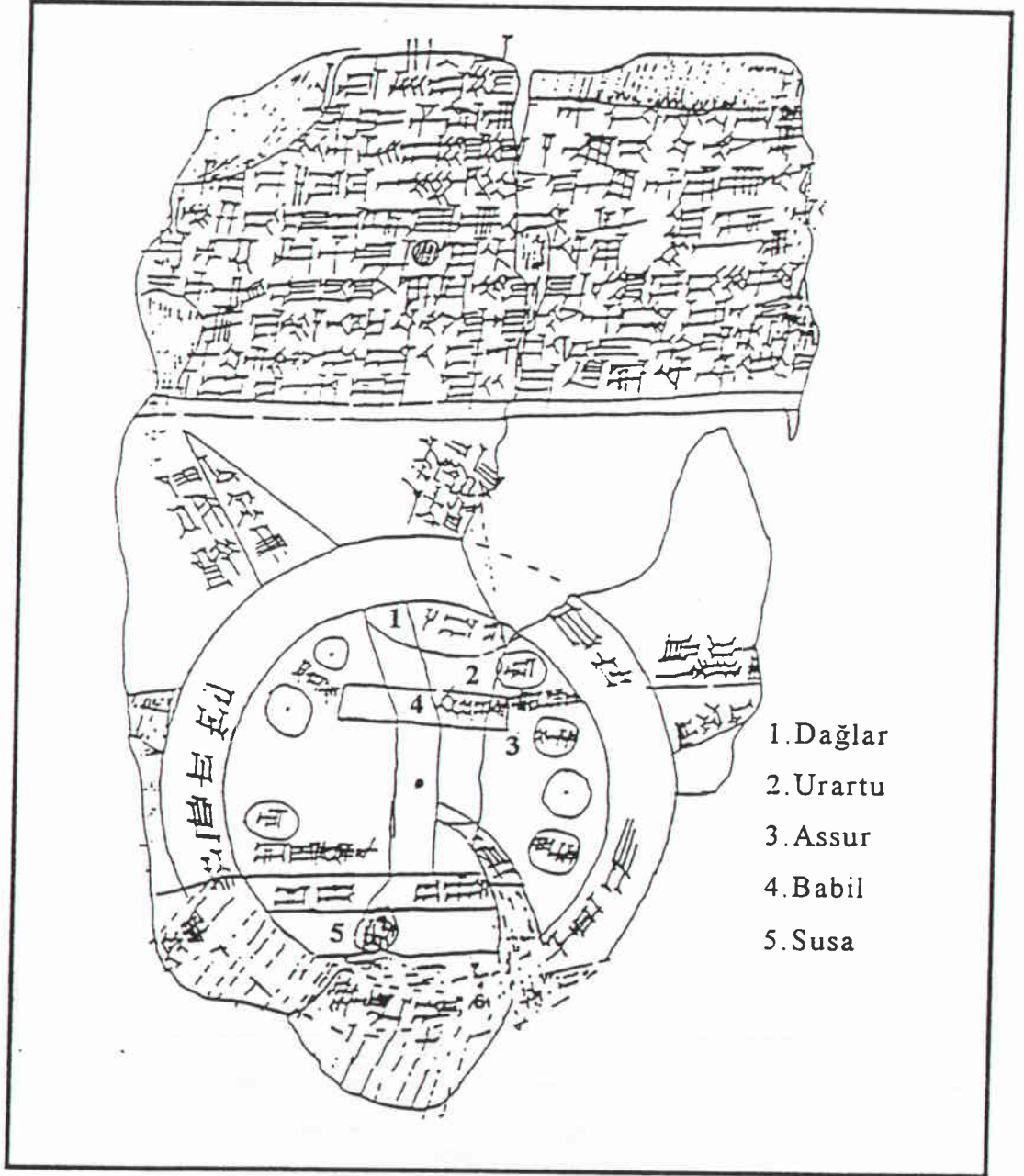
Anzaf Kalesi, güney eteklerinde ise aşağı şehir bulunur. Kazılar, Yukarı ve Aşağı Kalelerde sürdürülmektedir⁴⁵.

Urartu mimarlığının -konut mimarlığı dahil- “yapısal” ve “malzeme” analizini içeren, bu yönleriyle geleneksel kimliğini irdeleyen çalışmalar ise sayılıdır: özellikle M.Taner Tarhan’ın bu konudaki en ayrıntılı bildirisi dikkat çekicidir. (Tarhan 1975, 44vd.). Wolfram Kleiss’in da -bir mimar olarak- bu konu üzerine hassasiyetle eğildiği görülür. (Kleiss 1970, 41vd.; 1982b, 67vd., res. 11; 1988b, 183vd.). Thomas Forbes’da -derlediği kadarıyla- özet olarak değinmektedir. (Forbes 1983, 136vd.)

⁴⁵ O.Belli “Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Arkeoloji ve Sanat* 54/55, 1992, 13vdd.; “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST XIV/I*, 1993, 441vd.; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı (1991-1992)”, *Arkeoloji ve Sanat* 58, (özel sayı), 1993, 3vd.; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993”, *KST XVI/I* (1994) 1995, 287vd.; “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST XVII/I* (1995) 1996, 379vd.

II. YERLEŞİMLERİN TOPOGRAFIK KONUM ÖZELLİKLERİ

Babil'in ünlü "Dünya Haritası"nda, Urartu'nun, Assur'un kuzeyinde, Fırat'ın doğusunda ve dağlarla çevrili olduğu belirtilmiştir⁴⁶. (Resim 1)

Resim 1. Babil Dünya Haritası (Horowitz 1988, fig.2)

⁴⁶ W.Horowitz, "The Babylonian Map of the World" *Iraq* 50, 1988, 152, fig. 2; Salvini 1995, 2 vd., res. 1.

M.Ö. XIII. yüzyılda, Urartu Krallığı kurulmadan önce bölgeye yağma seferleri yapan Assur Devleti⁴⁷, bu topraklar için “*Uruatri*” deyimini kullanmıştır. Coğrafi bir terim olan Uruatri, “*dağlık ülke*”, “*dağlık bölge*” anlamına gelmektedir⁴⁸.

Urartu Uygarlığı dağların uygarlığı, ya da başka bir deyişle dağlardaki uygarlıktır. Bu dağlık ülkede, M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği ile M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasında “*Feodal Beylikler*”⁴⁹ tarafından oluşturulmuş, “*Ur(u)atri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları*”⁵⁰ egemendir. Urartu’nun “*Arkaik Çağı*”⁵¹ olarak tanımlanan “*Feodal Beylikler Birliği*”⁵² döneminde, çağdaş Assur yazıtları, dağlardaki yerleşimlerden, kayalık dağların ortasındaki şehirlerden bahseder⁵³

M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısında ise, Assur yazıtları “*Yönetim Merkezleri*”nden söz etmektedir: Assur’un deyimi ile Arzaşkun⁵⁴ “*Kartal yuvası gibi dağın içinde*” yer almaktadır⁵⁵. Daha sonra karşımıza Sugunia⁵⁶ çıkar. Her iki yönetim merkezinin yüksek dağlık bölgelerde yer aldığı, çağdaş Assur sanatçıları tarafından,

⁴⁷ Assur’un Urartu topraklarına yaptığı askeri seferlerin esas amacı gelir ve sömürü kaynağı elde etmektir. Yani seferlerin kökeninde ekonomik nedenler yatmaktadır. İşgale yönelik devamlı ve kalıcı bir Assur egemenliği söz konusu değildir. Bkz. Tarhan 1982, 71.

⁴⁸ Piotrovskii 1969, 43; Van Loon 1966, 6vd.; Salvini 1967, 24, dp.nt. 31, 41; Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan 1982, 76, 99, 101, dp.nt. 29.

⁴⁹ Feodal Beylikler deyimi için bkz. Tarhan 1982, dp.nt. 4.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salvini 1967, 47 ; Tarhan 1982, 70, dp.nt. 2.

⁵¹ Arkaik Çağ deyimi için bkz. Tarhan 1975, 44; 1982, 70; 1986, 285.

⁵² Tarhan 1986, 285.

⁵³ Bu dönemde Assur yazıtlarında geçen yalçın dağlardaki üsler, dağ kaleleri, dağlardaki yerleşimler için bkz. *ARI* I, no. 598; *ARI* II, no. 222; *ARI* II, no. 241; *ARI* II, no. 546 gibi...

⁵⁴ Arzaşkun ile ilgili Assur kaynakları için bkz. *ARAB* I, no.605; *ARAB* I, no. 641; *ARAB* I, no. 619; *ARAB* I, no. 686; *ARAB* I, no. 690.

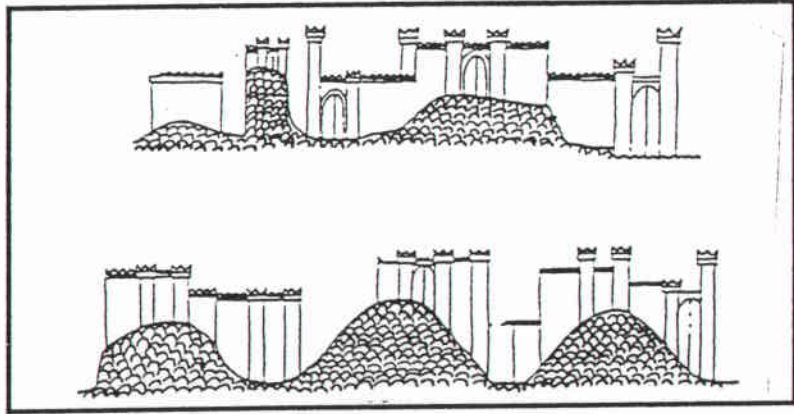
⁵⁵ *ARAB* I, no. 605.

⁵⁶ Sugunia ile ilgili Assur kaynakları için bkz. *ARAB* I, no. 598; *ARAB* I, no. 614.

ünlü (İmgur-Enlil=) Balawat Kapısının bronz kabartmalarında açıkça resmedilmiştir⁵⁷. (Resim 2)

Güçlü liderlerin önderliğinde, M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısında -klasik anlamda bildiğimiz- Urartu devleti kurulmuştur⁵⁸.

Urartu Devleti'nin Arkaik çağında olduğu gibi, Krallık devrinde de tüm yazıtlar ve betimlemeler⁵⁹, bu toprakların, Assur'un deyimi ile⁶⁰ "*Gökyüzünde bulut gibi asılı duran zirvelerin, hiç bir kuşun uğramadığı, kartalların erişemediği yüksekliklerin*" ülkesi özelliğini ön plana çıkartmaktadır. Mesela bu özelliği vurgulayan, Urartu topraklarına seferler yapan ünlü Assur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705), onlar için kullandığı "*Dağların Prensleri*"⁶¹ deyimi gerçekten de çok dikkat çekicidir.

Resim 2. Dağlardaki Urartu Kaleleri. *Arzaşkun* ve *Sugunia*
Balawat Kapısından detay(Kleiss 1988b, fig. 6a)

⁵⁷ III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) tarafından tahrib edilen ve yağmalanan yönetim merkezlerinin betimlendiği Balawat Kapısı'nın bronz kabartmaları için bkz. Gunter 1982, 104, Levha, Ia-Ie.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan 1982, 69vdd.

⁵⁹ Urartu bronz kemerleri üzerindeki kale betimlemelerinin, dağlık bölgelerde yer aldıkları açıkça resmedilmiştir. bkz. Kleiss 1982, res. 6a. Bronz kemerler üzerindeki kale betimlemeleri için bkz. Taşyürek "Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri", *Adana Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları* 1, 1975, 11, fig. 5, res. 23, 24.

⁶⁰ *ARI* I, no. 544; *ARI* I, no. 216; *ARAB* I, no. 718; *ARAB* II, no. 216 gibi...

⁶¹ *ARAB* II, no. 149.

Urartular, W. Kleiss'in da belirttiği gibi "*Stratejik ve askeri ihtiyaçları gözönüne alarak kayalık yükselteleri kullanmışlar ve zamanla bu, savunmaya elverişli tabii ortamda gelişme göstermişlerdir.*"⁶²

Bu gelişmeler, öncelikle merkezî yönetimin oluşması sonucunda devletin yönlendirici politikası ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

Devlet otoritesinin oluşması ile, merkeze bağlı yönetici bir sınıf meydana gelmiştir. Devlete bağlı topraklarda bölgeler, idari birimlere ayrılarak eyaletler oluşturulmuş ve böylece yeni bir yönetim sistemi kurulmuştur. Devletin yönetimi için gerekli olan yeni başkent, eyalet merkezleri, sınır kaleleri ve garnizon kentleri inşâ edilmiştir. Bu kale ve iskân merkezlerinin inşâsı, temelde, "*Askeri*", "*İdari*", "*Sosyal*" ve "*Ekonomik*" amaçlara yöneliktir⁶³.

Merkezî Devlet düzenine geçişle birlikte, -göçebe ve yarı-göçebe halk gruplarının yaşam tarzlarının temeli olan hayvancılığın yanısıra- tarım önem kazanmıştır⁶⁴. Toprağa bağlanma ile beraber, yaşam ve tarım için gerekli olan su, devlet tarafından yapılan kanallar, barajlar ve kerhizler ile sağlanmıştır⁶⁵.

⁶² Kleiss 1988 b, 133.

⁶³ Tarhan 1986, 295vd.

⁶⁴ Üretilen toprak mahsülleri, tahkimli sitadelerde yeralan "Kraliyet Depoları"nda ve "Ambarlar"nda muhafaza edilmektedir. Üretim fazlası, vergi olarak devlete verilmektedir. Böylece devamlı bir gelir kaynağı elde edilerek, aynı zamanda ordunun beslenme problemi de halledilmiştir. Ayrıca bu stoklar ile düşman saldırısı, doğal afetler ve uzun kış mevsimlerine karşı önlem alınmış olmaktadır: Tarhan 1986, 296vd, dp.nt. 60-63.

⁶⁵ Urartu barajları ile ilgili bkz. O.Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1989", *AST VIII* (1990) 1991, 111vd.; 1994, 9vd.; 1994, 77vd.; "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırmaları, 1993", *AST XI* (1994) 1995, 353vd.; toplu bilgi için bkz. 1995, 19 vdd.

Askeri seferlerle Urartu devletinin topraklarına katılan yeni bölgelerde, yeni şehirler kurulmuş ve iskân için gerekli olan nüfus, diğer komşu bölgelerden sürülüp getirilmiş insanlardan sağlanmıştır⁶⁶. Mesela, I.Argiştı (yakl.ol.M.Ö. 786-764) devrinde *Hate* ve *Supani*'den getirilen 6600 savaşçı *Erebuni* (Arinberd) şehrinde iskân ettirilmiştir⁶⁷. II. Sargon döneminde Assur metinleri, Urartu'nun bir sınır bölgesinin (?) şehir yöneticilerinin, oradaki halkı topraklarda tutmak için halka, tarlalar, meyva bahçeleri ve evler verdiklerini bildirmektedir⁶⁸.

Devletin iskân politikası ve bölgenin coğrafi yapısı, Urartu yerleşimlerinin konumlarında ve şekillenmelerinde büyük roller oynamaktadır.

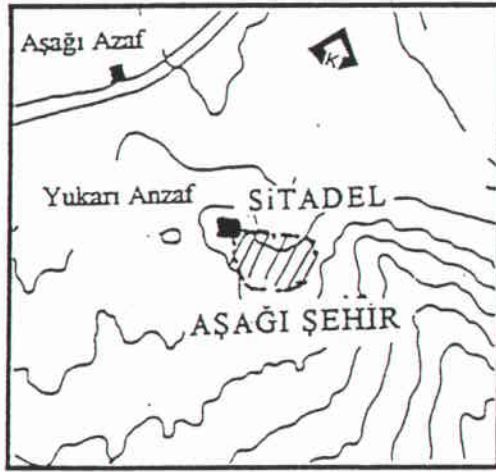
Urartu yerleşimleri topografik konum özellikleri bakımından dört tip göstermektedir:

⁶⁶ Komşu bölgelerden sürülüp getirilmiş insan gruplarının, ülkede iskan ettirilmesi ile ilgili olarak bkz. M.Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. (Weisbaden 1979), 42, dp.nt. 8.

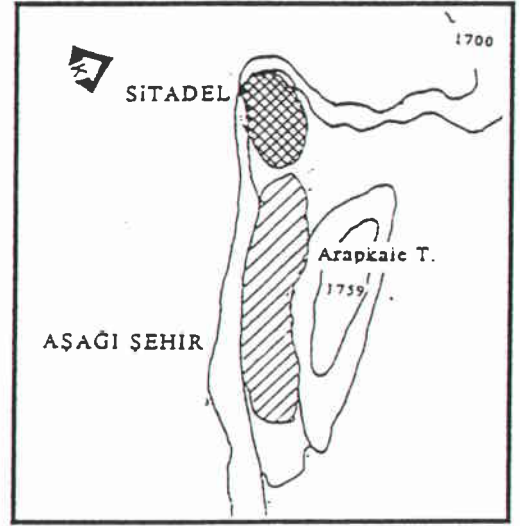
⁶⁷ Urartu kralı Minua (M.Ö. 810-786) Hitit'lerin devamı olan Geç Hitit Devletleri/*Hate* ülkesinden pek çok insan getirmiştir. *UKN*, no. 28 = *HChI*, no. 14. Ayrıca bkz. *UKN*, no. 20 = *HChI*, no. 6; *UKN*, no. 24 = *HChI*, no. 7; *UKN*, no. 28 = *HChI*, no. 16; *UKN*, no. 32-35,38 = *HChI*, no. 18-20.; Dinçol-Kavaklı 1978, 18.; I. Argiştı (M.Ö. 786-764) döneminde de aynı uygulama görülür. *Hate* ve Fırat kıyısındaki topraklar, muhtemelen Elazığ-Altınova'dan/Supani'den insanlar getirilir. *HChI*, no. 80 = *UKN*, no. 127. Ayrıca bkz. *UKN*, no. 130.; II. Sarduri (M.Ö. 764-735) dönemi için de aynı uygulama söz konusudur. bkz. *UKN*, no. 155A-C; *HChI*, no. 103; II. Rusa (M.Ö. 685-645), Assur sınırında, güneydoğu da yeralan/ Mannai'den kadımları, Karadeniz Bölgesi-Trabzon yöresi/Halitu'dan erkekleri, Phryg/Muşki ve *Hate*'den yeni halk toplumlarını getirilerek, Urartu topraklarında iskân ettirdiklerini bildirmektedir. bkz. *UKN*, no. 278 = *HChI*, no. 128. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan 1986, 290 vdd; Çilingiroğlu 1983, 312vd.; 1994, 68 vd.

⁶⁸ İlgili "casus mektubu" için bkz. L.Waterman, *Royal Correspondance of the Assyrian Empire*, I, Ann Arbor, 1930, *RCAE*, no. 342.

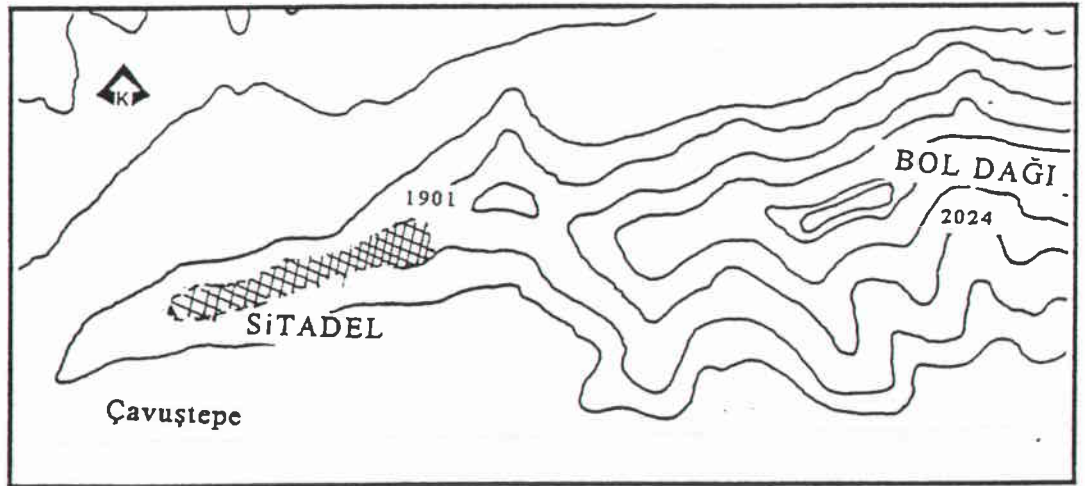
1-*Tepe Kaleleri*⁶⁹: Yüksek bir dağın veya sıradağların uzantılarından biri üzerine kurulmuşlardır. Bu tür kaleler, gerisindeki dağa bir boyunla bağlanmıştır ve eteklerindeki ovaya hakim konumdadır. Bunlara örnek olarak, Yukarı Anzaf (Resim 3; Levha I/1), Körzüt⁷⁰ (Resim 4), Çavuştepe⁷¹ (Resim 5; Levha I/2), Ayanis (Resim 6; Levha II/1), Armavir⁷² (Resim 7), Bastam⁷³ (Levha II/2) ve pek çok kaleyi gösterebiliriz.

Resim 3. Anzaf.

Resim 4. Körzüt.

Resim 5. Çavuştepe Topografik Konum.

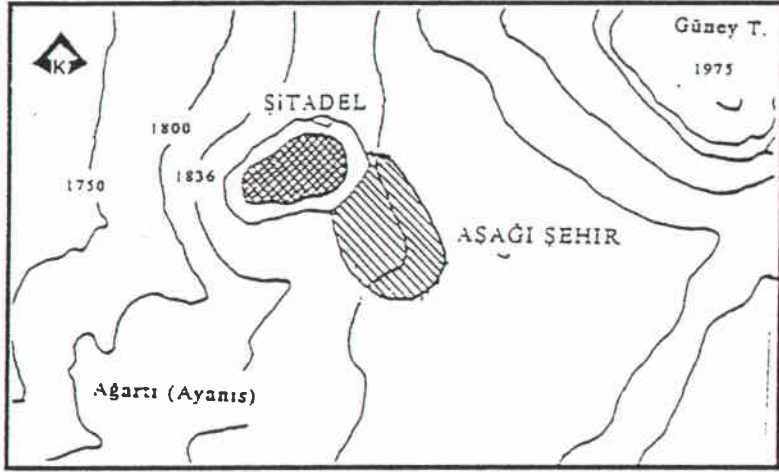
⁶⁹ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 298.

⁷⁰ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 277vd., Lev. II.

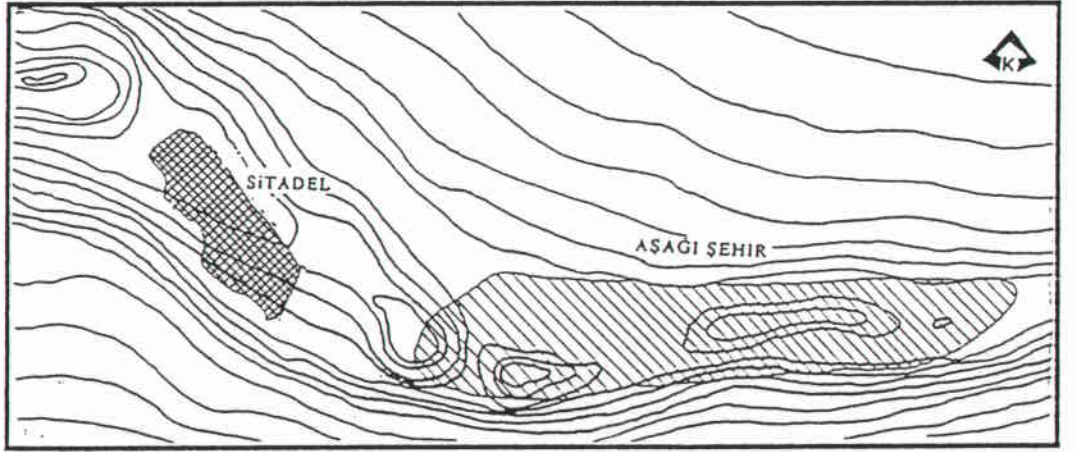
⁷¹ Erzen 1978, 2, Lev. I-IV.

⁷² Martirosian 1974, res. 8.

⁷³ Kleiss 1972, res. 1.

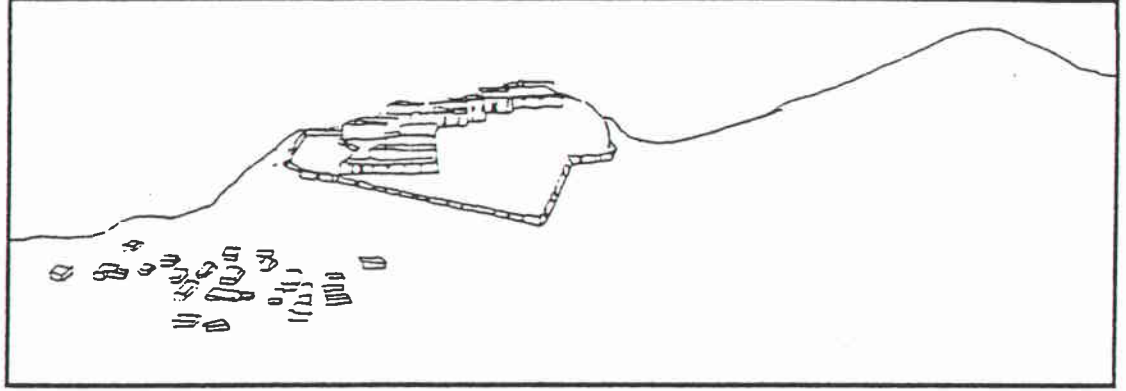
Resim 6. Ayanis

Resim 7. Armavir

Halkın oturduğu aşağı şehirlere göre, "Tepe Kaleleri" üç alt gruba ayrılmaktadır:

a. Eteklerinde Aşağı Şehir Bulunan Örnekler: Bu tip yerleşmeler, yüksekte bulunan bir “sitadel” ve eteklerinde yeralan “aşağı şehir”den oluşmaktadır. (Resim 8)

Resim 8. Eteklerinde “aşağı şehir” bulunan “sitadel” örneği

Kale (sitadel+aşağı şehir) türündeki yerleşim tipolojisinin en büyük grubunu oluştururlar. Yukarı Anzaf⁷⁴(Resim 3), Körzüt⁷⁵ (Resim 4), Deliçay⁷⁶, Kayalıdere⁷⁷, Ayanis⁷⁸ (Resim 6), Armavir⁷⁹(Resim 7), Bastam⁸⁰, Karmir-Blur⁸¹, bu özelliği yansıtan merkezlerden bir kaçıdır. Bu tür yerleşimlerde aşağı kent dokusunun sık ve yoğun olduğunu, Karmir-Blur⁸², Armavir⁸³, Bastam⁸⁴ gibi merkezlerde yapılan kazıların sonuçlarından elde edilen verilere göre söyleyebilmekteyiz.

⁷⁴ O.Belli, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST* XVIII/1 (1995)1996, çizim 9.

⁷⁵ Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 1.

⁷⁶ Burney 1957, fig. 10; 1960, 185

⁷⁷ C.A.Burney “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel Kayalıdere”, *AnSt.*XVI, 1966, 55; Burney-Lang 1971, 139.

⁷⁸ Çilingiroğlu-Kozbe 1993, 445vd.

⁷⁹ Martirosian 1974, res. 11.

⁸⁰ Kleiss 1970, res. 1; 1974, 108, res. 1.

⁸¹ Martirosian 1964, res.29.

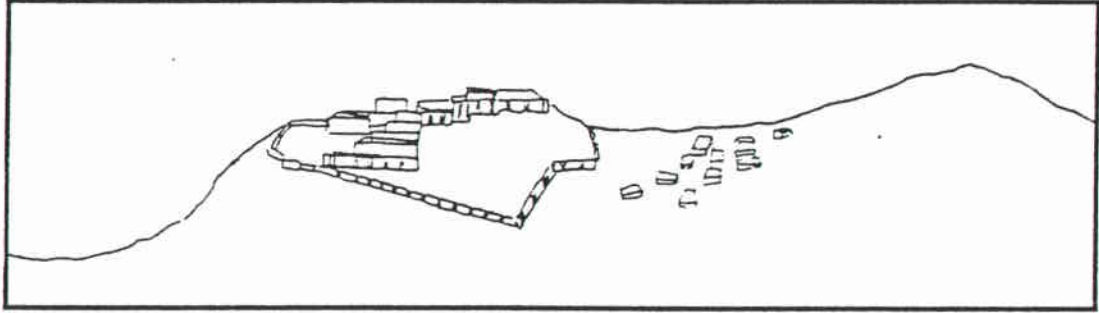
⁸² Karmir-Blur, aşağı şehir kazıları için bkz. brd. dp.nt. 4.

⁸³ Armavir-Blur aşağı şehir kazıları için bkz. brd. dp.nt. 17.

⁸⁴ Bastam, aşağı şehir kazıları için bkz. brd. dp.nt. 28.

Bazı aşağı şehirlerin sitadelleri ise, Norgüh⁸⁵ (Levha III/1), Kale Kamana⁸⁶ örneklerinde olduğu gibi, kimi zaman küçük bir karakol niteliğindedir.

b. Sitadelle Birlikte Tepede Yeralan Aşağı Şehir Örnekleri: “Sitadel” ile birlikte tepenin sırtında yer alırlar. (Resim 9) Bu tür yerleşmelerde, “aşağı şehir”, “sitadelin” eteklerindeki düzlüklerde değil, sitadelin üzerinde yer aldığı tepenin sırtındadır.

Resim 9. “Sitadel” ile birlikte tepenin sırtında yeralan “aşağı şehir” örneği.

Kafirkale⁸⁷ (Resim 10), Turkitepe⁸⁸ (Resim 11) ve Pirçavuş⁸⁹ (Resim 12) örneklerinde olduğu gibi...

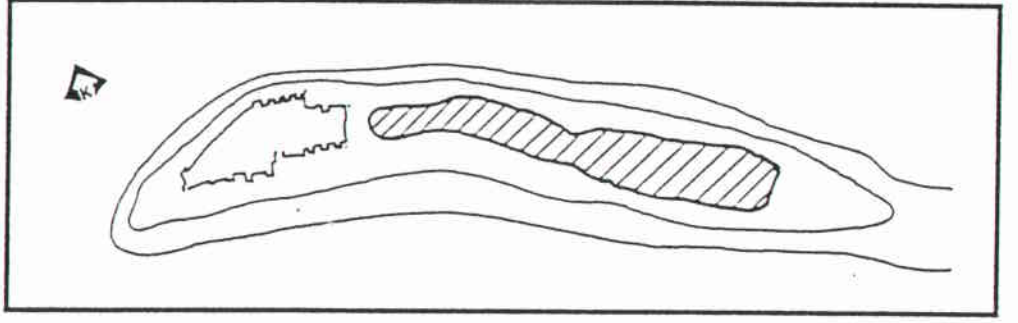
⁸⁵ Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 2.

⁸⁶ Kleiss 1978, res. 24.

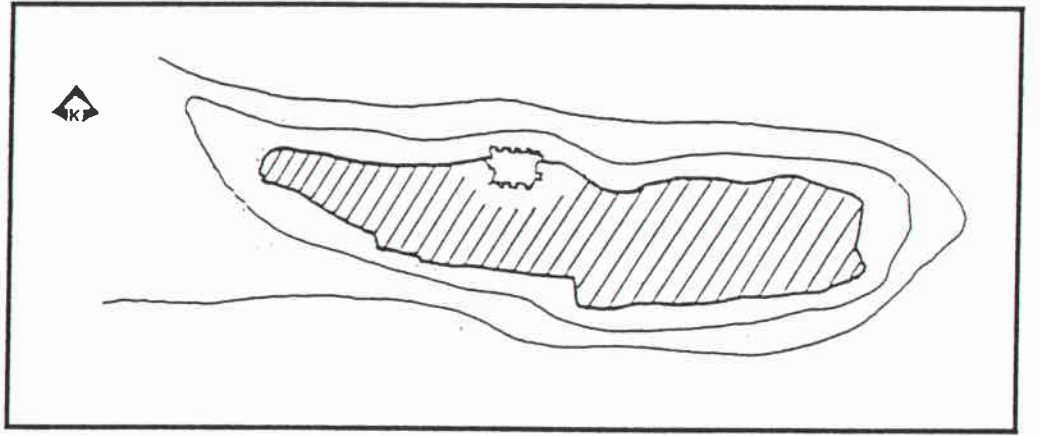
⁸⁷ Kleiss 1978, res. 3.

⁸⁸ Kleiss 1976a, res. 15.

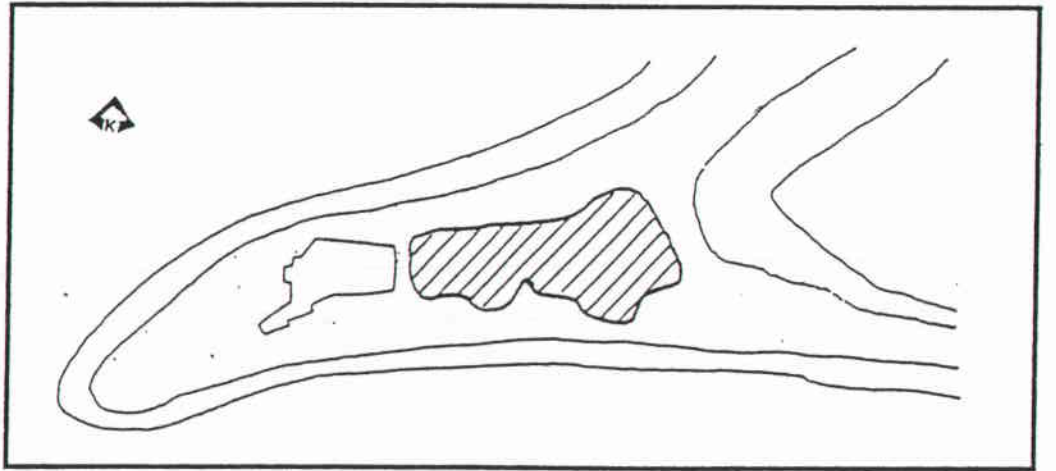
⁸⁹ Kleiss 1979c, res. 2.

Resim 10. Kafirkale (Kleiss 1978, res.3)

Resim 11. Turkitepe (Kleiss 1976a, res. 15)

Resim 12. Pirçavuş (Kleiss 1979c, res. 2)

M.Ö. VII. yüzyılda, kuzeybatı İran'da inşâ edilen bazı kalelerin⁹⁰ dağılımları dikkate alındığında, Urartu sınırlarının özellikle doğuda bir hayli genişlediği görülmektedir. Urartu'nun doğu yayılımı ile beraber, görülen -"sitadel" ile birlikte tepenin sırtında yer alan- bu yerleşimler, M.Ö.VII. yüzyıla tarihlenmektedir⁹¹.

c. Aşağı Şehri Olmayan Örnekler: Aşağı şehri olmayan kale (sitadel) türleri, ender de olsa karşılaşılan bir diğer örnektir. Çavuştepe⁹² (Resim 5) ve Toprakkale⁹³ gibi...

*2-Münferit Tepe Kaleleri*⁹⁴: Ovada tek başına yükselen tepeler üzerine kurulmuş olan kalelerdir, yâni yüksek dağ veya sıradağlarla hiç bir bağlantısı yoktur. Bu tür yerleşmeler ender olarak görülmektedir. Başkent *Tuşpa* sitadeli/Van Kalesi⁹⁵ (Resim 13), Kalecik⁹⁶, Altıntepe⁹⁷ (Levha III/2) örnek olarak gösterilebilir.

⁹⁰ Bu kaleler için bkz. brd. dp.nt. 25.

⁹¹ W.Kleiss, "Stand der Urartu-Forschung in Iran", *IX.Türk Tarih Kongresi* (1981)1986, 303 vdd.; A.Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994, 97vd.; Salvini 1995, 100 vd.

⁹² Erzen 1978, 2.

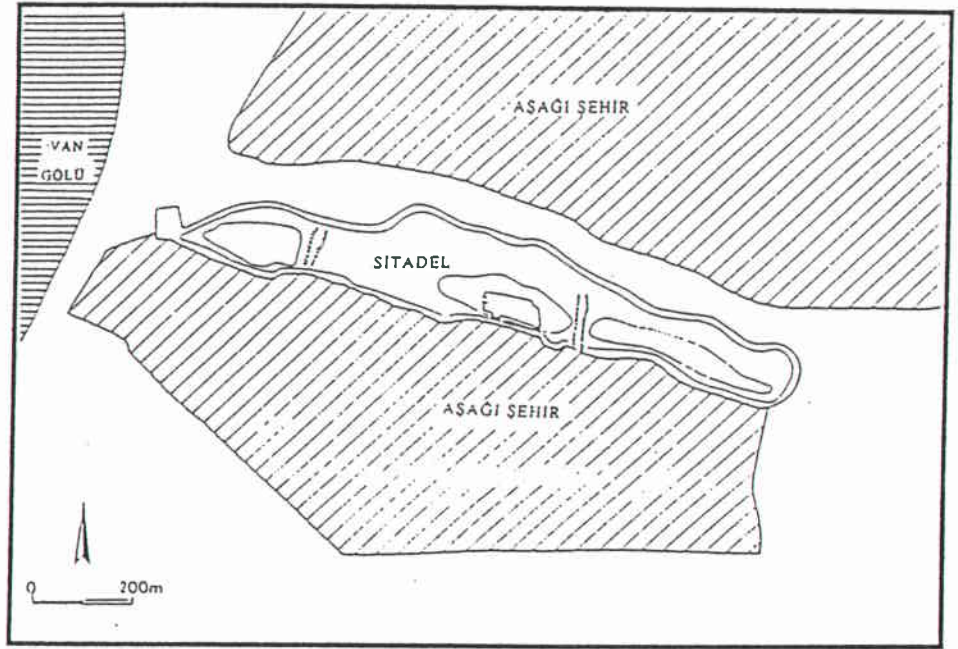
⁹³ Erzen 1962, res. 2. Eteklerinde aşağı şehir bulunmayan Toprakkale, *Tuşpa*'dan sonra, Urartu'nun ikinci başkentidir. Ancak, *Tuşpa* önemini hiç bir zaman yitirmemiştir. bkz. Burney 1957, 40; M.T.Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar. *AST II* (1984)1985, 182; Zimansky 1985, 78; Tarhan 1994, 22; 1995, 11.

⁹⁴ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 298.

⁹⁵ Tarhan 1994, 22, fig. 1, 13.

⁹⁶ Kleiss-Hauptmann 1976, 10, no. 5.

⁹⁷ T.Özgüç *Altıntepe. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara 1966, Levha VII, 1-2.

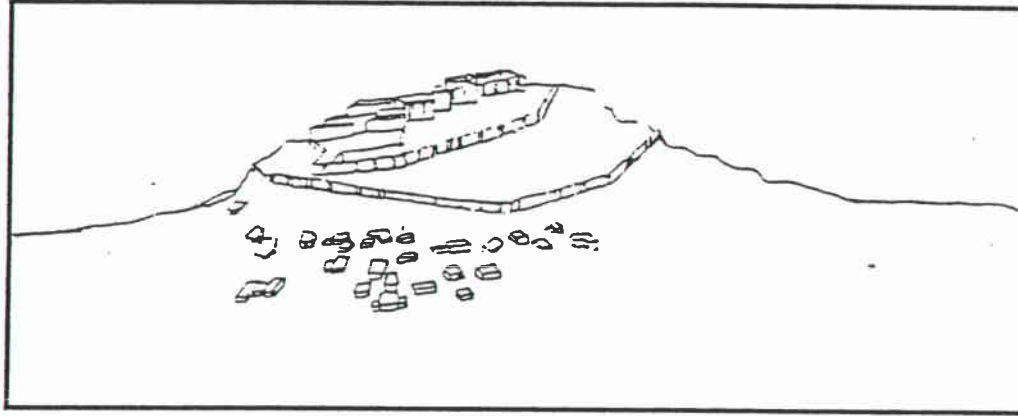
Resim 13 *Tuşpa* sitadeli/Van Kalesi. (Tarhan 1994, fig. 13)

Kalecik hariç, aşağı şehirler, sitadellerin eteklerinde uzanmaktadır⁹⁸. (Resim 14) Van Kalesi /*Tuşpa*⁹⁹ ve Altıntepe¹⁰⁰ örneklerinde olduğu gibi...

⁹⁸ Van Kalesi'nin kuzeyinde, bir kaya yükseltisi üzerindeki Kalecik ise, muhtemelen *Tuşpa*'nın -çok geniş bir alana yayılmış olan- zengin nekropolünü mezar soyguncularına karşı koruyan bir karakol noktasıdır. bkz. Tarhan 1995, 4.

⁹⁹ Önceleri, *Tuşpa* aşağı şehrinin, Van Kayalığının güney kesiminde olduğu düşünülüyordu, ancak son yapılan çalışmalarla, aşağı şehrin yayılımının *Tuşpa*'nın güneyi ile sınırlı olmayıp, kuzey kesime de dağıldığı tesbit edilmiştir. bkz. Tarhan-Sevin 1991a, 432vd.; 1993, 410vd., res. 17-19; Tarhan 1993, 279vd.; 1994, 44vdd., fig. 1, 13, 15. İskânın yanı sıra, bereketli Van Ovası'nda yayılan aşağı şehrin içinde veya çevresinde bahçelerin bulunduğu kesindir. Çağdaş çivi yazılı metinlerden de bunu anlamak mümkündür. Urartu Kralı II Arğişti ye ait (M.Ö. 714-685), Eski Van şehrinde bulunmuş küçük bir stel üzerindeki yazıtta... "*Rusaoğlu Arğişti, bu yerden Gilurani'nin ormanının önünden, Batuoğlu İşpilini'nin bahçesine kadar, 950 lokat ok attı.*" UKN, 277; HChI, 123. Aynı şekilde çağdaş Assur yazıtları da Urartu'da ki bahçelerden bahsetmektedir. II:Sargon'un M.Ö. 714 yılında yapmış olduğu ünlü 8. seferinde "...evlerini ateşe verdim ... onların meyve bahçelerini, ormanlarını kestim..." ARAB II, no. 166. Bahçeli iskan düzeninin, Van'da geleneksel olarak, Urartu'dan günümüze kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Tarhan 1995, 11.

¹⁰⁰ Özgüç 1968, 407.

Resim 14. Münferit Tepe Kalesi/"sitadel" ve "aşığı şehir" örneği.

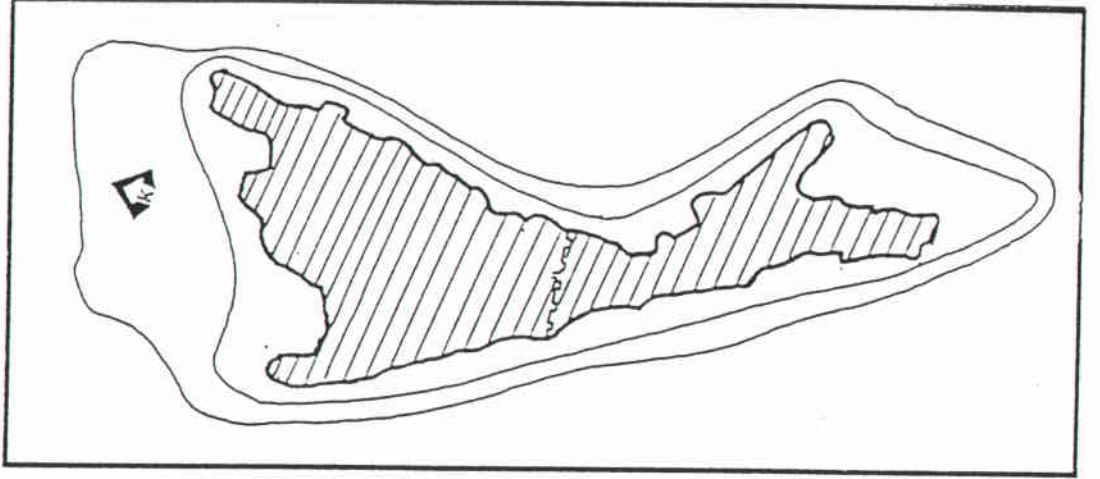
Ovalarda, düzlüklerde yükselen vede dağlar veya sıradağlarla herhangi bir bağlantıları olmayan höyükler üzerinde görülen Urartu yerleşmeleri de, "Münferit Tepe Kalesi" yerleşmelerini çağrıştırmaktadır. Bunlar muhtemelen "köy" düzeyindeki küçük çaplı yerleşmelerdir. Örnek olarak Karagündüz¹⁰¹ ve Dilkaya¹⁰², yı gösterebiliriz.

3. Doğal Korunaklı Sırt Yerleşmeleri: Bu tür yerleşimler ovalarda, düzlüklerde, kayalık yükseltiler üzerinde, doğal korunaklı bir konumdadırlar. Yerleşim alanlarında, "yukarı sitadel" diye bir ayrıcalık söz konusu değildir. Ancak, şehir dokuşu yine sık ve yoğundur. Dutschgagi¹⁰³ (Resim15) ve Gövelek örnek olarak gösterilebilir.

¹⁰¹ Sevin-Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *KST*, XVII/1, (1995) 1996, 337-361, res.2.

¹⁰² Çilingiroğlu "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", VII. *KST*, 1985, 151vdd.

¹⁰³ Kleiss 1978, res. 24.

Resim 15. Dutschgagi (Kleiss 1978, res. 24)

Yukarıda (1.b de) tanımlanan yerleşim türü ile paralellik göstermekte ve doğal korunaklı sırt yerleşimlerinin de tarihsel gelişim yönünden, M.Ö. VII. yüzyılda revaç bulduğu anlaşılmaktadır.

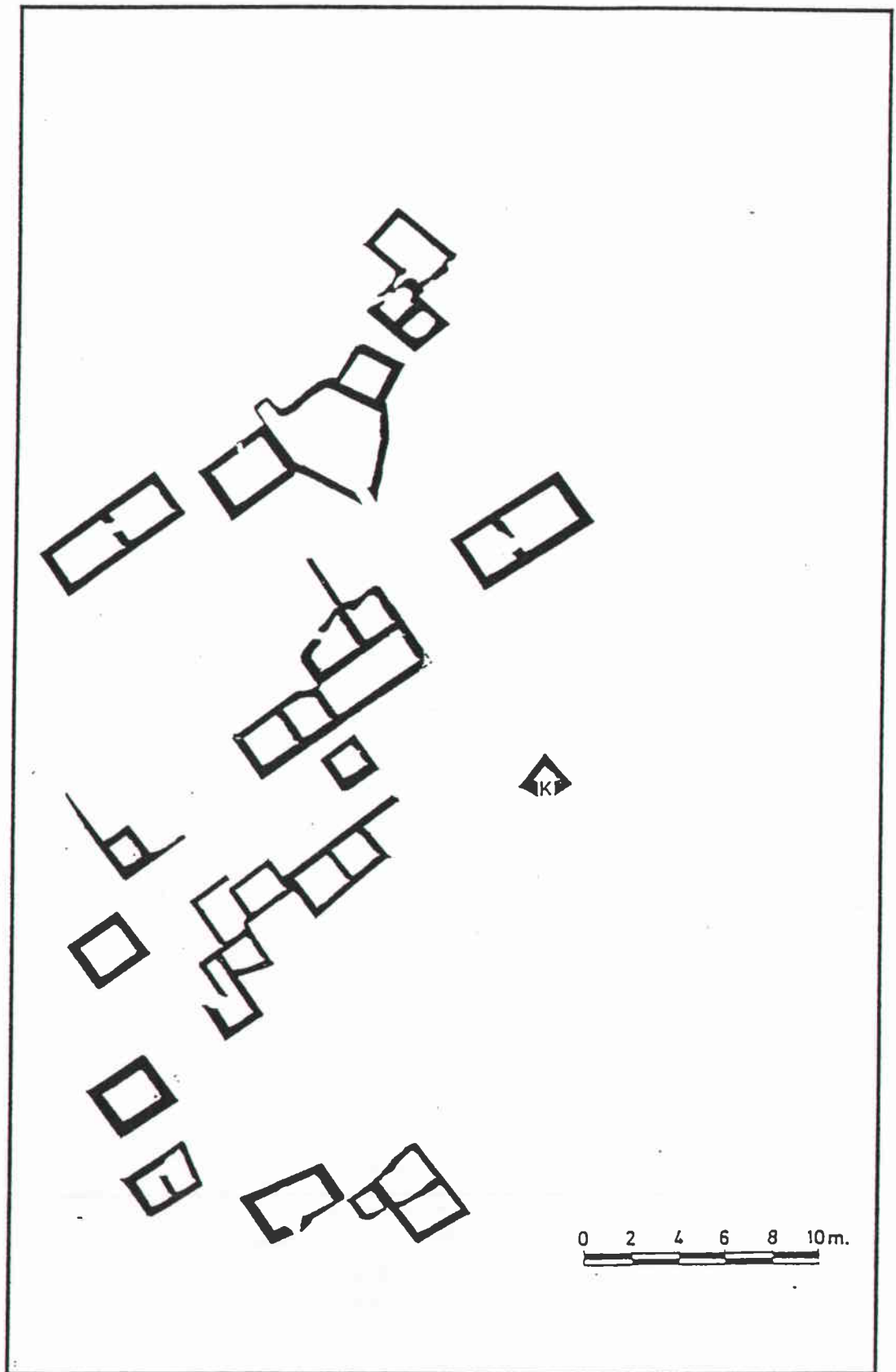
4. *Yayla Yerleşmeleri:* Yaylalarda yeralan, hayvancılık ekonomisi ile bağlantılı geçici/mevsimlik yerleşme türleridir¹⁰⁴. Buralarda yerleşim dokusu dağınıktır. Konutlar arasındaki mesafe, en azında 4.00m. ile 10.00m. arasında değişmektedir. Giyimli¹⁰⁵, Pirhılan¹⁰⁶ (Resim 16), Şeyh Hasan¹⁰⁷ (Resim 17) yayla yerleşimi örnekleridir.

¹⁰⁴ Buralarda kazı yapılmadıkça kesin bir kaniya varmak güçtür. Bunlardan Giyimli, yerleşim ve nekropolü ile geçici değil, yerleşik bir iskandır. Ancak, günümüzde, kışlak ve yaylak arasında süregelen yarı göçerlik örneklerinde olduğu gibi, geçici mevsimlik iskan türünde, sadece yaz süresince oturulduğu düşünülmelidir.

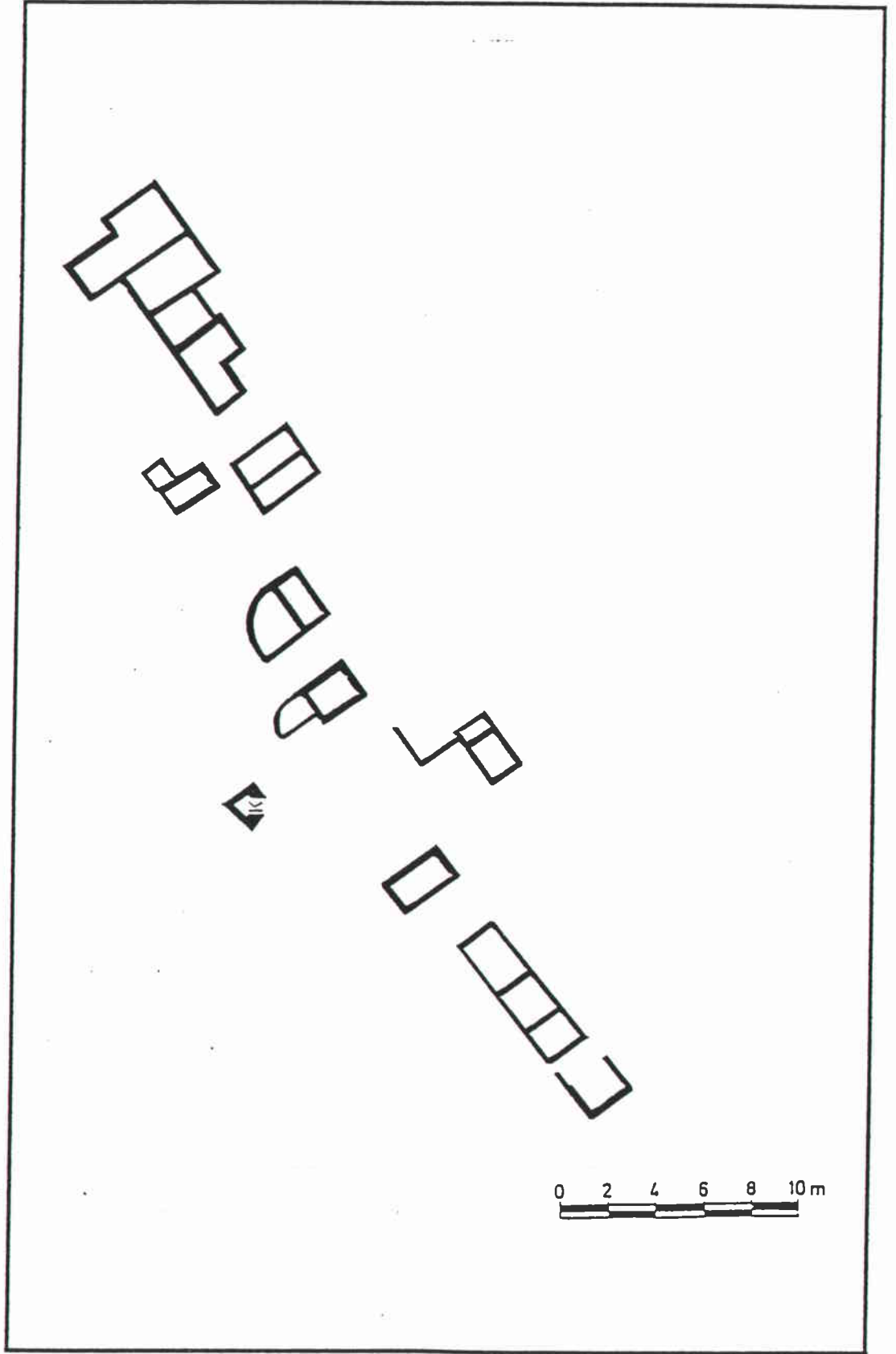
¹⁰⁵ Erzen 1974, 192vdd.

¹⁰⁶ Pirhılan yerleşimi, Van'n 97km. güneyinde yeralan Arpayatağı göletinin, 2km. kuzeydoğusundadır. Yerleşim dağlık bir bölgede, deniz seviyesinden yaklaşık olarak 2500m. yüksektedir. Çevresi bir sur ile çevrilmemiştir. Yapılar, genelde dikdörtgen planlı ve iki odadan veya kare planlı tek odadan oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 6.00m.x 5.00m. ve 6.00m.x4.40m. boyutlarındadır. Duvar kalınlıkları ortalama 1.10m.-1.50m. dir. Duvarlar tümüyle taştan yapılmıştır. Kerpiç görülmez. Belli'ye göre, baraj ve yerleşim, M.Ö.VIII. yüzyıla tarihlenmektedir. bkz. Pirhılan için bkz.brd.dp.nt. 40.

¹⁰⁷ Pirhılan'da olduğu gibi, aynı şekilde, Şeyhhasan da yüksek dağlık bir bölgede yer almaktadır. Yerleşimin çevresinde sur duvarı yoktur. Yapılar, dikdörtgen veya kare planlı tek ve çift odalıdır. Kalın duvarlar tümüyle taştan yapılmıştır, kerpiç görülmez. Şeyh Hasan için bkz.brd.dp.nt. 40.

Resim 16. Pirhilan (Belli 1995, res. 9)

Resim 16. Şeyh Hasan (Belli 1993, res. 2)

Tüm bunların yanısıra, Van Gölü'nün güneyindeki dağlık kesimde ve Elazığ-Keban bölgesinde, literatürde “Dev Evi” yada “Dirhe” olarak isimlendirilen yapılar bulunmaktadır¹⁰⁸. Yapıların ortak özellikleri, hepsinin dağlık bölgelerde yer almasıdır. Kanımızca bunlar, “savunma” kaygısına yönelik, “içe dönük” bir mimari tipi yansıtırlar. Yapıların dört tarafı kapalıdır ve iri taşlardan inşâ edilmiştir. Dev Evleri, literatürde daima Urartu dönemi içinde zikredilmiştir¹⁰⁹. Kazı yapılmadıkça, bu yapıların tarihlenmesi ve fonksiyonu hakkında bir yorum yapmak güçtür.

¹⁰⁸ Van Gölü'nün güneyindeki örnekler için bkz. Belli 1983, 38vd.; 1986, 283vdd.; 1987, 97vdd.; “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması, 1989”, *AST VIII* (1990) 1991, 119vd.; 1993, 261; 1994a, 11vd.; 1994b, 92vd.; 1995, 33vd. Elazığ ve Keban bölgesindeki örnekler için bkz. V.Sevin, “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1987”, *AST VI* (1988) 1989, 435vd., res. 6-16; Ayrıca bkz.K.Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, 1996, 32vd.; Kuzeybatı İran için bkz. S.Kroll, “Archäologische Fundplätze in Iranisch Ost-Azarbaidjan”, *AMI* 17, 1984, res. 37-38.

¹⁰⁹ Van Gölü'nün güneyindeki örnekler:Arç, Van'ın 103km. güneyinde, dağların üst noktasındadır.Yüzey keramiklerine göre, M.Ö.VIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kareye yakın plan gösterir. 8.00m.x 10.00m. boyutlarındadır.Büyük taşlardan inşâ edilmiştir Duvarları 2.00m. kalınlığındadır ve kerpiçe rastlanmamıştır.Yapının,Arç barajın güvenliğini sağlamak, sulama işlerini düzenlemek, barajın bakım ve onarım işlerini üstlenmek için kurulmuş olduğu varsayılmaktadır. bkz. O.Belli “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması, 1989”, *AST VIII* (1990) 1991, 117; 1995, 33, res.12.

Kırmızı Düzlük:Arç Barajı'nın yaklaşık olarak 1km. kuzeydoğusundadır. Aynı şekilde, büyük taşlardan inşâ edilmiştir. M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu yapının da, Arç yapısı ile aynı işlevleri olduğu varsayılmaktadır. bkz. O.Belli *Göst.yer.*, 119; 1995, 33.

Elazığ ve Keban bölgesindeki örnekler: *Koyunuşağı*:Keban'ın 50km. kadar güneybatısında, yüksek bir kesimde, Koyunuşağı köyündedir.Bir yerleşim ve doğu uçta ise en yüksek noktada, “Dev Evi” bulunmaktadır. 12.00m.x 10.50m. boyutlarında, dikdörtgen planlı, köşelerinde yuvarlakımsı rizalitler yeralan bir yapıdır. Kabaca biçimlendirilmiş taşların boyutları yaklaşık 1.00m. dir. Duvarların yüksekliği 3.00m. ye kadar ulaşmaktadır ve kerpiçe rastlanmamıştır. Yüzey keramiklerine göre yerleşim, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. bkz. V.Sevin, “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986”, *AST VI* (1988) 1989, 455vd., res. 6,10.

Gökbelen:Keban'ın 40km. güneyindeki Gökbelen köyü'nün, 4km. güneyinde yeralan Köşker mevkiindedir. Burada, bir yerleşim, “Dev Evi” olarak isimlendirilen iki yapı ve bir küçük kaya mezarı görülmektedir. Yapılar kareye yakın planda, 6.50m.x 4.60m. boyutlarındadır ve duvar kalınlıkları 1.10m. yi bulmaktadır. Duvarlar büyük taşlardan dıştan düzgün, içten ise kavisli örülmüştür. Tarihlenmeye yardımcı olabilecek yüzey keramiği yoktur. bkz. Sevin *Göst.yer.*, 455vd., res. 11-12.

Örenkaya:Keban'ın 25km. güneyindeki Örenkaya Köyü'nün, 500m. güneyindedir. Kuzeyi ve batısı sarp kayalık olan bir tepe üzerinde yer alır. Tarihlenmeye yardımcı olabilecek yüzey keramiği yoktur. Dikdörtgen planlı ve 6.80m.x 5.80m. boyutlarındadır.Duvarlar 1.90m. kalınlığındadır ve dıştan düzgün, içten ise kavisli örülmüştür. Bu Dev Evinin, giriş açıklığı olarak tanımlanan, ayrıcalığı vardır. Bu özelliği ile yapının kışları kullanılmamış olduğu düşünülmüştür. Çünkü bölgede kuzey rüzgarlarından korunmak amacıyla, kapılar hiç bir zaman kuzey yapılmaz. bkz. Sevin *Göst.yer.*, 456, res. 15-16.

Tarihi yollar ve bunlarla bağlantılı yol güzergahları üzerinde “Konaklama Merkezlerine”¹¹⁰ rastlanılmaktadır. Yol kenarında veya çok yakınında ya da yolu görebileceği alçak bir sırt üzerinde yer alırlar. Konaklama merkezlerinin pek çoğu bir kalenin yakın çevresindedir ve bir su kaynağının yakınına kurulmuştur. Çavuştepe/Çermik¹¹¹, Aşağı Korul¹¹², Kanikizar¹¹³ örneklerinde olduğu gibi... Bu yapılar, aynı güzergah üzerinde, 20-30km.lik aralarla sıralanmaktadır. Bu da Eskiçağ koşullarında birer günlük “menzil” mesafesidir.

Urartu’nun bu “Konaklama Merkezleri”, yerinde bir deyişle -kronolojik olarak çok daha sonraki- Kervansaraylar’ın ilk örneğidir, ilk tasarımlarıdır...

¹¹⁰ Konaklama merkezlerinden Agraştepe için bkz. R.H.Dyson, “Problems Of Protohistoric Iran As Seen From Hasanlu”, *JNES*, XXIV, (1965), 212vd., res. 12, lev. XLIII; Ayrıca bkz. Kleiss 1976b, 31, res. 8; Norşuntepe için bkz. brd. dp. nt. 29.; Ayrıca bkz. V.Sevin “Elazığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması, 1986”, *AST VI* (1988) 1989, 51vd., lev. VII/2. Çermik için bkz. brd. dp.nt. 30.; Ayrıca bkz. Kleiss 1988b, res.10. Uzuntepe, Aşağı Korul, Kale Gevher, Kaletepe Dosogh ve Kanikizar için bkz. brd. dp. nt. 26. Zülümtepe için bkz. brd. dp. nt. 37.; Kaleönü için bkz. brd.dp.nt. 38. Cankurtarantepe için bkz. brd. dp. nt. 36.; Bahçecik için bkz. brd. dp. nt. 39.

¹¹¹ Erzen 1978, 29vd.

¹¹² Kleiss 1979, res. 18.

¹¹³ Kleiss 1976a, res. 17.

III. KRALİ KONUTLAR

A. Saraylar

Saraylar, -Urartu araştırmalarında biraz daha iyi incelendiğini söylediğimiz- krâli yapılarıdır.

Pek çok konuda olduğu gibi, Assur'u kendilerine örnek alan¹¹⁴ güçlü Urartu kralları, Assur krallarının yaptıkları gibi, tahta çıkmaları ile kendi adlarına yeni saraylar yaptırmışlardır¹¹⁵. Mesela, Urartu Kralı I.Argişti (yakl.ol.M.Ö. 786-764) tahta çıkması ile başkent *Tuşpa*'da yeni bir saray (=Yeni Saray)¹¹⁶ inşâ ettirmiştir¹¹⁷. Aynı şekilde I.Argişti hükümdarlık yıllarında Kafkasya Bölgesinde *Argiştihinili* (=Armavir-Blur)¹¹⁸ şehrini kurmuş ve kendi adına bir saray yaptırmıştır¹¹⁹. Böylece Urartu saraylarının sayısı giderek artmıştır. Urartu Devleti'nin en erken dönemlerinden başlamak üzere saraylar, tapınaklarla birlikte sitadelin en önemli yapıları olmuştur.

¹¹⁴ Tarhan 1986, 287vd.

¹¹⁵ Tarhan 1994, 36.

¹¹⁶ *Tuşpa* Yeni Saray için bkz. Tarhan-Sevin 1990, 356vdd., res. 1-4; 1991a, 430vd., res. 1, 4; 1991b, 65vdd., res. 1; Tarhan1988, 374 vdd., res.2-17; 1994, 35vd., res.12.

¹¹⁷ Tarhan 1994, 37

¹¹⁸ Kleiss-Hauptmann 1976, 25, no. 2.

¹¹⁹ *HChI*, no. 80=*UKN*, no. 127.

1. Patnos-Giriktepe

Giriktepe, Ağrı İli'ne bağlı Patnos Kasabası'nın 2km. güneyindedir¹²⁰. Üzerinde bulunduğu tepenin kuzey eteğinden Murat Nehri'nin bir kolu olan Üçbulak Suyu akar¹²¹.

Giriktepe'nin 5 km. kuzeyinde ise, Aznavurtepe Urartu Kalesi¹²² bulunmaktadır. İlgili yazıtlardan, Aznavurtepe'nin, Urartu kralı Minua (yakl.ol.M.Ö.810-781) döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır¹²³.

Giriktepe sarayının ne zaman yapıldığı konusunda, çelişkili ifadeler bulunmaktadır¹²⁴. Mevcut verilere göre saray; iki büyük avlu arasında yer alan bir dikdörtgen taht salonu ve avluların etrafındaki çeşitli odalar ve depolardan oluşmaktadır¹²⁵. (Resim 18)

¹²⁰ Halk arasında Giriktepe, 1/25.00 ölçekli paftalarda ise, Değirmen-tepe olarak geçmektedir. bkz. Balkan 1964, dp.nt. 16.

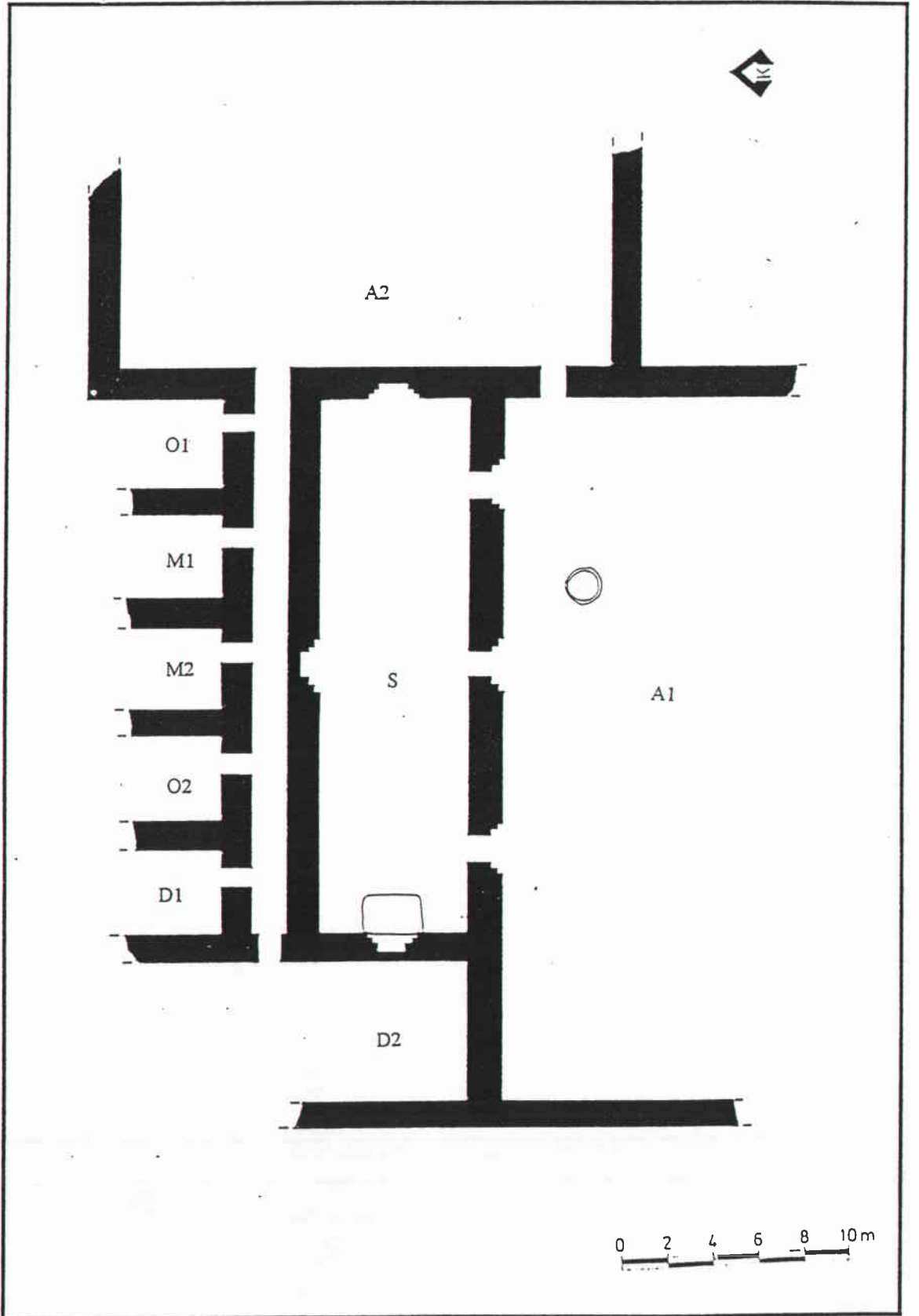
¹²¹ Yapılan kazılarda iki mimari tabaka bulunduğu için, "tepe", yanlış bir biçimde "höyük" olarak tanımlanmıştır. bkz. Balkan 1964, 239vd.

¹²² Aznavurtepe için bkz. Kleiss-Hauptmann 1976, 131, no. 45.

¹²³ Balkan 1960, 133-158.

¹²⁴ Balkan'a göre: Minua ve oğlu I. Arğişti zamanında inşa edilmiştir. bkz. Balkan 1964, 243.; Burney'e göre ise, Giriktepe sarayı belki bir 100 yıl kadar iskan edilmiştir. Ancak, henüz, kral Menua'nın bu sarayı bizzat yaptırıp yaptırmadığı belli değildir. Krş. Burney-Lang 1971, 283.

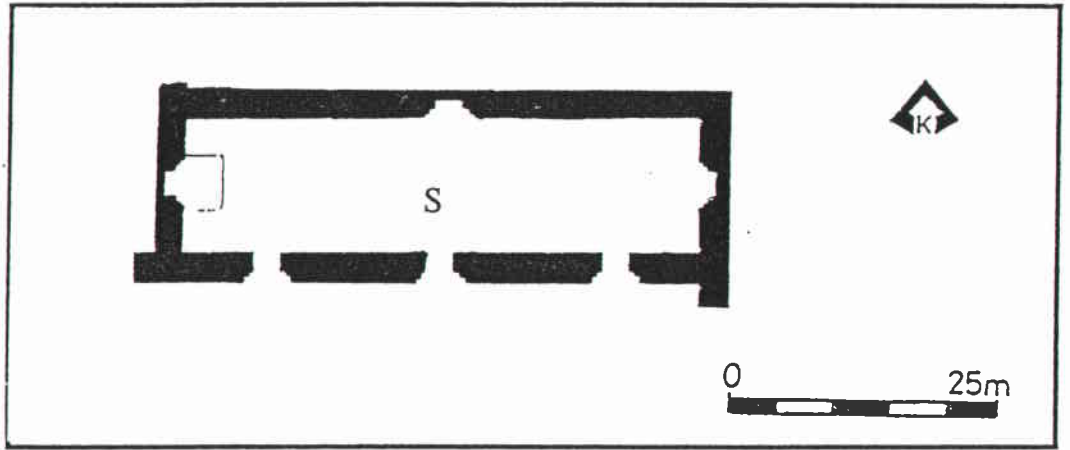
¹²⁵ Giriktepe sarayının kazısı yarım kaldığı için saray ile ilgili pek çok sorun çözümlenememiştir. Sarayın tepe üzerindeki konumu belirtilmemiş, saray ve eklentilerinin planları yayınlanmamıştır. Planlar hakkındaki bilgilerimiz kısıtlıdır. Bu nedenle de mevcut bilgiler yardımı ile bir kroki çizerek yapıyı tanımlamayı uygun bulduk. Plan üzerinde odaları harfler ile kodladık.

Resim 18. Giriktepe Sarayı Taht Salonu (B.Memiş)

“Taht salonu” (S), doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı ve 24.00m.x 7.50 m. boyutlarındadır. (Levha IV/1) Duvarlar, 1.30m. kalınlığında ve taş temel üzerine kerpiç bloklardan inşâ edilmiştir.

Salona, güneydeki taş döşeli, açık “ön avlu”dan (A1)¹²⁶, üç ayrı giriş açılmaktadır. (Resim 19; Levha IV/2)

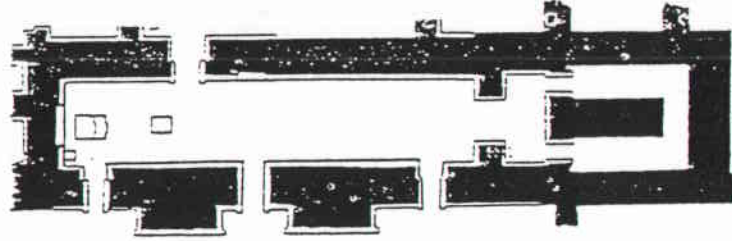

Resim 19. Giriktepe Sarayı “taht salonu”(B.Memiş)

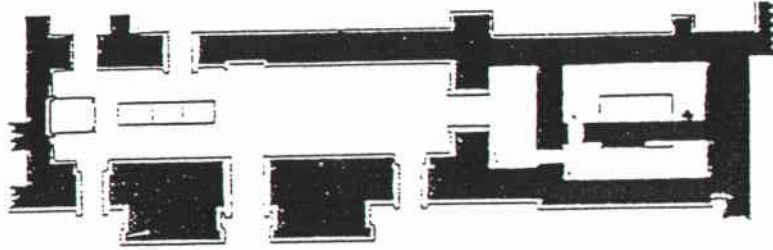
Aynı özelliği, Assur saraylarında ve konaklarında -“taht odası”, “ana kabul salonu” olarak tanımlanan- dikdörtgen salonlarda da görmekteyiz¹²⁷. (Resim 20)

¹²⁶ Balkan’ın “geniş taş kaplı avlu ve avludaki su kuyusu” ifadelerinden burasının üzeri açık bir avlu olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Balkan 1964, 241vd.; su kuyusu için bkz. Balkan 1964, 242, res. 2.

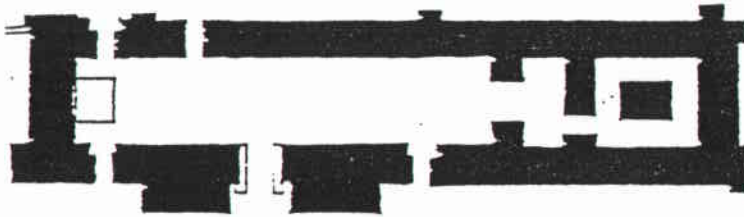
¹²⁷ Kalhu’da, II, Aşşur-nasir-apli’nin sarayı, “taht odası” için bkz. Sevin 1991, 47vd, res. 23, 25; Dur-Şarrukin’deki II.Şarru-kin’in sarayı, “kral dairesi” için bkz. Sevin 1991, 73vdd., res. 43, 47; yine Dur-Şarrukin’de, Sinahuşur (L) konağı “ana kabul salonu” için bkz. Sevin 1991, 80vd., res. 49; K konağı “ana kabul salonu” için bkz. Sevin 1991, 82vd., res. 50; M konağı “ana kabul salonu” için bkz. Sevin 1991, 84vd., res.52; Dur-Şarrukin kışla-sarayı “taht salonu” için bkz. Sevin 1991, 88vdd., res. 55; Ninive Sin-ahhe-riba sarayı “taht odası” için bkz. Sevin 1991, 92vd., res. 57; Ninive, Aşşur-ban-apli sarayı “taht salonu” için bkz. Sevin 1991, 1vd., res. 63.

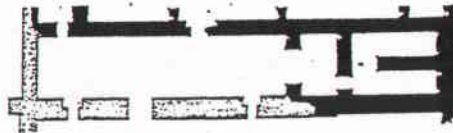
a. Kalhu, II.Aşşur-nasir-apli sarayı kral dairesi
(Sevin 1991, res. 25.)

b. Dur-Şarrukin, II.Şarrukin Sarayı kral dairesi
(Sevin 1991, res. 47)

c. Dur-Şarrukin, kışla sarayı, taht salonu
(Sevin 1991, res. 55)

d. Dur-Şarrukin, M konağı, anakabul salonu
(Sevin 1991, res. 52)

Resim 20. Yeni Assur Dönemi. Taht Salonları.

0 25m

Salonun içinde, kuzey, doğu ve batı duvarlarda, birer niş bulunmaktadır. (Levha V/1) Bu nişleri bir anlamda “kör kapı” olarak da tanımlayabiliriz¹²⁸. Girişin solunda, batı duvardaki kör kapının önünde, tahtın yerleştirildiği, 1.74m.x 2.35m.x 0.42m. boyutlarında bir kerpiç seki yer almaktadır¹²⁹. Benzer şekilde, Assur saraylarının taht salonlarında, girişin karşısında ve solunda birer kör kapı, soldaki kör kapının önünde ise taht yeri bulunmaktadır¹³⁰. (bkz. Resim 20/a/b/c) Tahtın arkasında bir anlamda fon oluşturan bu mimari çerçevenin, taht için özel bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Salonun doğusunda ise açık bir “iç avlu” (A2) yer alır. Salondan, kuzeydeki depolara ve servis birimlerine geçiş yoktur. Bu birimlere geçiş, iç avlu ile bağlantılı olan -1.80m. genişliğindeki- koridordan sağlanmaktadır. Servis birimlerini oluşturan bu odalar, doğudan batıya doğru sırasıyla, fırın, ocak ve pithosların bulunduğu bir oda (O1)¹³¹, iki mutfak (M1), (M2)¹³², burada bulunan iskeletlerin üzerindeki takılara göre

¹²⁸ “Kör kapı”lar, “niş” olarak nitelendirilmiştir. bkz. Balkan 1964, 240, res.3,4. Kör kapıların formu, salonun kapıları ile aynıdır. Bu kör kapıların 3 dişli çerçeveleri, aynı şekilde, Urartu tapınaklarında ve anıtsal kaya nişlerinde de görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T.Tarhan-V.Sevin, “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı”, *Belletrn XXXIX/155*, 1975, 389 vdd.

¹²⁹ Balkan burayı taht yeri olabilecek bir sedir olarak tanımlamıştır. bkz. Balkan 1964, 240. Ancak sedirin fonksiyonu, burada anlatılmak istenenden farklıdır. Ayrıca, Urartu tahtları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. U.Seidl, “Urartian Furniture”, *The Furniture of Western Asia Ancient and Traditional*, 1996, 181 vdd.

¹³⁰ Taht yeri için bkz. Sevin 1991, 47, 77, res. 25, 47. Taht yerinin arkasındaki kör kapının aynasında bazen kabartmalı taş levhalar bulunmaktadır. bkz. Sevin 1991, 49vd., 77 vd., res. 25, 32, 47.

¹³¹ Balkan 1964, 241.

¹³² Mutfakta ocak, mangallar, değirmenler, hamur yoğurma taşları, tandırlar ve çeşitli mutfak eşyaları bulunmuştur. bkz. Balkan *Göst.yer.*.

“harem” (O2)¹³³ olarak nitelendirilen oda ve depodur (D1)¹³⁴. Ayrıca salonun batısında, pithosların saklandığı geniş bir depo (D2) yer alır¹³⁵.

“Açık avlular”, merkezî konumdaki -üç giriqli- dikdörtgen “taht salonu”, “taht yeri” ve “kör kapılar” gibi mimari tasarım ve elemanlar göz önüne alındığında, Giriktepe sarayını, Assur ilişkilerinin yoğun olduğu erken döneme, “Minua-İşpuini ortak saltanatlık dönemi” yada “Minua dönemi”ne (yakl.ol.M.Ö. 810-781) tarihlemek mümkündür¹³⁶.

Çünkü ileride de ilgili bölümlerde ele alındığı üzere, saray mimarisinde, “açık avlu” fikrinin, yerini “kapalı avlu”lara bıraktığını, taht salonlarının küçüldüğünü, daha küçük boyutlara geldiğini görmekteyiz. Mimarideki bu değişime yolaçan en önemli neden -Mezopotamya’dan farklı olarak- Urartu yayılım alanında etkin olan ve uzun süren, soğuk ve ağır iklim koşulları olmalıdır.

¹³³ Balkan 1964, 241. Burney ise, iskeletlerin her birinin ellerinde küçük bronz aslan heykelcikler olduğu için bu insanların, sarayda görevli “rahibeler” olduklarını ileri sürmektedir. krş. Burney-Lang 1971, 141.

¹³⁴ Bu oda, burada bulunan çok sayıdaki keramiğe göre, “kapkacağın muhafaza edildiği depo” olarak tanımlanmıştır. bkz. Balkan 1964, 241.

¹³⁵ Balkan 1964, 240vd.

¹³⁶ Assur’un, Urartu devletine ve kültürüne etkileri için bkz. Tarhan 1986, 287vd., dp.nt. 11-15.

2. Van Kalesi / Tuşpa-Yenisaray

Başkent *Tuşpa*'nın sitadeli, Van Gölü'nün doğusunda, Van Ovası'nda yükselen 1.5 km uzunluğunda, yaklaşık 80m. genişliğinde ve 100m. kadar yükseklikteki kayalığının üzerindedir. Güneyinde sarp ve dik bir uçurum bulunur.

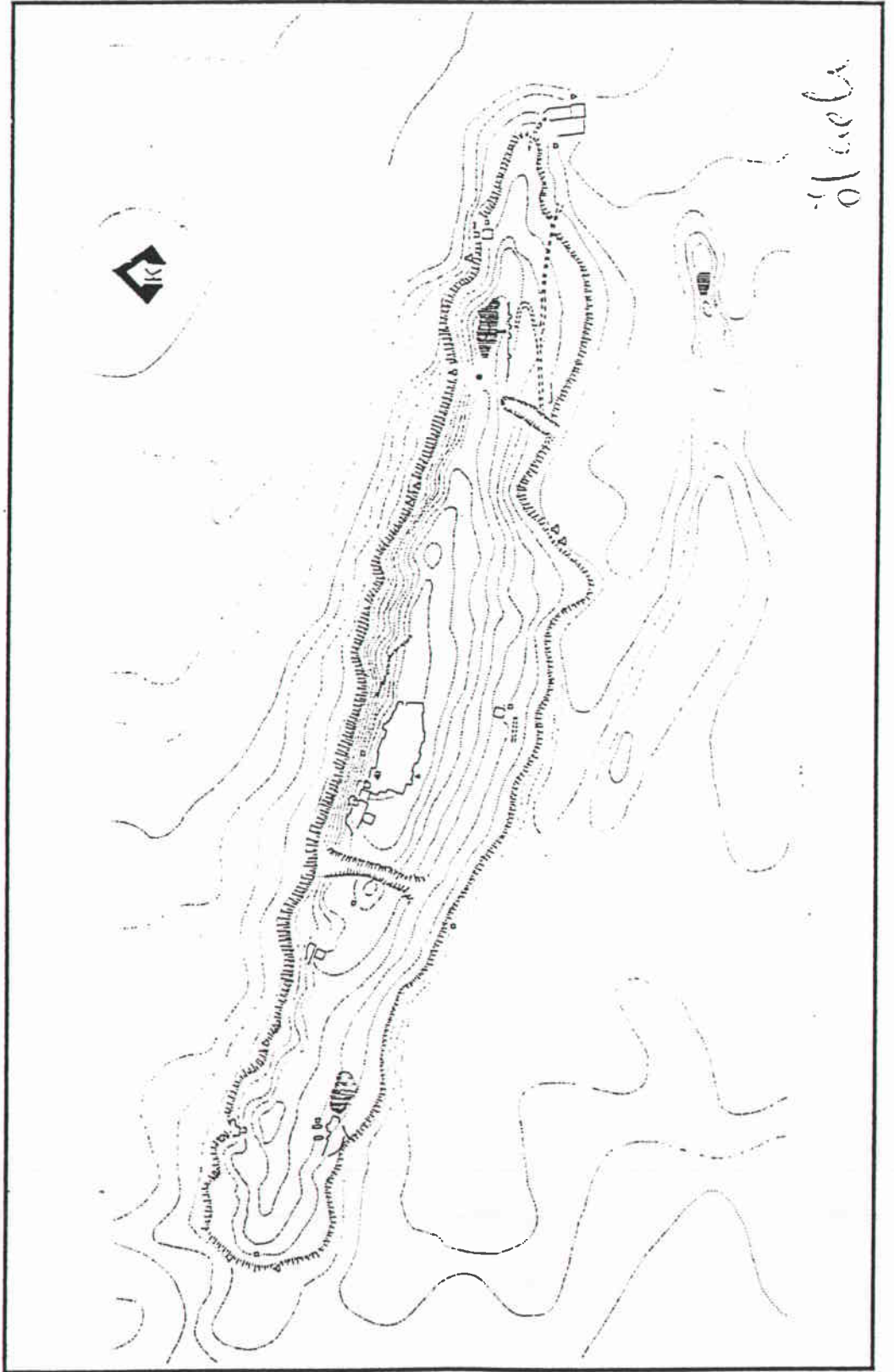
Yukarı sitadel güçlü tahkimat sistemleri ile çevrilidir, ayrıca doğu ve batı hendekleri ile de koruma altına alınmıştır. (Resim 21; Levha V/2) "Eski Saray", en yüksek ve en korunaklı kesim olan "İç Kale"de olmalıdır¹³⁷. İç kalede yeni yapılara yer kalmayınca, yeni bir sarayın inşası batıdaki hendek dışına taşmak zorunda kalmıştır. Pek çok konuda Assur'u kendine örnek alan güçlü Urartu kralları, Assur krallarının yaptığı gibi tahta geçmeleri ile birlikte, kendi adlarına yeni saraylar yaptırmışlardır¹³⁸. "Yeni Saray" da *Tuşpa*'nın yeni bir sarayı olmalıdır ve muhtemelen I.Argiştı (yakl.ol.M.Ö.786-764) tarafından inşâ ettirilmiştir¹³⁹.

Yaklaşık olarak 1600 m².lik bir alana yayılmış olan saray, sitadelin batı kesiminde, doğu-batı doğrultusundadır. (Resim 22) Kayalığın yapısına uygun olarak, dar uzun bir mimari göstermekte, kademeli platformlar şeklinde batıya doğru alçalmaktadır.

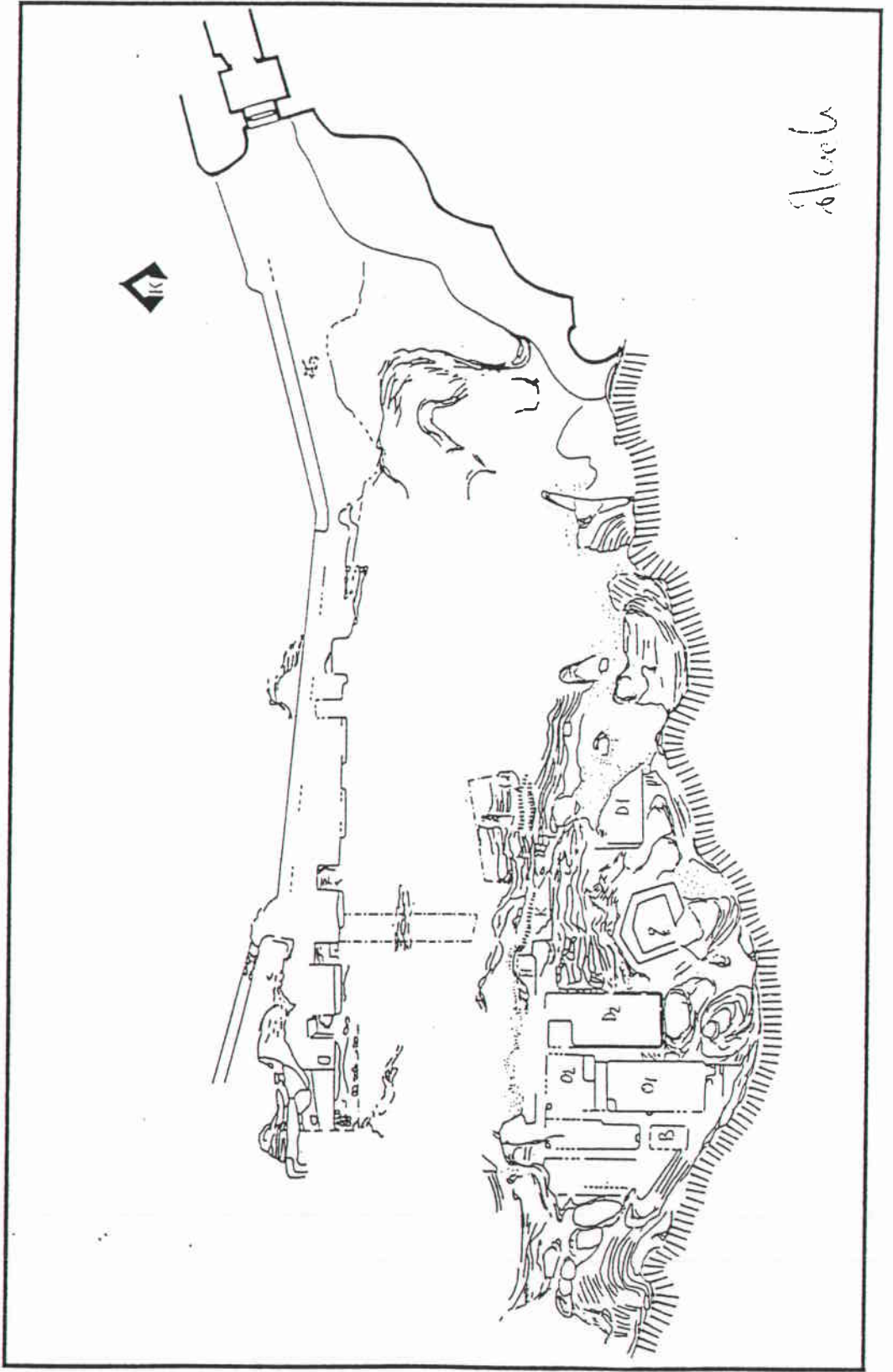
¹³⁷ İç kale ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tarhan 1994, 31vd., fig. 8-10.

¹³⁸ bkz. brd. s. 30, dp. nt. 115.

¹³⁹ Çünkü saray, batı hendeğinin dışında ve adı geçen kralın anıt mezarı ile bağlantılı durumdadır. bkz. Tarhan 1989, 377 vd.; 1994, 35; Tarhan-Sevin 1990, 356.

Resim. 21. Van Kalesi/Tuşpa. (Tarhan 1994, res. 10)

Resim. 21. Tuşpa/Yeni saray. (Tarhan 1994, res. 12)

Bu anıtsal kaya mimarlığı -doğuda- “batı hendeği” ile -batıda- I.Argiştî'nin anıt mezar yapısı arasında uzanmakta, güneyi, Van kayalığının uçurumu ile sınırlanmaktadır¹⁴⁰. Güney kesimdeki temel yatak izleri, uçurumun kenarında yükselen destek duvarlarının sınırlarını belirlemektedir¹⁴¹. Kuzey kesimin konturlarını ise, sarayın kuzeyindeki geniş teras ve destek duvarı ile terasın kuzeyini sınırlayan -Yukarı sitadele çıkışı sağlayan-rampalı yol oluşturmaktadır¹⁴². (Levha VI/1, VI/2;krş. Resim 22)

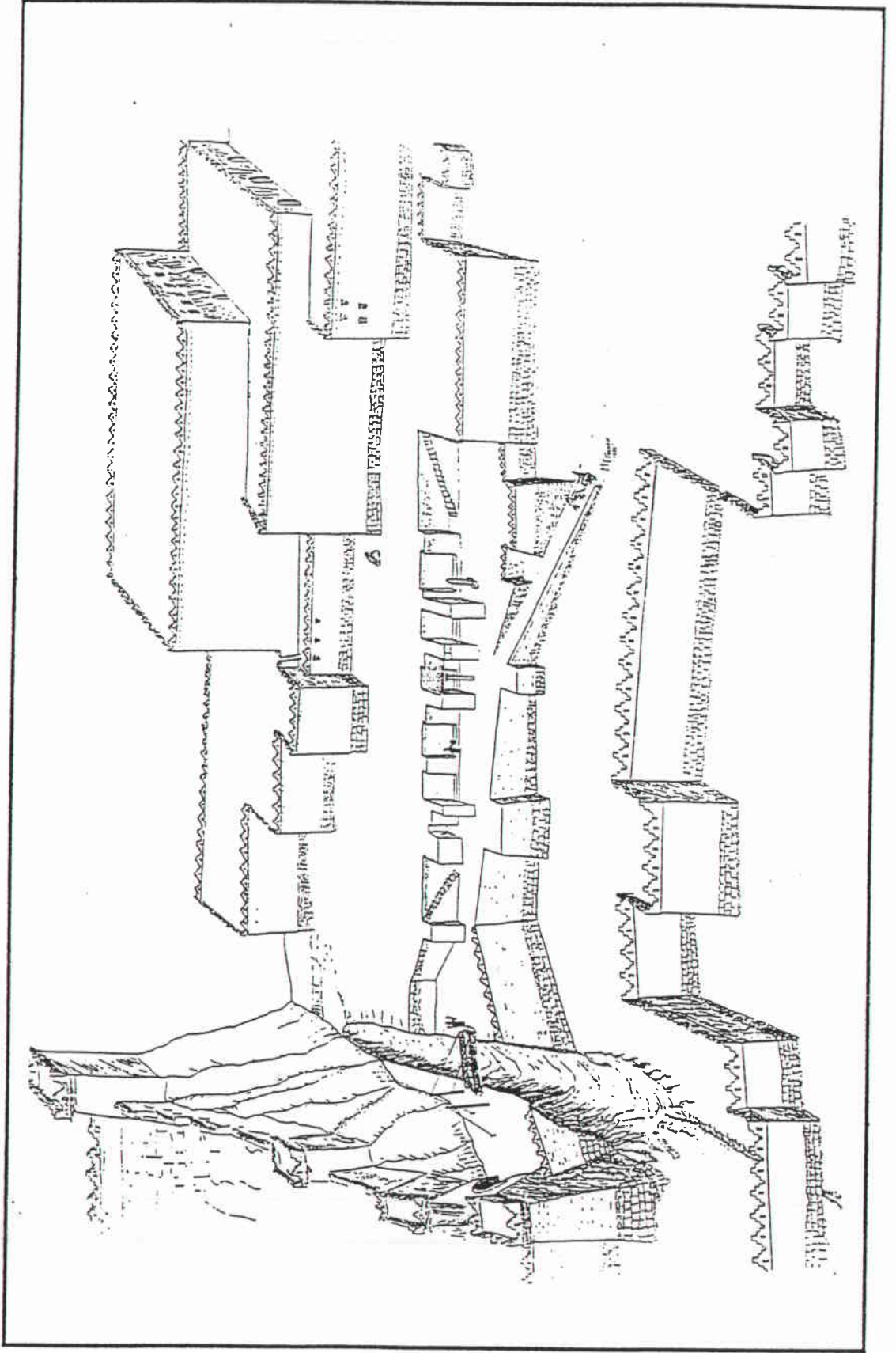
Saray alanında yapılan çalışmalarda, çeşitli büyüklüklerde 12 adet oda tesbit edilmiştir. (Resim 21) Ana-kayaya oyulan temel yuvaları ve yükseltileri, in-situ temel taşları sayesinde odaların sınırları büyük ölçüde saptanabilmektedir. Alt yapı elemanları da bu odaların fonksiyonlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Odaların tabanları, ana-kayanın yontularak düzleştirilmesi ile elde edilmiştir. Ana-kayanın eğimli olduğu kesimlerde ise -taban seviyesi elde edilebilmek için- yer yer blokaj sistemi uygulanmıştır¹⁴³. Odaların 1.55m. ye varan duvar kalınlıkları, çok katlılığı açıkça göstermektedir. Resim 22)

¹⁴⁰ Tarhan 1989, 356, 374, 377, 390, res. 2-3, 396, res. 6; 1994, 35, fig. 3; Tarhan-Sevin 1990, 356, res. 1.

¹⁴¹ Tarhan 1989, 375 vd.; 1994, 35.

¹⁴² Teras ve rampalı yol için bkz. Tarhan-Sevin 1990, 357vd., res. 1, 2, 3, dp.nt. 4; 1991a, 430 vd., res. 1; 1991b, 67 vd., plan 1, dp.nt. 3.

¹⁴³ bkz. Tarhan 1989, 375, res. 5; Tarhan-Sevin 1990, 356. Urartu blokaj sistemlerinin ayrıntısı için bkz. Erzen 1966a, 505; 1967b, 141; 1968a, 414; 1969a, 403vd.; 1970, 80vd.; Kleiss 1972, 54vd, fig. 17; “Bericht über Erkendigungsfahrten in Iran im Jahre 1971”, *AMI* 5, 1972, 16, fig. 9; 1974, 112; 1988b, 194; Tarhan 1975, 47, dp.nt. 131; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 43.

Resim 22. *Tuşpa/ Yeni saray canlandırma çizimi.*

(M. T. Tarhan)

Doğudan batıya doğru sırasıyla; en doğuda, 8.40m.x 5.20m. mevcut boyutlarındaki odanın “depo” (D1) olduğu varsayılmaktadır¹⁴⁴. Deponun güney ve batı duvarları hemen hemen bütünüyle ana-kayadan işlenmiştir. Batıda bulunan 4.00m.x 2.00m. mevcut boyutlarında olan “hol” (H) ve yaklaşık olarak 8.00m. uzunluğundaki “koridor” (K)¹⁴⁵, daha yüksek platformda yer alan doğudaki D1 dahil diğer odalara geçişi sağlamaktadır¹⁴⁶. Kesinlikle bir depo olduğu saptanan D2, 6.40m.x 12.50m. boyutlarındadır. Duvarları, hemen hemen bütünüyle anakayadan oyularak yapılmıştır. Güney duvarı -en yüksek kesimi- 6.90m. ye ulaşmaktadır¹⁴⁷ Buradaki -sahanlıklı- ahşap bir merdivenin izleri depoya, üst kattan da giriş olduğunu göstermektedir¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Tarhan 1989, 376, res. 4, 5 A-A kesit.

¹⁴⁵ Koridorun, güney ve doğu duvarlarına ait temel yatakları içine yerleştirilmiş, 3 adet bronz “adak levhası” -ana-kayaya oyulmuş özel yuvalarında- in-situ durumda bulunmuşlardır. bkz. Tarhan-Sevin 1990, 357, ktg. no. 1-3, res. 10-11; Tarhan 1994, 35. Aynı şekilde yapı temellerine adak levhası yerleştirme geleneğini, Toprakkale Haldi tapınağında da görmekteyiz. bkz. Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün 1962, 33; Erzen 1962, 398vdd., res. 10-12.

¹⁴⁶ Hol ve koridor için bkz. Tarhan 1989, 376, res. 4-5 B-B kesiti

¹⁴⁷ Urartu depolarında, tabana oturtulan pithoslar, dipten gövdeye kadar 0.50-0.60m. toprakla örtülmektedir. Böylece pithosların dik olarak depo tabanlarına oturtulmaları ve düzgün bir şekilde sıralanmaları sağlanmaktadır. Burada, taban seviyesinden itibaren yaklaşık 0.55m. yükseklikte, duvar yüzeyleri üzerinde oda içini çevreleyen izler ve odanın ışık almayacak şekilde planlanması burasının depo olduğunu gösterir. bkz. Tarhan 1989, 375, res. 4; 5; 8-11.

¹⁴⁸ Deponun bütünüyle ana-kayadan oyulmuş olan güney duvarında ve köşelerde görülen izler ve ahşap hatlı yuvaları merdivenin varlığını açıkça göstermektedir. bkz. Tarhan 1989, 375, res. 4; 5 A-A ve B-B kesiti.

Deponun batısındaki, dikdörtgen 10.00m.x 6.00m. ve 5.60m.x 6.40m. mevcut boyutlarındaki O1 ve O2 odalarının fonksiyonları belli değildir.¹⁴⁹. Batıda 3.60m.x 10.00m. boyutlarında “mutfak” (M) ve 4.40m.x 2.80m. boyutlarında “banyo” (B) vardır. Alt yapı sistemleri bu odaların, mutfak ve banyo olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Urartu mimarisi alt yapı sistemleri, banyo ve mutfakların temizlik standartlarını yansıtması açısından önemlidir. Bu tesisler ile kalenin temel blokaj çalışmalarının beraber yürütüldüğü anlaşılmaktadır¹⁵⁰.

Güneydeki uçuruma bakan, 2.70m.x 2.70m. mevcut boyutlarda, “balkon” niteliğinde bir açıklık (O3) bulunmaktadır. Balkon, O1 in güneyindedir ve tümüyle ana-kayaya oyulmuş olan eşik ve kapı mil yuvası, bu iki odayı birbirine bağlamaktadır¹⁵¹.

Tüm bu anlatımlarda da anlaşılacağı üzere, sarayın alt kat ünitelerini oluşturan bu odalar, depo ve servis hizmetlerinin görüldüğü birimlerdir. “Kral dairesi” ve “tören salonları” gibi bölümler üst katlarda olmalıdır¹⁵². Yukarıda da değinildiği gibi ana-kayaya oyulmuş güçlü temel yatakları, in-situ temel taşlarının boyutları, 1.55m. ye varan kalın duvarlar ve de sahanlıklı ahşap merdivenin varlığı gibi izler, burada çok katlı ve görkemli bir yapının varlığını açıkça kanıtlamaktadır. Sarayın

¹⁴⁹ 3 ve 4no.'lu mekanlar olarak isimlendirilen O1 ve O2 için bkz. Tarhan 1989, 376, res. 4; 5 A-A ve C-C kesiti, 10.

¹⁵⁰ Tarhan 1989.; Urartu kalelerindeki su tesisatları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erzen 1966a, 507; 1967a, 470; 1967b, 144; 1968, 416vd.; 1970, 88; Kleiss 1972, 36; 1976b, 28vd., res. 3.; Ayrıca bkz. Tarhan 1975, 44, dp.nt. 29-37.

¹⁵¹ Tarhan 1989, 375vd.

¹⁵² Tarhan 1989, 374; 1994, 35vd.; Tarhan-Sevin 1990, 356vd., fig. 1-4, 12; 1991a, 430, fig. 1.

taban dağılım ölçüsü yaklaşık olarak 1600 m².dir. Yapının iki katlı olduğu düşünülürse, 3200 m². eder. Bu ölçüler hiç de az bir kullanım alanı değildir.

Sadece kazılardaki katman durumları ile değil, gerek Urartu¹⁵³ gerekse Assur¹⁵⁴ sanatından bildiğimiz çok katlılığı açıkça gösteren betimlemeler ve modeller de bize yardımcı olmaktadır.

¹⁵³ Toprakkale'de bulunmuş olan bir bronz levhadaki üç katlı bir yapı, Toprakkale sarayı olarak nitelendirilmektedir. bkz. Barnett 1950, lev. 11; Bilgiç-Öğün 1964, 74; Kleiss 1976b, 29vd., res. 5; Merhav, "Architectural Elements Functional and Symbolic", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* 1991, 302vd., fig. 2.; Adilcevaz sarayı kabartmalı monolit payelerde de yine aynı şekilde çok katlı yapı betimlemesi vardır. bkz. Kleiss 1976b, 43, res. 34; 1988b, 181, res. 3; U.Seidl, "Urartäische Bauskulpturen", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and It's Neighbors*, Studies in Honor of Nimet Özgüç, 1993, 557vdd., fig. 3; Ayrıca bkz. Tarhan 1975, 46, dp.nt. 111, 75.

¹⁵⁴ Assur kralı III.Salmanasar devrine ait ünlü "Balawat Kapısı" bronz kabartmalarında görülen çok katlı Urartu yapıları için bkz. brd. s. 15vd., res. 2, dp. nt. 57. ; Ayrıca bkz. Tarhan 1975, 46, dp.nt. 112.; Muşafir tapınağının yağmalanmasını gösteren kabartmadaki çok katlı yapılar için bkz. van Loon 1966, 44, res. 56; Kleiss 1976b, 41, res. 28; Ayrıca bkz. Forbes 1983, fig. 26, 52.

3. Armavir-Blur¹⁵⁵ / Argıştihinili

Argıştihinili, Aras Vadisi'nde, Erivan'ın 25km. güneybatısındadır. Birbirinden 3.4 km. uzaklıktaki, Armavir-Blur ve Davti-Blur tepeleri üzerindeki sitadeller ve aralarındaki aşağı şehirden oluşmaktadır. (Resim 23)

Doğuda bulunan Armavir-Blur Kalesi kutsal niteliklidir¹⁵⁶. İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere, Argıştihinili, I.Argışti (yakl.ol.M.Ö.786-764) döneminde inşâ edilmiştir¹⁵⁷. Batıdaki Davti-Blur kalesinin sitadelinde, saray kompleksi yer alır¹⁵⁸. (Resim 24)

Yaklaşık olarak 3000 m².lik bir alana kurulmuş olan saray, sitadelin kuzey kesiminde, üzerinde bulunduğu kayalığın topografyasına uygun olarak, doğudan batıya doğru teraslar halinde uzanmaktadır. Sarayın inşaaı için gerekli olan alanlar, anakayanın düzleştirilmesi ve teraslama ile sağlanmıştır.

Sarayın planı, biri "ön avlu" diğeri "iç avlu" olmak üzere, iki büyük avlu ve avluların etrafında çeşitli depolar ve odalardan oluşmaktadır. (Resim 25) Ayrıca, batıda, en yüksek kesimde, iç avlu ile bağlantılı olan "kutsal alan" yer alır¹⁵⁹. Üzeri kapatılmış,

¹⁵⁵ Saray alanı, Davti-Blur tepesinde yer almasına rağmen, *Argıştihinili* yerleşimi ve sarayı, literatürde daima Armavir-Blur olarak geçmektedir.

¹⁵⁶ Kafadaryan 1967, 237vd.

¹⁵⁷ *UKN*, no. 127.

¹⁵⁸ Martirosian 1974, fig. 11.

¹⁵⁹ Martirosian'a göre, sitadelde 3 tapınak bulunmaktadır ve dolayısıyla burası dini bir merkezdir. bkz. Martirosian 1967, 226. Tapınak olarak tanımlanan yapılar, standart rızalitli, kare planlı Urartu tapınaklarından farklılıklar göstermektedir. Saray ile bağlantılı - tapınak olduğu düşünülen- yapı, dikdörtgen planda, iki uzun ve iki kare, toplam dört odadan

avlu niteliğindeki birimlere karşılık herhangi bir mimari terim yoktur. Genel anlamda, avlulara depolar ve servis birimleri açılmaktadır. Salonlar ise günlük işlerin yapıldığı odalar ile doğrudan doğruya bağlantılı değildir. Bu nedenle servis birimleri ve depolar ile çevrili, sütunların desteği ile üzerleri kapatılmış geniş alanları “avlu” olarak isimlendirmekteyiz.

Saraya ana giriş doğudandır. Doğudaki “ön avlu” (A1), 18.00m.x 45.00m. boyutlarındadır. Avluda, iki sıra ahşap sütunlara ait bazalt kaidelerin üzerinde, I.Argiştî’ye ait inşâ yazıtları bulunmaktadır¹⁶⁰. (Levha VII/1) Avlunun kuzeyindeki dikdörtgen odaların bazılarında ocaklar vardır ve duvarları beyaz badanalıdır. Bu odalar, günlük işler ile ilgili olmalıdır¹⁶¹. Güneyde ise 200 adet pithosun bulunduğu depo yer alır. Deponun duvar yüksekliği 4.00m. ye kadar ulaşmaktadır¹⁶².

Ön avlunun batısındaki 6.00m.x 10.00m. boyutlarındaki odanın (O1), 2.00m. kalınlığındaki duvarları çok katlılığı vurgulamaktadır. Bu odadan, daha yüksek kesimdeki “iç avlu”ya (A2) geçilmektedir¹⁶³. 35.00m.x 24.00m. mevcut boyutlarındaki iç avlu, kuzeyinde ve güneyindeki uzun dikdörtgen odalar ile çevrilidir¹⁶⁴.

oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafadaryan 1967, 239vd.; Martirosian 1974, 86vd; Forbes’a göre ise yapı, önemli bir kişiye ait meskendir. Krş. Forbes 1983, 74.

¹⁶⁰ UKN, no. 137.

¹⁶¹ Martirosian 1974, 92.

¹⁶² Kafadaryan 1967, 237.

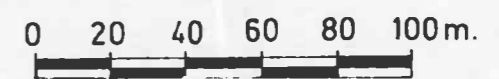
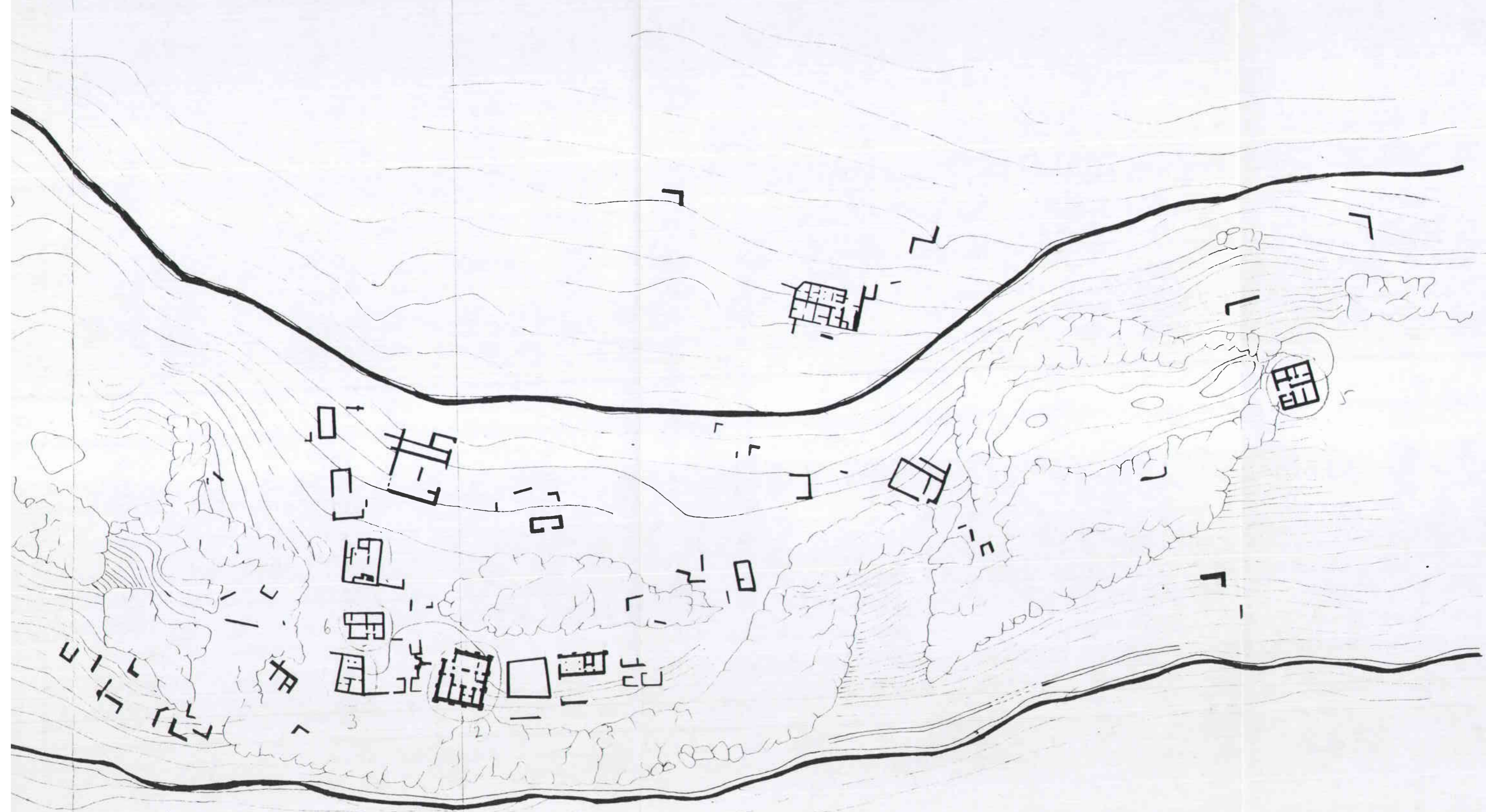
¹⁶³ Merkezî avlunun doğu kesimi tahrip olmuştur. Bu nedenle ön avlu ile merkezî avlu bağlantısı ve aralardaki odalar belli değildir. Ayrıca, merkezî avluda geç dönemde yeni yapılaşmalar olmuştur. Burada olması gereken -üst örtüyü taşıyan- ahşap sütunların varlığı tesbit edilememiştir.

¹⁶⁴ Geç dönem yapılaşmaları nedeniyle odaların kullanım amaçları bilinmemektedir.

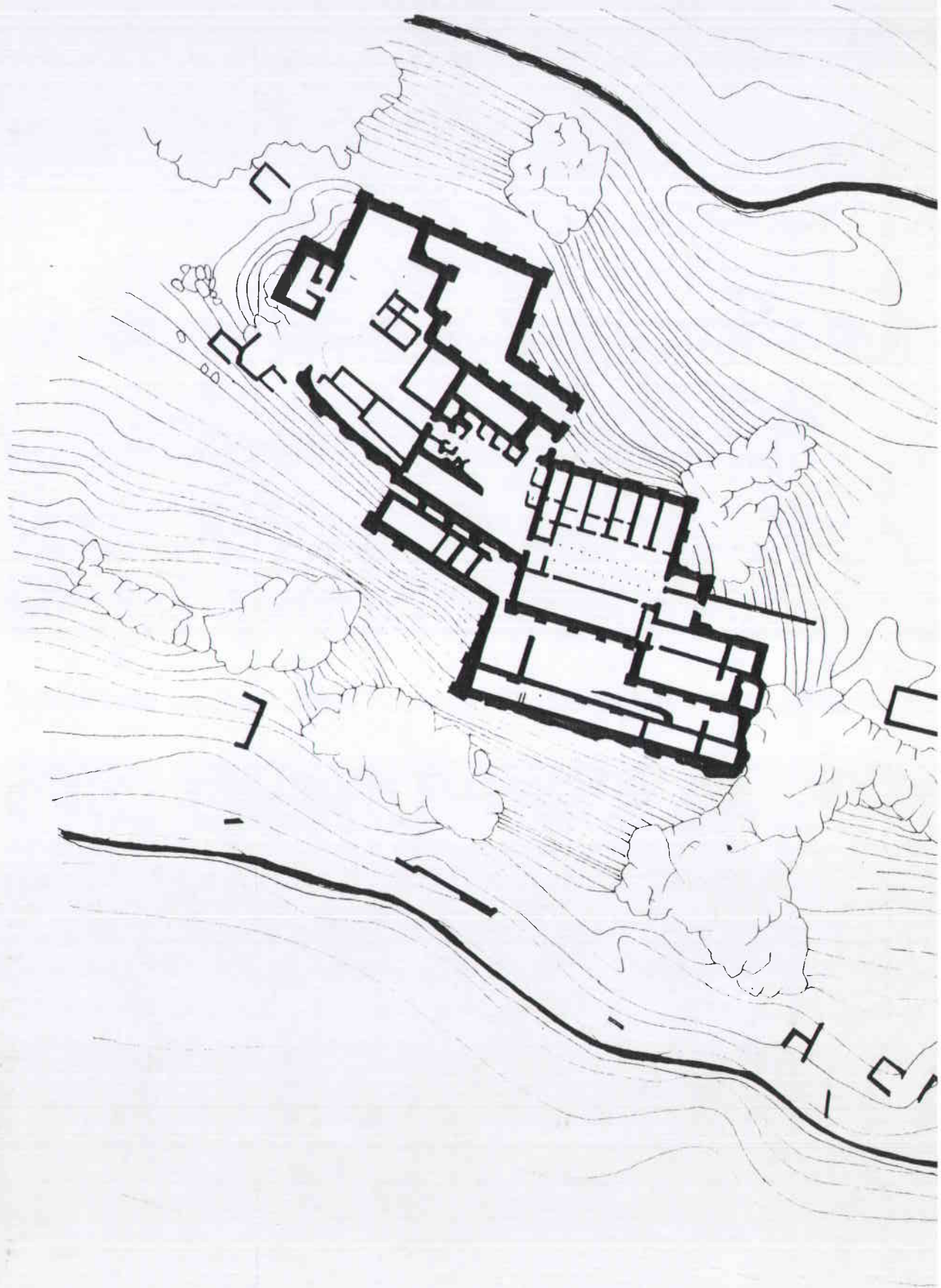
Urartu erken dönem sarayı Giriktepe’de görülen, Assur plan özellikleri, Arğıştihinili’de aynen uygulanmamıştır. *Arğıştihinili* saray planı -Assur sarayları ile ortak plan özellikleri göstermekle beraber- topografya ve Urartu yayılım alanında görülen soğuk iklimin etkisi ile değiştirilerek uygulanmıştır. Assur saraylarında ve Giriktepe sarayında görülen “açık avlu”lar, burada “üzerleri kapatılmış avlular”a dönüşmüştür.

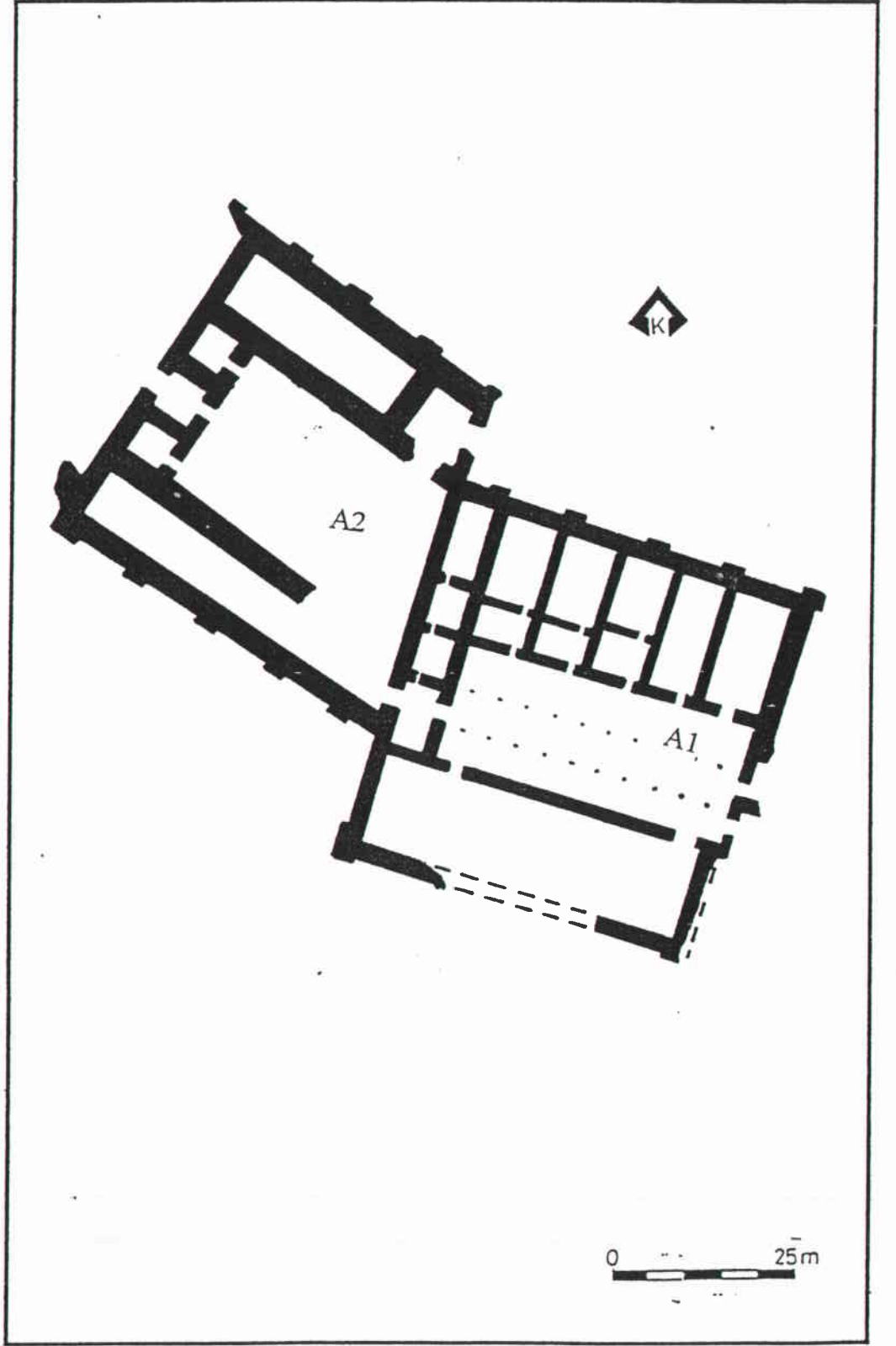
Sonuç olarak *Arğıştihinili* sarayı, pek çok Mezopotamya sarayında -özellikle Yeni Assur saray ve konaklarında- görülen plan tipinin, Urartular tarafından yorumlanmış ve uygulanmış halidir¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Assur’daki Akkad döneminin (M.Ö.2300) bir ikametgahı, Tell Asmar’daki (eski Eşnunna) M.Ö. XIX. yüzyılın ikinci yapısına ilişkin “Güney Yapısı”, M.Ö.XV-XIV. yüzyıla tarihlendirilen Nuzi sarayları, çift avlu sistemleri ile karşımıza çıkar. bkz. Sevin 1991, 108 vdd., res. 67- 69; Yeni Assur dönemi saray mimarisi için bkz. Sevin 1991, 45vdd.

Resim 23. Argıştihinili (Martirosian 1974, res. 11)

Resim 24. *Argıstihinili Sarayı*

(Martirosian 1974, res. 27 den detay)

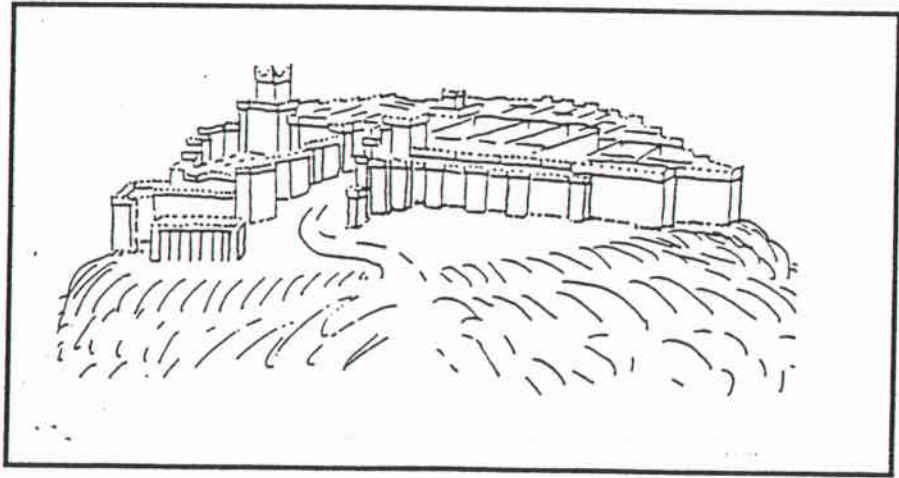
4. Arinberd / Erebuni

Erebuni sitadeli, Erevan'ın güneydoğusunda, Arinberd tepesi üzerinde yer alır.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere, sitadel, I.Argiştı (M.Ö.786-764) döneminde inşâ edilmiştir¹⁶⁶.

Yaklaşık olarak 4000 m².lik bir alana kurulmuş olan saray, sitadelin kuzey kesiminde, üzerinde bulunduğu kayalığın topografyasına uygun olarak, kuzeyden güneye doğru teraslar halinde uzanmaktadır. (Resim 25; Ayrıca bkz. Resim 26)

Erebuni sarayı, kademe kademe yükselen avluları, taht salonu, tapınak ve mimari kompleksi ile saray bağlantısı açısından diğer Urartu sarayları ile benzer plan özellikleri gösterir¹⁶⁷.

Resim 26. *Erebuni* sitadeli canlandırma çizimi.
(Kleiss 1982, res. 16)

¹⁶⁶ UKN, no. 138.

¹⁶⁷ Oghanesian 1973, res. 1.

Güneybatıda yeralan uzun koridor (K) tapınak avlusuna (A1) geçişi sağlar. 17.00m.x 19.00m. boyutlarındaki avlunun dört duvarı boyunca dizilmiş toplam 14 adet bazalt sütun kaidesi bulunmaktadır. Kaidelerden anlaşıldığı üzere tapınak avlusu, Çavuştepe'de¹⁶⁸ olduğu gibi sundurmalıdır ve avlunun ortasında kurban sunağı vardır. Ancak buradaki tapınak, tipik Urartu tapınaklarından farklı olarak dikdörtgen planlıdır ve köşelerinde rizalitler bulunmaz. Avlunun dört duvarı freskolar ile bezenmiştir¹⁶⁹.

Tapınak avlusu çeşitli odalar ile çevrelenmiştir. Güneyde pithosların saklandığı depolar ve oturma ile ilgili -muhtemelen rahiplere ait- odalar yeralır¹⁷⁰. Avlunun kuzeybatısındaki O4 ise "oturma odası" olarak tanımlanmıştır ve 3 adet sütun kaidesi vardır¹⁷¹.

Doğuda ise "taht salonu"(S) bulunmaktadır¹⁷². 17.00m.x 7.40m. boyutlarındaki taht salonu, kuzey güney doğrultusunda uzanmaktadır. 2.50m. kalınlığındaki duvarları ikinci bir katın varlığını açıkça göstermektedir.

¹⁶⁸ Çavuştepe tapınağı ve tapınak avlusu için bkz. brd. s. 46, dp. nt. 12, 181.

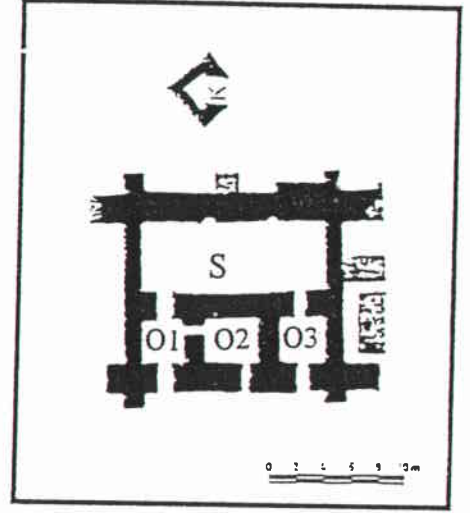
¹⁶⁹ *Erebuni* tapınak avlusu freskleri için bkz. Oghanesian 1961, 65vd.; 1973, 61vd.; van Loon 1966, 65vd.; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 64vd.

¹⁷⁰ Oghanesian 1960, 289; Martirosian 1964, 237.

¹⁷¹ Martirosian 1964, 239.

¹⁷² "Taht salonu" tanımlaması, ilk kez Van Loon tarafından kullanılmıştır. bkz. van Loon 1966, 55; Oghanesian ise "konuk odası" olarak isimlendirmektedir. bkz. Oghanesian 1960, 289; 1961, 65; Martirosian ise burayı sadece "esas salon" olarak adlandırmıştır ve esas saray kısmının kuzeyde olduğunu söylemektedir. Krş. Martirosian 1964, 237vd.

Giriş, Giriktepe sarayı taht salonunda olduğu gibi, üç kapı ile sağlanmaktadır. Ancak, Giriktepe sarayından farklı olarak, bu üç kapıdan direk olarak salona değil, küçük geçiş odalarına O1, O2 ve O3 e girilmektedir. (Resim 28)

Resim 27. Erebuni sarayı taht salonu (Oghanesian 1973, res. 1 den detay)

Bu geçiş odalarından da taht salonuna geçilmektedir. Giriktepe sarayında olduğu gibi, burada da duvarlarda nişler yer alır¹⁷³.

Erebuni sarayı taht odası duvar resimleri, Urartu resim sanatı açısından büyük önem taşır ve ender örneklerdendir¹⁷⁴. Duvarların üst kısmında palmet, dendane ve hayat ağacı motifi bulunan bantlardan meydana gelen bir friz çevrelemektedir. Ayrıca duvarların üzerine, bir kurban törenini anlattığı

¹⁷³ Doğu duvarda bulunan 2 adet nişin "kör kapı" olup olmadığı raporlarda belirtilmemiştir.

¹⁷⁴ Urartu duvar resimleri için bkz. van Loon 1966, 65vdd.; Piotrovskii 1969, res. 8vdd.; Forbes 1983, 64vd.; Ayrıca, odaların boyaları ve duvar resimleri için bkz. Tarhan 1975, 46. Altın-tepe apadanası duvar resimleri, uzun bir süre Urartu olarak yorumlanmışsa da, kronolojik olarak konumuz dışına çıkmaktadır. bkz. T. Özgüç, *Altın-tepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara 1966, 13vdd. ve ilgili resimler ve levhalar.

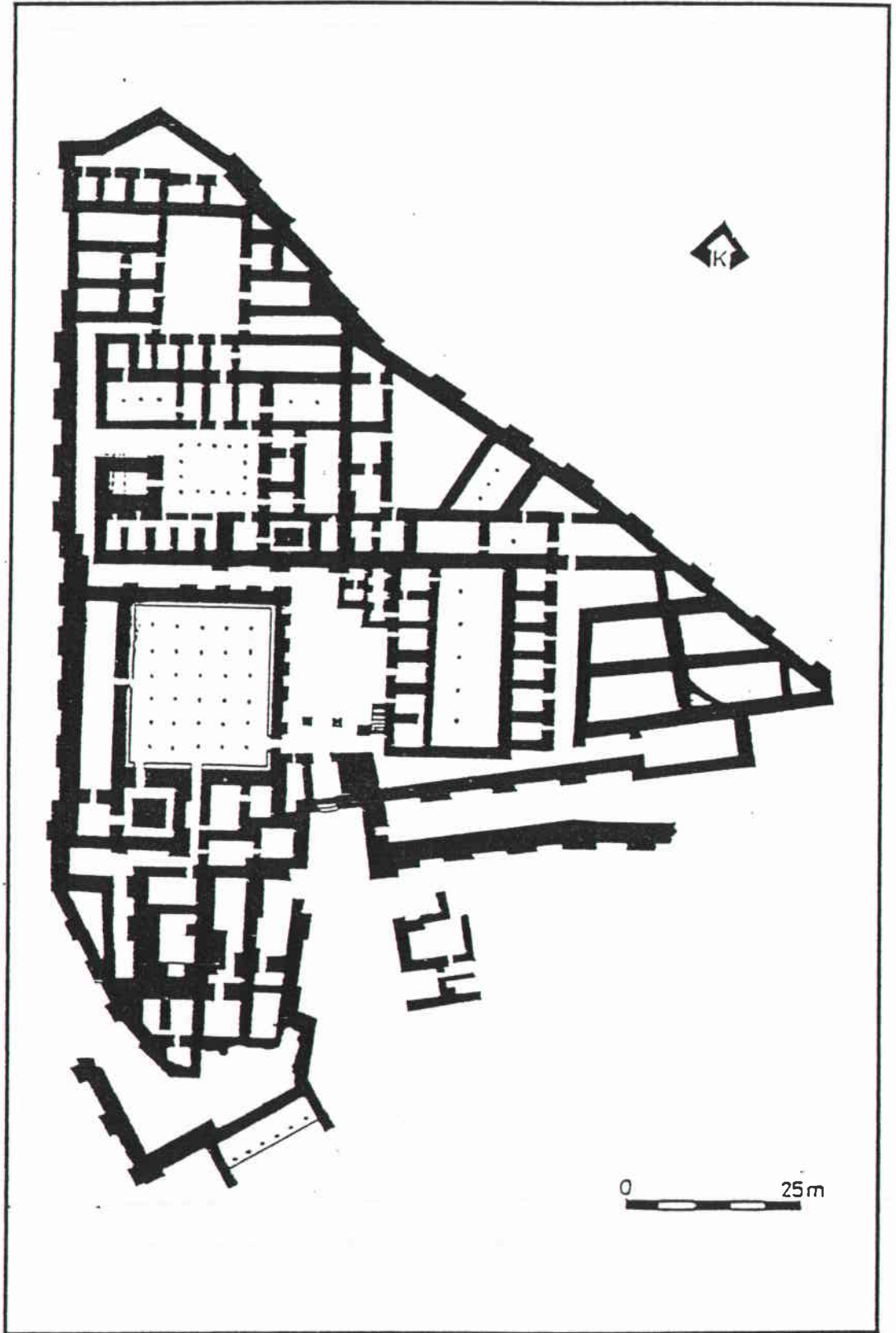
düşünülen dini sahneler ile doğal yaşamdan alınmış çeşitli sahneler de işlenmiştir¹⁷⁵.

Tapınak avlusunun kuzeyindeki dikdörtgen odalardan “kuzey avlu” olarak tanımlanan diğer bir avluya (A2) geçilmektedir¹⁷⁶. İlgili raporda ve planda, üst örtüyü taşıyıcı elemanlara ait herhangi bir bilgi yoktur. Ancak avlunun üzeri örtülü olmalıdır. 16.00m.x 10.00m. boyutlarındaki avlu, çeşitli odalar ile çevrilmiştir. Doğuda ince uzun depolarda -D1, D2 ve D3- pithoslar saklanmaktadır. Diğer odaların günlük işler ile ilgili servis birimleri oldukları varsayılmaktadır¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Martirosian 1964, 238; A.Chodzas, “Schizzi preparatori per gli affarechidi *Erebuni*” *SMEA* 14, (1971), 61-64, Lev. IX.

¹⁷⁶ Oghanesian 1960, 289; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 42.

¹⁷⁷ Oghanesian 1960, 289.

Resim 25. Erebuni sitadeli. (Oghanesian 1973, res. 1)

Yuhart

5. Çavuştepe / Sardurihinili

Sardurihinili, Van'ın 26km. güneydoğusunda, Gürpınar Ovası'nda, Bol Dağı adı verilen küçük dağ silsilesinin batı uzantısı üzerindedir.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere, sitadel, II.Sarduri (M.Ö. 764-735) döneminde inşâ edilmiştir¹⁷⁸.

Güçlü tahkimat sistemleri ile çevrili, ayrıca doğu ve batı hendekleri ile koruma altına alınmış olan sitadel, birbirinden farklı yüksekliklerde yer alan, doğuda "yukarı kale", batıda ise "aşağı kale" den oluşmaktadır.

Yukarı kale, tümüyle dinsel fonksiyonludur, Haldi tapınağı ve temenos alanı yer alır¹⁷⁹. Aşağı kalede ise Uçkale yapısı¹⁸⁰, İrmuşini tapınağı ve onu çevreleyen mimari kompleks¹⁸¹ ve en batıda saray uzanmaktadır. (Resim 28)

Yaklaşık olarak 8000 m².lik bir alana kurulmuş olan saray, kayalığın topografyasına uygun olarak, doğu-batı doğrultusunda, dar uzun bir mimari tasarım göstermektedir. Sarayın inşası için gerekli olan alanlar, anakayanın düzleştirilmesi ve teraslama ile sağlanmıştır. *Sardurihinili* sarayı, Urartu anıtsal kaya mimarisini en iyi yansıtan örneklerden biridir. Zeminler, üst katları

¹⁷⁸ Bkz. brd. dp. nt. 11

¹⁷⁹ Yukarı kale için bkz. brd.dp.nt. 12.

¹⁸⁰ Uçkale yapısı için bkz. brd.dp.nt. 13

¹⁸¹ İrmuşini Tapınağı, 4.50m.x 4.50m. boyutlarındadır. Tapınağın doğusunda, ölçüleri 21.50m.x 21.50m. olan, zemini taş döşeli bir avlu yer alır. Sundurmalı olduğu anlaşılan avlunun doğusunda kerpiç sekiler, kurban masası ve kuzeyde taş sunak vardır. Tapınak ve avlu için bkz. brd. dp. nt. 14; Yuvarlak kurban sunağı için bkz. Erzen 1967a, 469; 1968a, 415; 1968b, 56; 1969a, 407; 1970, 500; 1971, 335vd.; 1978, 10.

destekleyen payeler ve sarnıçlar bütünüyle, -güney koridorda olduğu gibi- bazı duvarlar ise kısmen ana-kayadan oyulmuştur.

İrmuşini tapınağı ve onu çevreleyen mimari kompleks ile saray birbirlerine uzun bir koridor ile bağlanmıştır. Tapınağın arkasından batıya doğru uzanan koridor, bir süre sonra dirsek yaptıktan sonra bu güzergahtan soyutlanmaktadır. Dirsek yaptığı kesimdeki oda, M.T.Tarhan'ın kanaatinca, "muhafız odası" olmalıdır. Bu güzergahta, kuzey kesimde, koridor dışına açılan kapılar vardır. Kazı durumuna göre, saraya ancak bu koridordan ulaşılmaktadır. Oysa bu koridor hem krâli güzergâh, hem de servis yolu olamaz. Servis yolu, güneydeki bir kapı açıklığı ile sağlanıyor olmalıdır¹⁸². Krâli güzergah ve hemen bunun güneyinde açılan servis kapısı ile avluya girilmektedir.

Avlu, bizim "payeli avlu" olarak yorumladığımız ve Erzen tarafından "payeli salon" veya "sarnıçlı salon" olarak adlandırılmış olan mimari komplekstir¹⁸³. (Levha VII/2)

Doğu-batı doğrultusunda uzanan avlu, 81.00m.x 15.00m. boyutlarındadır. Burada iki sıra halinde toplam 12 adet paye bulunmaktadır¹⁸⁴. Payelerin alt bölümleri tümüyle ana-kayadan oyulmuş, anakayanın yetersiz kaldığı kısımlar ise taşlar ile örülmüştür. (Levha VIII/1) Avlunun zemini de tümüyle ana-kayadan oyularak düzleştirilmiştir. Avlunun aksında, ana-kayaya oyulmuş -biri iki ağızlı- üç sarnıç bulunmaktadır¹⁸⁵.

¹⁸² M. T. Tarhan'ın plan üzerinde yaptığı sözlü açıklamaya göre.

¹⁸³ Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün 1964, 19vd.; Erzen 1964, 99vd.; 1965a, 554vd.; 1965b, 144vd.; 1966a, 506vd.; 1966b, 99; 1967a, 471, res. 6; 1968a, 431vd.; 1968b, 57; 1969a, 410; 1969b, 83vd.; 1970, 501vd.; 1972a, 68vd.; 1972b, 106vd.; 1978, 8vd.

¹⁸⁴ 1.60m.x 2.40m. boyutlarındaki anakayadan işlenmiş payeler için bkz. Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün 1962, 31; 1964, 19; Erzen 1964, 98; 1967b, 146 daki resim; 1969b, res. 6; 1972a, res.5.

¹⁸⁵ Erzen 1969a, 409vd.; 1972, 83; Ayrıca bkz. Tarhan 1995, 13.

Güney koridor ve kuzey koridor olarak tanımlanan alanlar, aslında birer koridor değil, avlunun kuzey ve güney kesimleridir. Payeli avludaki ara duvarlar, M.T.Tarhan'a göre; kalenin yıkılışından sonra ilave edilen duvarlardır. Bu ara duvarlarda düzgün bir işçilik yoktur ve plan açısından düzgün değildir. Ancak yine de sarnıçlar ve payeler ile çağdaş dönemde, düzgün bir bölünmenin varlığı düşünülebilir.

Avluda doğu kesimde, sağ tarafta, yukarı kata çıkmayı sağlayan, ikinci katın varlığını açıkça gösteren taş basamaklar bulunmaktadır¹⁸⁶. Burası üst kata ulaşan, servis çıkışı olmalıdır. Basamakların ardında, içinde ocak bulunan "mutfak" yeralır¹⁸⁷. Orta kesimde aksta sarnıçlar uzanmakta, batıda ise, doğunun simetriği olan merdivenler üst kata çıkmayı sağlamaktadır. Merdivenlerin olduğu yerde, -anakayaya oyulmuş- daire şeklinde bir taş leğen ve leğene bitişik bir su kanalının bulunduğu "banyo" yeralır¹⁸⁸.

Batı mekanların ucu, gözden en uzak kısımda olması ve bulunan takılara göre "harem dairesi" olarak tanımlanmıştır¹⁸⁹.. Harem dairesinin en batı ucunda, 3.00m. çapında dairevi bir duvarı olan, döşemesi sal taşından ve adeta alaturka taşına benzeyen bir taş bulunan bir tuvalet vardır¹⁹⁰.

İç avlunun kuzey ve güneyi, depolara açılır. Bunlar kalın duvarlı, birbirine paralel, dikdörtgen kompartımanlardır. Kimi depolarda yarı boylarına kadar tabana gömülmüş pithoslar

¹⁸⁶ Erzen 1964, 98; 1967a, 470; 1968b, 57.

¹⁸⁷ Erzen 1965, 144vd.; 1968, 416.

¹⁸⁸ Erzen 1965, 144vd.; 1966a, 507; 1967a, 470; 1968, 416.

¹⁸⁹ Erzen 1966b, 57; 1967a, 470.

¹⁹⁰ Çavuştepe 'de sarayın batı kesimindeki tesisler için bkz. Erzen 1966a, 507; 1967a, 470; 1967b, 144; 1968b, 57.

bulunmaktadır¹⁹¹. Ayrıca avlunun kuzeyinde çifte kapılı girişler vardır. Çifte kapı, kuzey rüzgarlarından avluyu korumak için yapılmış olmalıdır¹⁹². Ayrıca avlunun kuzey kesiminde muhtemelen terasta, “seyirdim yolu” olmalıdır.

Yukarıda da değinildiği gibi ve aynı zamanda, *Erebuni*¹⁹³ ve *Argıştihinili*¹⁹⁴ saraylarında olduğu gibi, *Sardurihinili* sarayında da tapınak ile saray bağlantısı görülmektedir.

İrmuşini tapınağının güney batısında - bizim “avlu” olarak yorumlamak istediğimiz - Erzen tarafından “fil ayaklı salon” veya “sedirli salon”¹⁹⁵ olarak adlandırılmış olan mimari kompleks yer alır.

Avluya giriş yeri belli değildir. Yalnızca avlunun doğusundan , tapınak alanına dar bir geçiş bulunmaktadır. 24.00m x 23.00m mevcut boyutlarındaki avluda , alt kısımları taştan örülmüş , ölçüleri 2.60m x 2.60m olan 9 adet rizalitli fil ayağı vardır¹⁹⁶. Avlunun doğusunda pithosların saklandığı depolar , kuzeyinde ise 4.00m x 6.00/8.00m boyutlarında odalar yer alır¹⁹⁷.

¹⁹¹ Erzen 1969, 410vd.; 1972, 68; 1974b, 549.

¹⁹² Erzen 1968b, 57; 1969a, 411; 1969b, 84; 1972, 106vd.

¹⁹³ *Erebuni* için bkz. brd. 51vd.

¹⁹⁴ *Argıştihinili* için bkz. brd. s. 47vd., dp. nt.159

¹⁹⁵ Avlunun duvarlarına bitişik kerpiç sekiler bulunduğu için burası, “sedirli salon” olarak anılmaktadır. bkz. Erzen 1968, 413; 1971, 336; 1972, 105; 1974b, 549; 1978, 10.

¹⁹⁶ Kef Kalesi ve Ayanis ‘ teki avlularda, rizalitli fil ayaklarının benzer ölçülerde oldukları görülmektedir. Kef Kalesi fil ayaklarının ölçüleri 2.50m x 2.05m. dir. Kef Kalesi, fil ayakları için bkz. Bilgiç-Ögün 1964b, 103; 1966, 65vd., 1967a, 5vd.; 1968, 45.; Ayanis kalesi, fil ayakları için bkz. Çilingiroğlu 1996, 365, res.6

¹⁹⁷ Erzen 1974b, 549; 1978, 10.

KUZEY SURLARI

teras duvarı

peyanda

GÜNEY SURLARI

peyanda

peyanda

kerpic duvar kalınlığı

istinat kademeleri

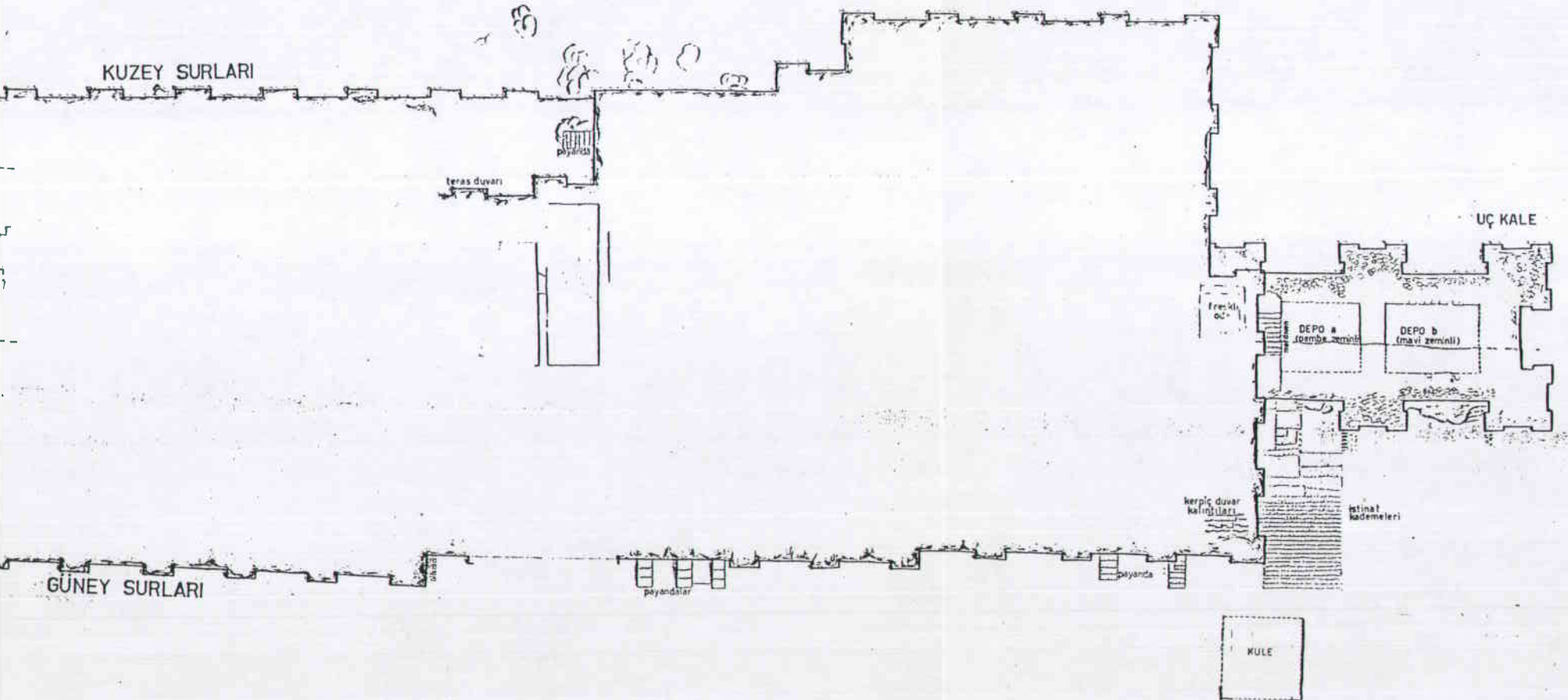
UÇ KALE

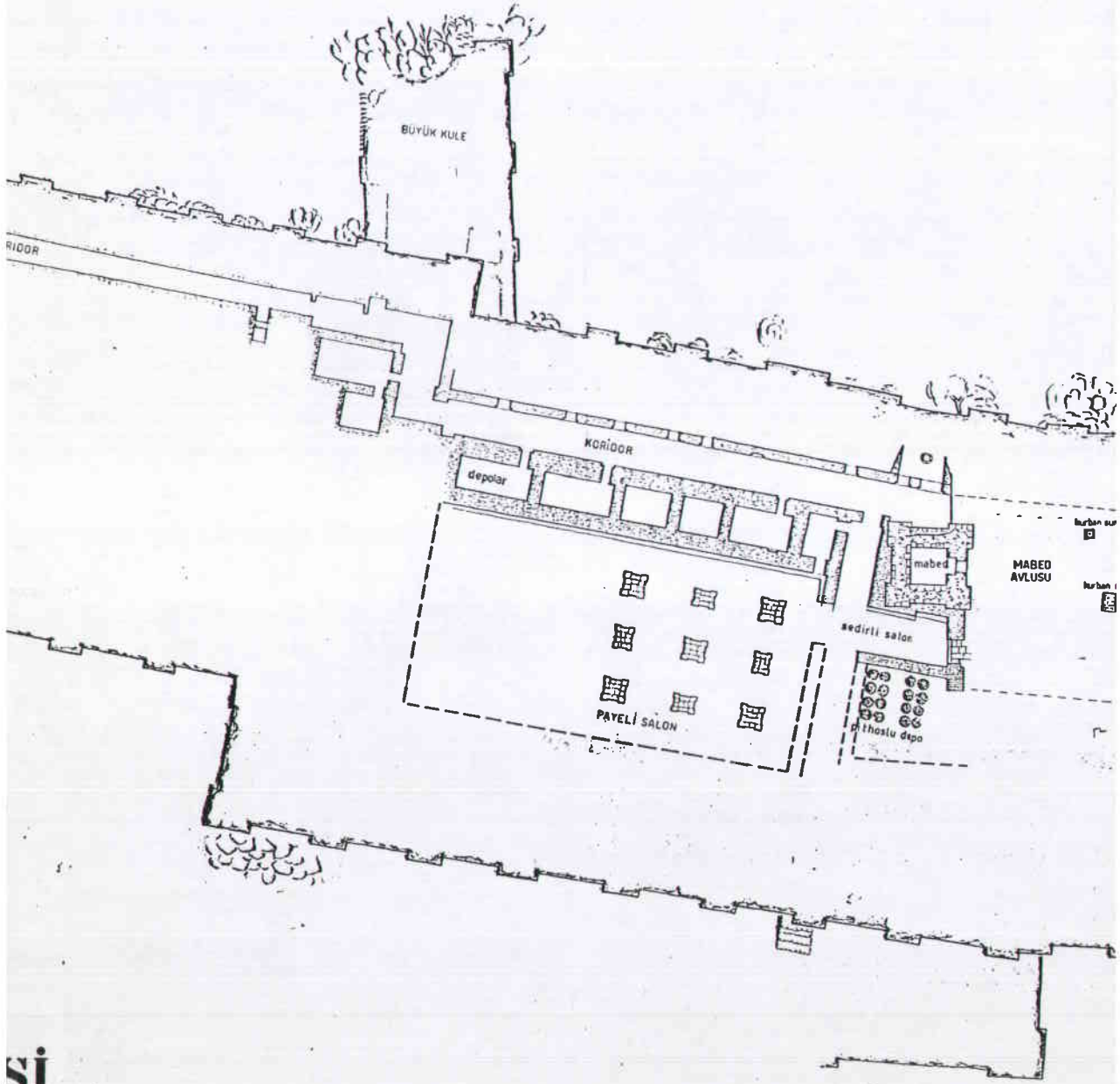
DEPO a
(sarı zeminli)

DEPO b
(mavi zeminli)

KULE

frekiç ocağı

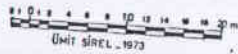
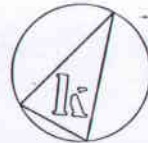
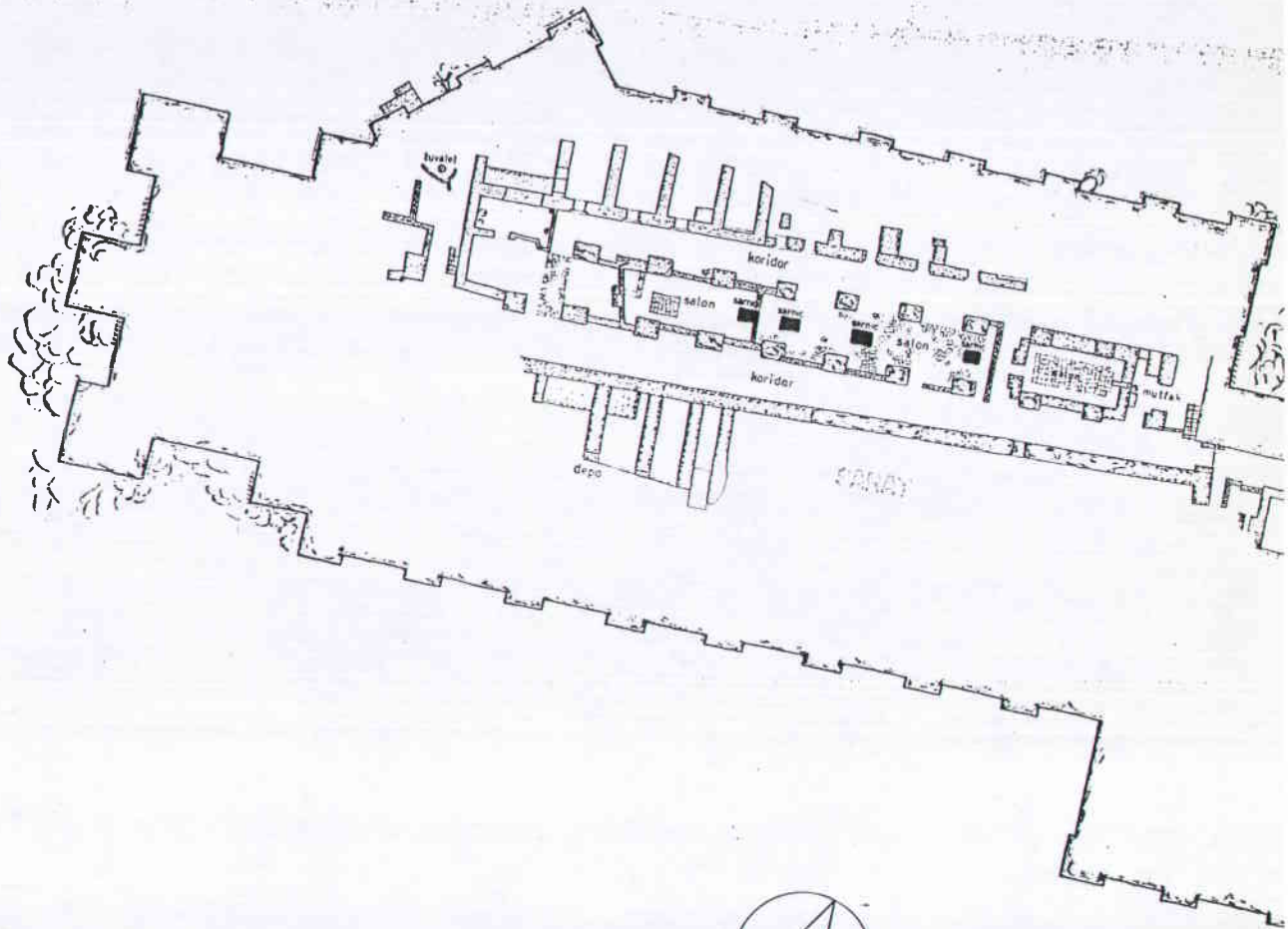

si

de Kalesi. (A. Erzen: Çavuştepe Kalesi Kazısı Arşivi.)

1/200301

ÇAVUŞTEPE URARTU K

Resim 28.

6. Adilcevaz - Kef Kalesi

Kef kalesi, Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Adilcevaz İlçesi'nin 6km. kadar kuzeyinde, volkanik bir tepenin üzerine kurulmuştur. (Levha VIII/2) Tepenin kuzey kesimde sitadel yer alır.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere II.Rusa (M.Ö. 685-645) döneminde inşa edilmiştir.¹⁹⁸

Yaklaşık olarak 2000 m².lik bir alana kurulmuş olan saray, sitadelin kuzey kesiminde, üzerinde bulunduğu kayalığın topografyasına uygun olarak, doğudan batıya doğru teraslar halinde uzanmaktadır. (Resim 29)

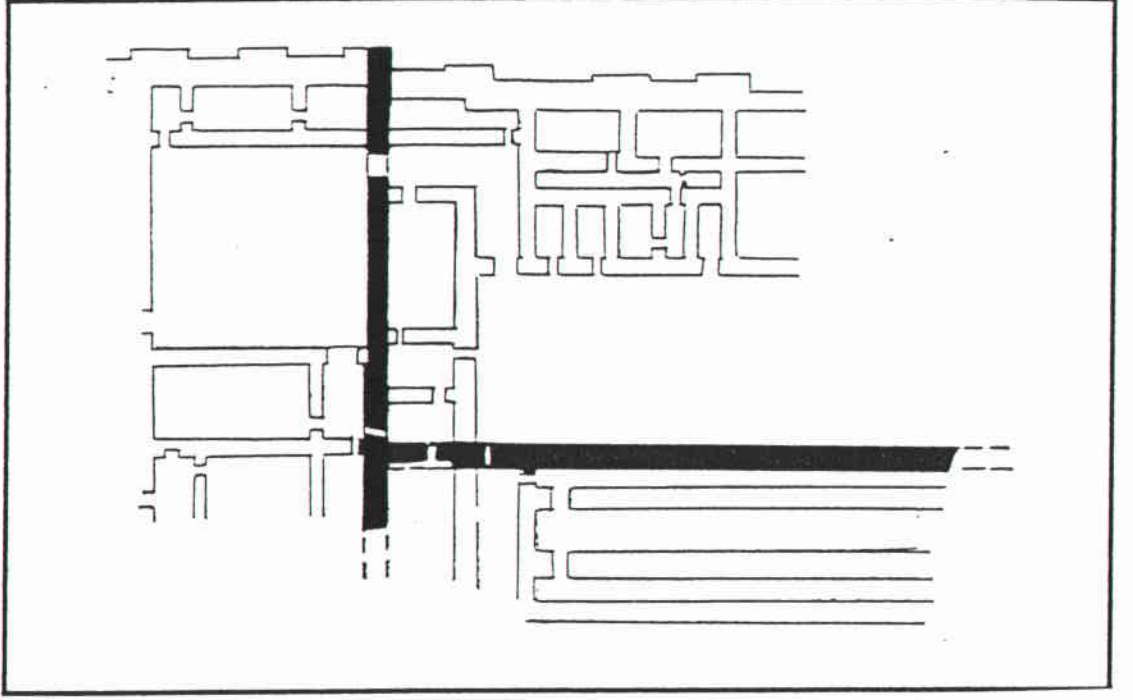
Saray alanını aksial olarak doğu-batı istikametinde kateden 3.00m. kalınlığında bir ana duvar bulunmaktadır. Bu duvarla birleşen duvarlar ise daha incedir. Kuzey güney doğrultusunda yine 3.00m. kalınlığında ve kuzey surdaki bastiyonla birleşen bir diğer ana duvar, doğu-batı doğrultulu ana duvarla dik olarak birleşmektedir. Anlaşılacağı üzere, saray alanında, doğu-batı istikametinde ve bununla bağlantılı, kuzey-güney doğrultusunda bir "omurga" söz konusudur¹⁹⁹. Aynı sisteme, Kef kalesinin çağdaşı olan, Ayanis sitadelinde de rastlanılmaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁸ UKN II, no. 453.

¹⁹⁹ M.T.Tarhan'dan sözlü olarak.

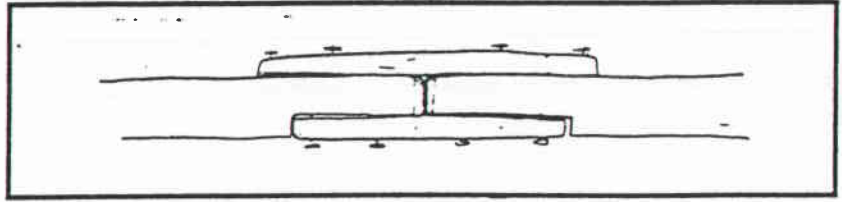
²⁰⁰ Çilingiroğlu 1996 , 336 vd., res 11.

Kef kalesi sarayında bu omurgaya kenetlenen, kademe kademe payeli avlular, depolar ve çeşitli odalar yer alır. (Resim 30)

Resim 30. Adilcevaz Kef Kalesi.Omurga Sistemi
(Öğün 1979, res. 3/M.T.Tarhan'a göre)

Bilgiç-Öğün tarafından " Aşağı Salon " olarak adlandırılmış olan²⁰¹ ilk avlu (A1), doğudadır ve 20.00m x 45.00m. mevcut boyutlardadır. Burada alt kısımları bazalt taşlardan örülmüş, 10 adet rizalitli fil ayağı bulunmaktadır. (Levha IX/1) İki sıra halinde dizilmiş fil ayaklarının , kuzey-güney aralıkları, yaklaşık olarak 10m. dir. Bu mesafenin tek parçalı ahşap aşılması olma olasılığı zayıftır. Ancak şekilde görüleceği üzere (Resim 31), parçalı hatıllarla bu problem çözülmüş olmalıdır.

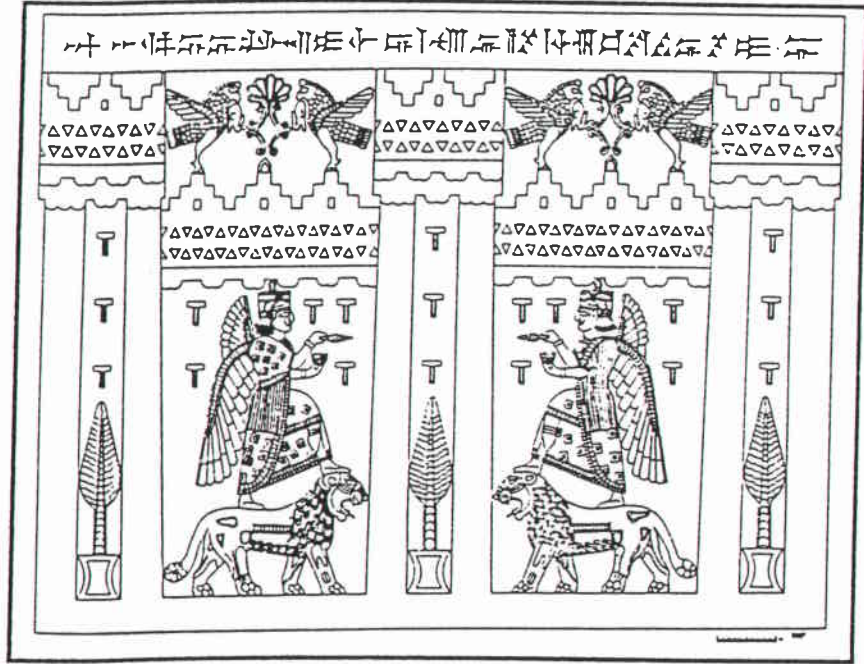

Resim 31. Parçalı Hatıllar.(B:Memiş)

²⁰¹ Bilgiç Öğün 1964b , 103 ; 1966,65vd.;1967a , 5vd ; 1968,45vd. ; Öğün 1979,217,res. 3.

Aynı özellik Ayanis stadelinde payeli salonda da karşımıza çıkar. (Levha X/1) Nitekim, Çilingiroğlu ilgili raporda, “Payenin güneyinde ve payeler arasında bulunan hatılların, payeler ile duvar arasında kalan hatıllara oranla daha uzun olduğunu” belirtmektedir. Ayrıca bu alanda çok miktarda demir çivi ele geçmiştir.²⁰²

Kef kalesi sarayında, avlunun kuzeyindeki dikdörtgen odalar servis birimleridir²⁰³. Güneyde ise, pithosların bulunduğu depolar yer alır²⁰⁴. (Levha X/2) 3.00m kalınlığındaki depo duvarlarının yanlarına düşmüş olarak , yaklaşık 3.00m. lik aralıklarla 9 adet bazalt monolit paye kaidesi bulunmuştur²⁰⁵.(Resim 32)

Resim 32. Kef Kalesi. Bazalt monolit paye kaidesi.

(Öğün 1979, res. 12)

²⁰² Çilingiroğlu 1996, 366, res. 11.

²⁰³ “Hizmet erbabına mahsus odalar” olarak tanımlanmış, buluntulardan bahsedilmemiştir. bkz. Bilgiç-Öğün 1968, 45 ;Öğün 1979 , 217.

²⁰⁴ Bilgiç-Öğün 1964 , 102vd.; 1966 , 68 ; 1967a , 3; 1967b , 129vd.;1968 , 46vd.; Öğün 1979 , 217vd.

²⁰⁵ Kabartmalı ve yazıtlı monolit payeler için bkz. Bilgiç-Öğün 1966, 70vdd.,res. 2; 1967a , 6;1967b , 121 ; 1968 , 46vd. ; Öğün 1979 , res.12; Ayrıca bkz. Kleiss 1976b, 43, res.34;

Bu kabartmalı payeler, Urartu sanatında ender görülen taş kabartmalardan bir tanesidir. Hem dinsel bakımdan, hemde Urartu mimarisinin bazı elemanlarını daha iyi anlamamız açısından çok önemli bilgiler vermektedir. 1.40m.x 1.40m.x 1.10m. boyutlarındaki kaidelerin, dört yüzünde de aynı sahne vardır. Çok katlı müstahkem bir yapının önünde, kutsal ağaçlar arasında, karşılıklı iki aslan ve aslanların üzerinde ayakta duran tanrı Haldi betimi bulunmaktadır. Kabartmanın üst kesiminde, II. Rusa'ya ait inşa yazıtı yer alır.²⁰⁶

Depoların ara duvarlarının kalınlığı ve kaidelerin buluntu durumları, payelerin bir üst katta, depoların ara duvarlarının üzerinde, yaklaşık olarak 3.00m. lik aralıklarla dizilmiş olduğunu ve burada anıtsal bir koridorun bulunduğunu düşündürmektedir²⁰⁷. (Resim 35)

Avlunun batısındaki odalar, ana omurga ve bunu dik kesen kalın duvarın birleşim yerinde bulunmaktadır. Bu odalar, alt kat ünitelerini oluşturuyor olmalıdır. Merdiven sahanlığının yer aldığı O1, merdiven odasıdır²⁰⁸. O1'in kuzeyindeki O2 kodlu oda ise kiler vazifesi görmektedir²⁰⁹. Bu odalar, avlular arasında yer alması gereken "taht salonu" nun alt kat servis birimleri olmalıdır.

²⁰⁶ UKN II, no.453

²⁰⁷ Ögün 1979, res. 3 de, saray için yapılan canlandırma çizimi, arkeolojik buluntulara ve mimari kurallara ters düşmektedir. Kaidelerin buluntu durumlarına göre, depoların üst katında olması gereken payeler, canlandırma çiziminde ön avlunun üst katında olacak şekilde gösterilmiştir. M.T.Tarhan'ın kanaatine fil ayaklarının üstündeki kerpiç kaide üzerine, bu ağır payeleri yerleştirmek imkansızdır. (metinde resim 33, 34) Asma katlar ise, Doğu Anadolu'da hiç görülmemeyen bir mimari elemandır. Ayrıca çok sert ve soğuk iklim şartlarında, özellikle kuzeyde, bu kadar çok pencerenin olması imkansızdır.; Krş. Bilgiç-Ögün 1964b,103 ; 1967b ,120 ; 1968,46vd.

²⁰⁸ Bilgiç-Ögün 1968,45.

²⁰⁹ Bilgiç-Ögün 1968,45.

Bu odaların kuzeyinde bulunan koridor, yanlış bir biçimde “merasim koridoru” olarak isimlendirilmiştir²¹⁰. Servis birimlerinin ve depoların açıldığı bir yerde merasim koridoru düşünülemez. Koridor, sadece iki avluyu ve servis birimlerini birbirine bağlamaktadır.

İkinci avlu (A2) 25.85m x 23.30m. boyutlarındadır. Avluda, alt kısımları bazalt taşlardan örülmüş 8 adet rizalitli fil ayağı bulunmaktadır. Diğer avluda olduğu gibi, bu avluda da fil ayaklarının birbirlerine olan uzaklığı, tek bir hatıl ile aşılmayacak kadar fazladır. Bu avluda da, parçalı hatıllar bu problemi çözmüş olmalıdır. (bkz. Resim. 35)

Duvarların üst kısımları freskler ile süslüdür²¹¹. Aynı şekilde avluya açılan odalarda da fresk izlerine rastlanılmıştır²¹². Fresklere bakılacak olursa, bu odalar, depo, atölye odalarından ayrıcalıklı olmalıdır. Çünkü bu tür fonksiyonu olan odaların duvarları, genelde beyaz badanalıdır²¹³.

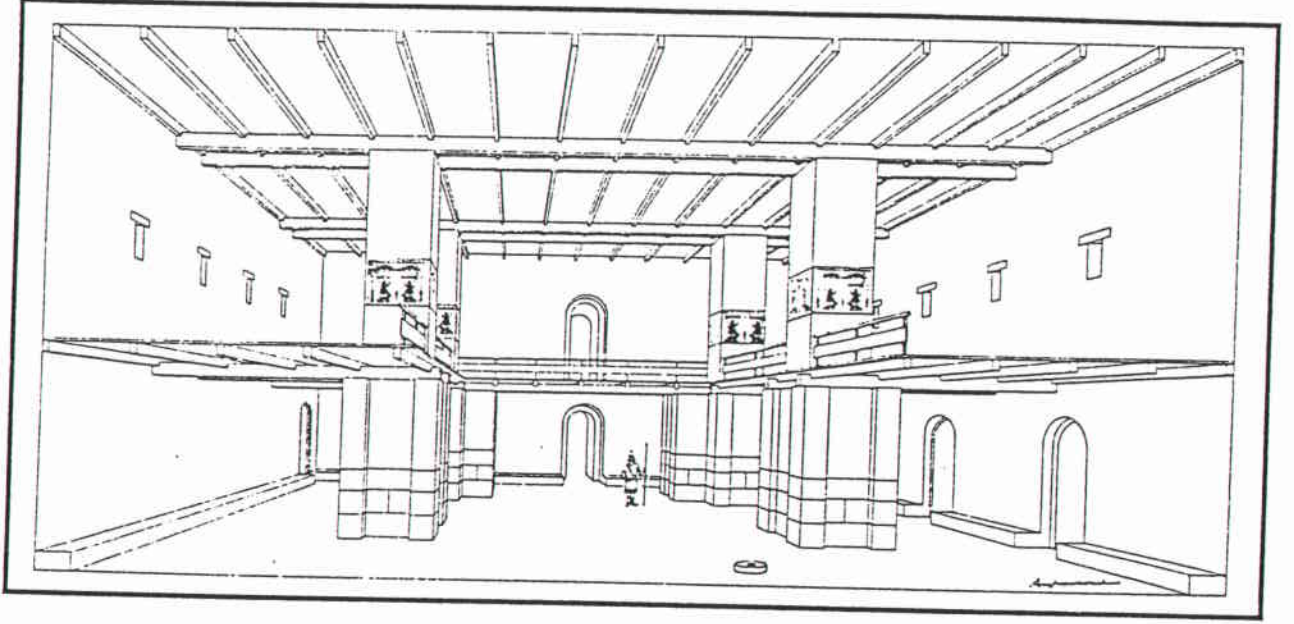
Tüm bu anlatımlardan da anlaşılacağı üzere, sarayın alt katını oluşturan bu odalar ve servis hizmetlerinin görüldüğü birimlerdir. İki avlu arasında yer alan odalardan, muhtemelen üst katta bulunan “taht salonu”na “servis girişi” bulunmaktadır. Salona “krali giriş” ise, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, payelerin dizili olduğu “anıtsal koridor”dan sağlanıyor olmalıdır.

²¹⁰ Bilgiç-Öğün 1968,45 ; Öğün 1979, res.3.

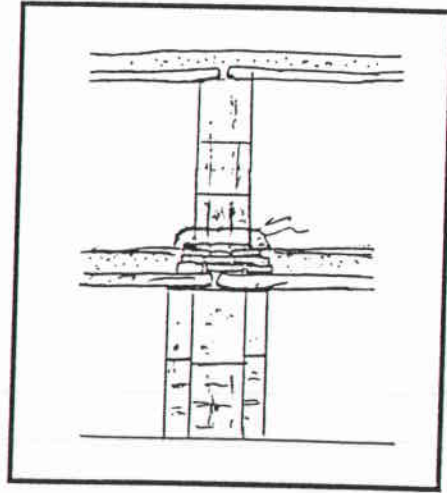
²¹¹ Bilgiç-Öğün 1968, 46, res. 5.

²¹² Bu odalar hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. bkz. Bilgiç-Öğün 1968, 46.

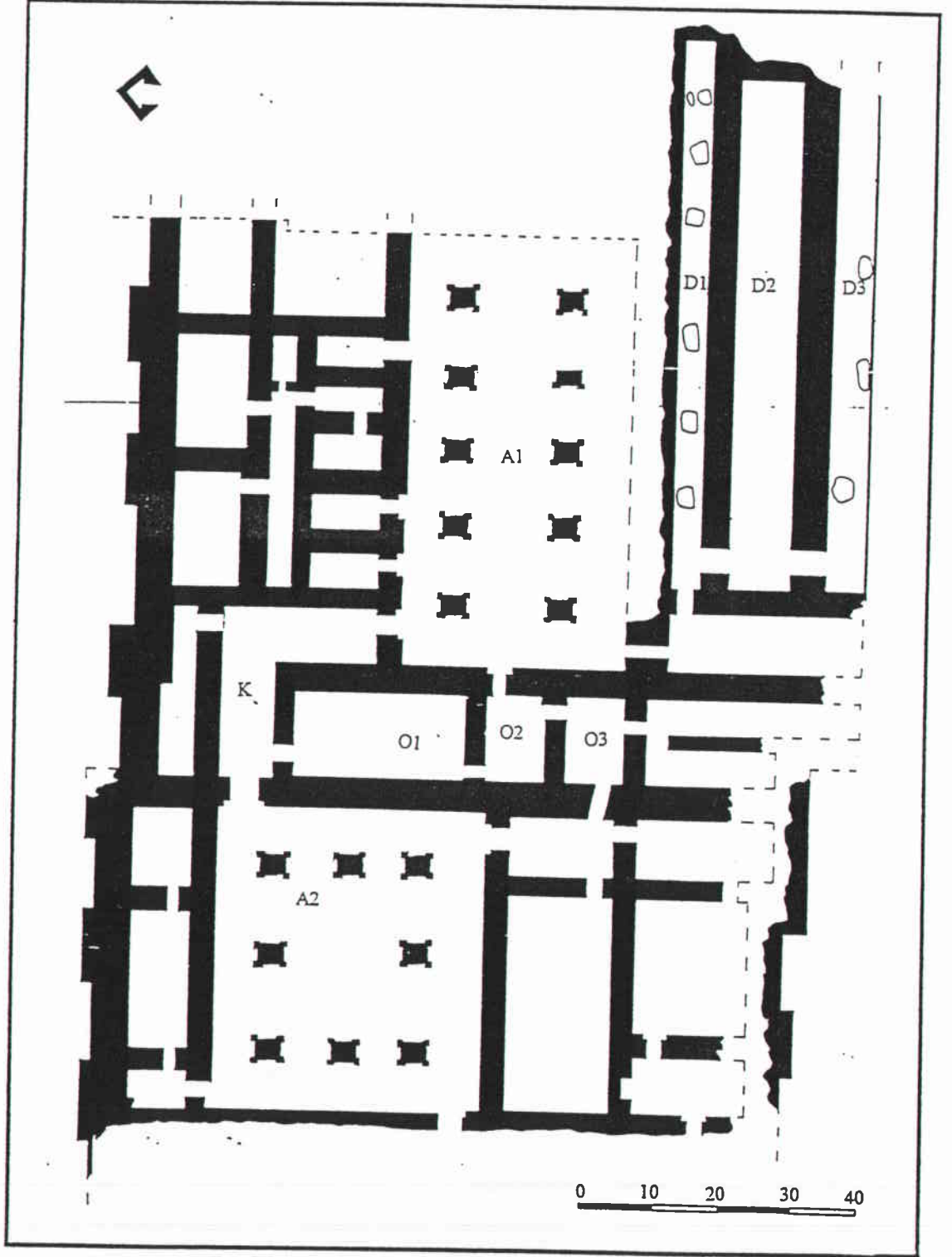
²¹³ Krş. Tarhan 1975, 46, dp.nt. 107-109.

Resim 33. Adilcevaz Kef Kalesi canlandırma çizimi (Ögün 1979 , res. 3)

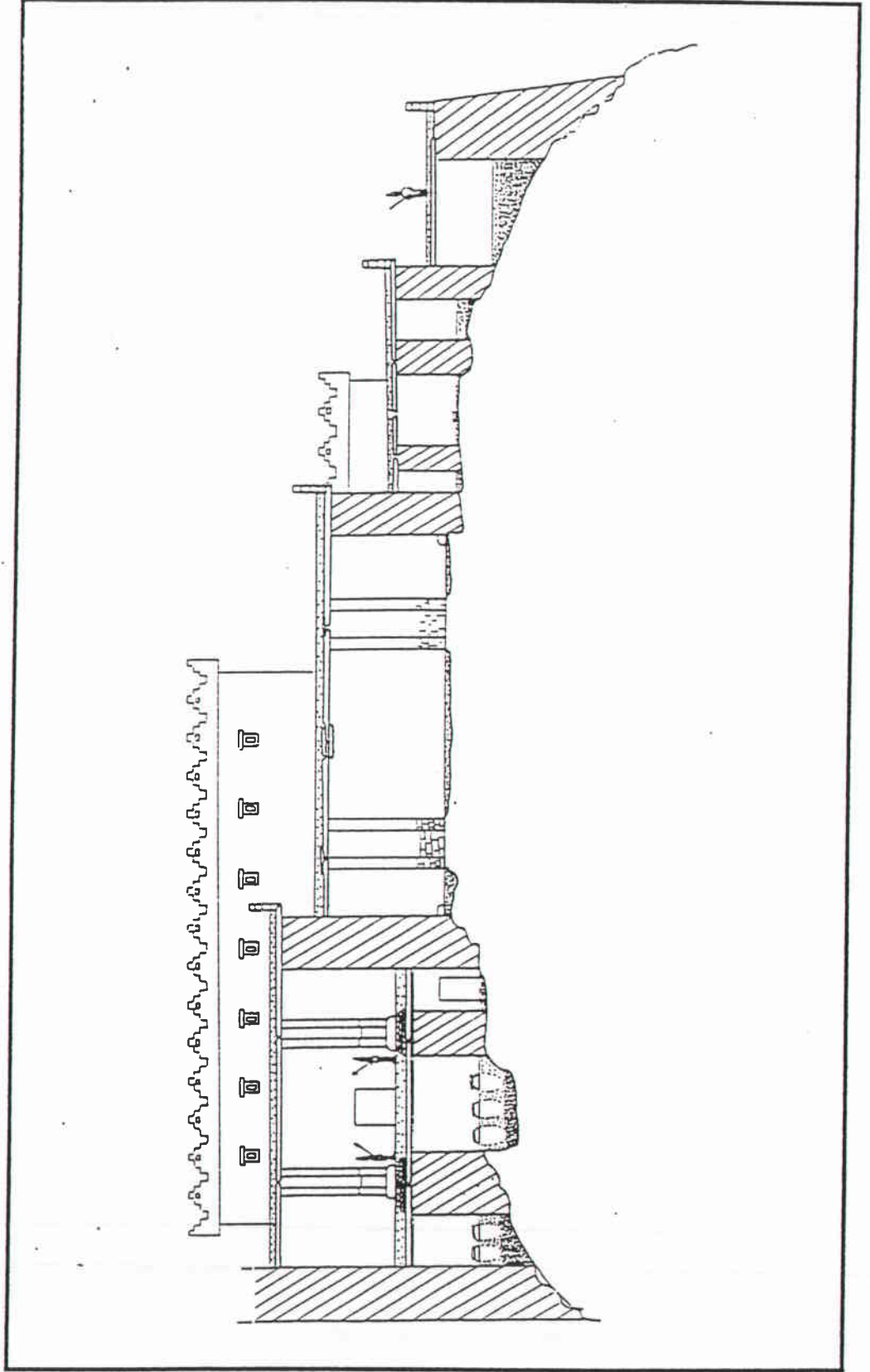

Resim 34 Rizaliteli fil ayaklarının üzerinde yer alması gereken monolit payeler.

Resim 29. Adilcevaz - Kef Kalesi Sarayı (Ögün 1979, res. 3.)

İcazdarhanı,
Kef Kalesi

Resim 35. Kef kalesi sarayı canlandırma çizimi
(B.Memiş)

B. Konaklar

Aşağı şehirlerde, halk mahallelerinden tümüyle ayrı bir konumda bulunan büyük bir konut tipidir. Bunların en büyük özelliği, iki avlu ve avluların etrafındaki odalardan meydana gelen bir plan göstermeleridir ve bunlar, dörtlü veya ikili bloklar şeklinde yanyana inşa edilmişlerdir. Dışa kapalı, içe dönük bir mimari gösterirler. Yapının aynı zamanda tahkimat duvarlarını oluşturan kalın dış duvarları, bastiyonlarla çevrilidir ve köşeleri rızalitelidir. Karmir-Blur ve Bastam'da gün ışığına çıkartılan bu konut tipinden iki tanesi kazılmıştır.

1. Karmir-Blur/*Teişebaini*

Teişebaini sitadeli²¹⁴, Erivan yakınında, Yaferabat Kasabasının doğusunda bir tepe üzerinde yer alır. Tepenin güneyinden Zanga Nehri akar.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II. Rusa (Yakl.ol.M.Ö. 685-645) döneminde inşa edilmiştir²¹⁵.

Sitadelin kuzeyin eteklerinde, bir çok mahallesi olan aşağı şehir uzanmaktadır²¹⁶. Aşağı şehrin mahallelerinden ayrı bir konumda, sitadelden yaklaşık olarak 1200m. uzaklıkta, dalgalı arazinin düzlük yüksek bir kesiminde ise konakların yer aldığı bir mahalle bulunmaktadır. Martirosian'a göre bu mahallede 6 adet konak vardır²¹⁷. Bunlardan sadece biri kazılmıştır. (Resim 36)

²¹⁴ *Teişebaini* sitadeli için bkz. Kleiss-Hauptmann 1976, 25, no. 8.

²¹⁵ *UKN*, no. 266.

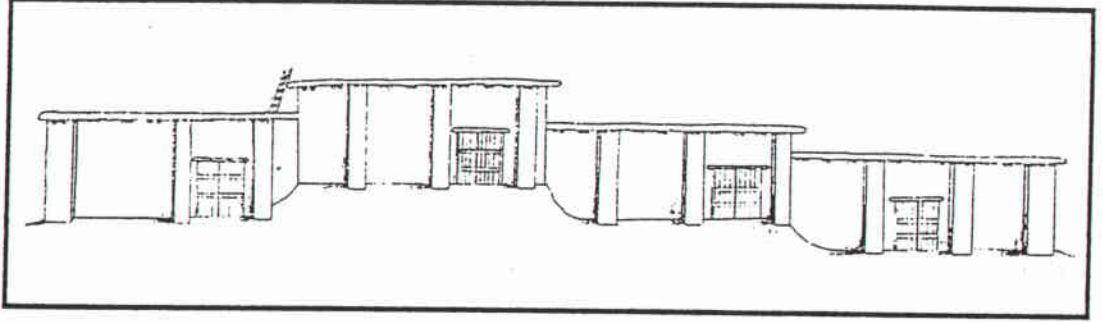
²¹⁶ Martirosian 1964, res. 14. Planda, yalnızca kazısı yapılan konutlar gösterilmiştir.

²¹⁷ Martirosian 1964, 267.

Resim 36. Karmir-Blur sitadeli ve aşığı şehri
(Martirosian 1964, res. 14)

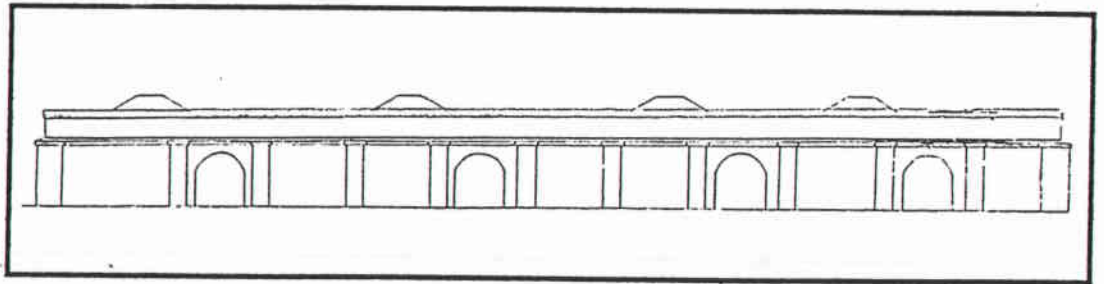
Yapı, yaklaşık olarak 2000m². lik bir alana oturmaktadır ve topografyaya uygun olarak, kademeli bir şekilde teraslar üzerine yerleştirilmiştir. Topografyanın eğimine uyulması ile aynı zamanda aydınlatma sorununa da çözüm getirilmiştir. (Resim 37)

Resim 37. *Teişebaini* konaklarının canlandırma çizimi.

(B.Memiş)

Martirosian, Kafkasya ortaçağ evlerini baz alarak, kemerli kapıları ve “sogomakrosh” denilen çatı tipini bu konağın canlandırma çiziminde kullanmıştır²¹⁸. Gerek topografya, gerekse mimari elemanlar gözönüne alındığında, Martirosian tarafından yapılan canlandırma çizimi²¹⁹, kanımızca uygun değildir. (Resim 38)

Resim 38. Martirosian'a göre *Teişebaini* konaklarının cephesi (Martirosian 1964, fig. 98).

²¹⁸ Martirosian 1964, 268, fig. 98.

²¹⁹ Martirosian 1964, fig. 64.; Ayrıca bkz. Forbes 1983, fig. 68.

“Dizi evler”²²⁰ veya “apartman evler”²²¹ olarak adlandırılan konaklar grubu, aynı planlı dört konağın, bitişik nizamda yanyana dizilmesinden oluşur. Her bir konak plan olarak, iki büyük avlu ve çeşitli odalardan oluşmaktadır. (Resim 39)

62.00m.x 33.00m. boyutlarındaki binanın dış yüzünde bastiyonlar/payandalar yer alır. W.Kleiss’a göre; *Buradaki bastiyonlar, binayı süslemek, daha anıtsal bir görünüm almasını sağlamak için yapılmıştır*²²². Ancak binanın güney duvarındaki bastiyonlar, düzenli aralıklarla dizilmemişlerdir. Dış duvarla bütünleşen bu payandalar, muhtemelen, tektonik ve statik bakımdan binaya destek olup, direncini arttırmaktadır²²³.

Konaklar tek tek incelendiğinde; her biri 33.00m.x 15.60m. boyutlarındadır. Giriş güneydeki 3.00m. genişliğindeki kapıdan sağlanmaktadır ve 9.00mx 5.00m. boyutlarındaki, “ön avlu”ya (A1) açılır²²⁴. Görüşümüze göre, bu genişlikteki bir girişte, çift kanatlı kapı olmalıdır.

Martirosian konağın odalarının fonksiyonu hakkında yeterli bilgi vermemiştir. M.T.Tarhan’ın plan üzerinde yaptığı açıklamalara göre; Girişten itibaren ön avlu haricinde, O1, O2 ve O3 odalarının, bir anlamda evin iç kısımları ile hiç bir bağlantısı yoktur. Avluya batıdaki geniş kapı açıklığı ile bağlanan O1 odası -gerek geniş kapı açıklığıyla, gerekse avludan girilen ayrı konumu ile- “ahır” olmalıdır.

²²⁰ Kleiss 1988a, 184.

²²¹ Forbes 1983, 125.

²²² Kleiss 1988a, 184. Bastiyonların halk konutlarında bulunmadığı, resmi karakterli yapılarda geçerli olduğu fikri için bkz. Kleiss 1976b, 39.

²²³ Bastiyonların bu fonksiyonu için bkz. Tarhan 1975, 47.

²²⁴ Martirosian 1964, 268; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119.

10.00m.x 6.00m. boyutlarındaki O2 ise, Martirosian tarafından önemsiz bir oda olarak nitelendirilmiştir²²⁵. Ancak bu oda, asırlar boyunca süregelen ve günümüze kadar ulaşan doğu felsefesinin mimariye yansımış bir planlama olarak “selamlık” dediğimiz kısım olmalıdır. Selamlığın gerçek anlamda, kadınların ve çocukların yaşadığı, günlük işlerin yapıldığı kısımdan soyutlanmış bir konumda olması gerekmektedir ki, burada O2 güzel bir örnek oluşturmaktadır.

3.20m.x 4.40m. boyutlarındaki O3 odası, dış kapıya bakan, hayvanlarla ilgilenen, aynı zamanda bekçilik görevini gören, kapıyı açıp kapayan hizmetlilerin oturduğu oda olmalıdır.

O4 odası da yine bir anlamda konağın iç kısımlarıyla doğrudan irtibatı olmayan ama bağlantısı bulunan bir odadır.

Ön avludan, 10.00m. uzunluğunda ve 2.00m. genişliğindeki koridor (K) ile “iç avlu”ya (A2) geçilmektedir. Koridorun, kuzeydeki odalara ışık vermek için üzerinin açık olduğu ileri sürülmektedir²²⁶. Plana bakıldığında, koridorun üzerinin açık olduğu farzedilirse, sadece kapı geçitlerinden O4, kısmen A2 ve A1 ışık alabilecektir. Oysa bu koridora açılan O2, O3 ve O4 odalarının ışık menfezlerinden söz edilseydi, Martirosian’ın bu düşüncesi doğru olarak kabul edilebilirdi.

Bazalt sütun kaidelerinin bulunduğu, kapalı iç avlu, 6.20m.x 9.00m. boyutlarındadır. Martirosian’ın²²⁷ ve Forbes’un²²⁸ iç avlu

²²⁵ Martirosian 1964, 268.

²²⁶ Martirosian 1964, 268; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119.

²²⁷ Martirosian 1964 269, res. 98; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119, fig. 64.

²²⁸ Forbes 1983, 119.

olarak tanımladıkları yer, bir anlamda da “salon”dur. Salon ile selamlık kısmı hemen hemen aynı boyutlardadır. Bu salona veya iç avluya planda da görüldüğü üzere D1, D2, O5 ve O6 odaları açılmaktadır. Konumları itibariyle kuzeydoğu ve doğu yönde yeralan, yâni konağın en soğuk kesiminde bulunan D1 ve D2, odaları depo olarak kullanılmaktadır²²⁹. Diğer iki oda, O5 ve O6 ise günlük işler ile ilgili odalar olmalıdır²³⁰.

Martirosian ve Forbes’un da ifade ettiği gibi, bu konaklar muhakkakki devlet görevlilerine ait olmalıdır²³¹. Konakları - standart planda ve boyutta yapılmalarıyla- aynı düzeydeki memurlara veya görevlilere ayrılmış lojmanlar olarak da nitelemek yanlış olmasa gerekir.

²²⁹ Martirosian 1964, 268.

²³⁰ Odalara ait buluntular ve odaların fonksiyonları belirtilmemiştir.

²³¹ Martirosian 1964, 261; Forbes 1983, 112.

2. Bastam/*Rusa.i.uru.tur*

Rusa.i.uru.tur, kuzeybatı İran'da, Maku şehrinin 85km. güneydoğusundadır. Sitadel²³² sıradağların bir uzantısı olan yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II. Rusa döneminde (yakl.ol. M.Ö. 685-645) inşâ edilmiştir²³³.

600m. uzunluğunda, bir çok mahallenin bulunduğu aşağı şehir, sitadelin kuzey eteklerinde uzanır. Aşağı şehrin kuzey kesiminde ise, halkın oturduğu mahallelerden ayrı bir konumda olan "kuzey bina"sı olarak isimlendirilen bir konak bulunmaktadır. (Resim 40;Levha XI/1)

Bu konak da, *Teişebaini* konağında olduğu gibi, "dizi evler" olarak adlandırılabilen bir prensiple yapılmıştır, ancak burada yanyana iki konak şeklinde tasarlanmıştır²³⁴.

44.00m.x 26.00m. boyutlarındaki konağın dış duvarı çok kalın, takriben 1.70m. dir. Aynen *Teişebaini* konağında olduğu gibi, köşeler rizalitlidir ve duvarlar, 0.50m.-0.70m. öne taşkın bastiyonlarla desteklenmiştir. (Levha XII/1) Daha öncede değinildiği gibi, Kleiss'a göre bunlar, statik kaygıyla yapılmış destek elemanları değil, konağın görünümünü zenginleştiren mimari elemanlardır ve yapıya krâli bir görünüm kazandırmaktadırlar²³⁵.

²³² Sitadel için bkz. Kleiss-Hauptmann 1976, 29, no. 12.

²³³ *UKN*, no. 280

²³⁴ Kleiss 1988a, 184.

²³⁵ Kleiss 1977, 243.

Binanın batısında da bir simetriğinin planlandığı ancak bitirilemediği düşünülmektedir²³⁶.

Plan olarak; iki büyük avlu ve avluların etrafındaki çeşitli odalardan oluşmaktadır. (Resim 41),

Giriş güneydedir ve 3.90m. genişliğindedir. Bu genişlikteki bir girişte çift kanatlı bir kapı olmalıdır. Giriş, 21.60m.x13.20m. boyutlarındaki "ön avlu"ya (A1) açılmaktadır. Avlunun üzeri açık olmalıdır. Çünkü bu boyuttaki bir alanın üzerinin kapatılabilmesi için en azından bir sıra sütun kaidesinin bulunması gerekirdi.

Ön avlunun doğusunda 16.00m.x 8.00m. boyutlarındaki oda, depo (O1) ve 8.00m.x 3.80m. boyutlarındaki oda ise ahır (O2) olarak tanımlanmıştır²³⁷. M.T.Tarhan'ın kanaatine, depo olarak tanımlanan odanın (O1), boyut ve konum itibarıyla - *Teişebaini*'de olduğu gibi- konağın "selamlık" kısmı olması mümkündür. Ayrıca ahır olarak isimlendirilen oda da (O2), dış kapıya bakan, hayvanlarla ilgilenen, aynı zamanda bekçilik görevini gören, kapıyı açıp kapayan hizmetlilerin oturduğu oda olmalıdır.

Ön avludan, 2.40m.x 5.00m. ve 3.00m.x 4.00m. boyutlarındaki küçük odalar (O4 ve O5), vasıtasıyla kuzeybatıda bulunan 15.00m.x 5.00m. boyutlarında, W.Kleiss tarafından

²³⁶ Kleiss 1970, 21.

²³⁷ Bu odaların depo veya ahır oldukları ileri sürülse de, bunu gösteren buluntular belirtilmemiştir. bkz. Kleiss 1972a, 39.

“kabul salonu”²³⁸ olarak adlandırılan odaya (O3) ve “iç avlu”ya (A2) geçilmektedir. Bu ince uzun O3 odası, M.T.Tarhan’a göre, depo olabilir.

3.00m.x 5.40m. boyutlarındaki oda (O6), *Teişebaini* konağında olduğu gibi, bir anlamda konağın iç kısımlarıyla doğrudan irtibatı olmayan ama bağlantısı bulunan bir odadır.

İç avlunun ölçüleri, 14.20m.x 10.00m.dir ve üzerinin açık olup olmadığı belli değildir²³⁹. İç avlu aynı zamanda konağın yaşanılan kısmıdır. Avlunun kuzeydoğu köşesinden bir kapı geçidi ile 5.20m.x 3.20m. boyutlarında bir odaya geçilir (M). Bu odanın içinde bulunan 30cm. genişliğindeki bir pis su kanalı nedeniyle, burası mutfak olarak yorumlanmıştır²⁴⁰. Oradanda birbiriyle bağlantılı (O7) ve (O8), odalarına ulaşılmaktadır. Sırasıyla 9.00m.x 5.20m. ve 3.60m.x 5.20m. boyutlarındaki odalar muhtemelen, oturma, yatma ile ilgili günlük odalar olmalıdır.

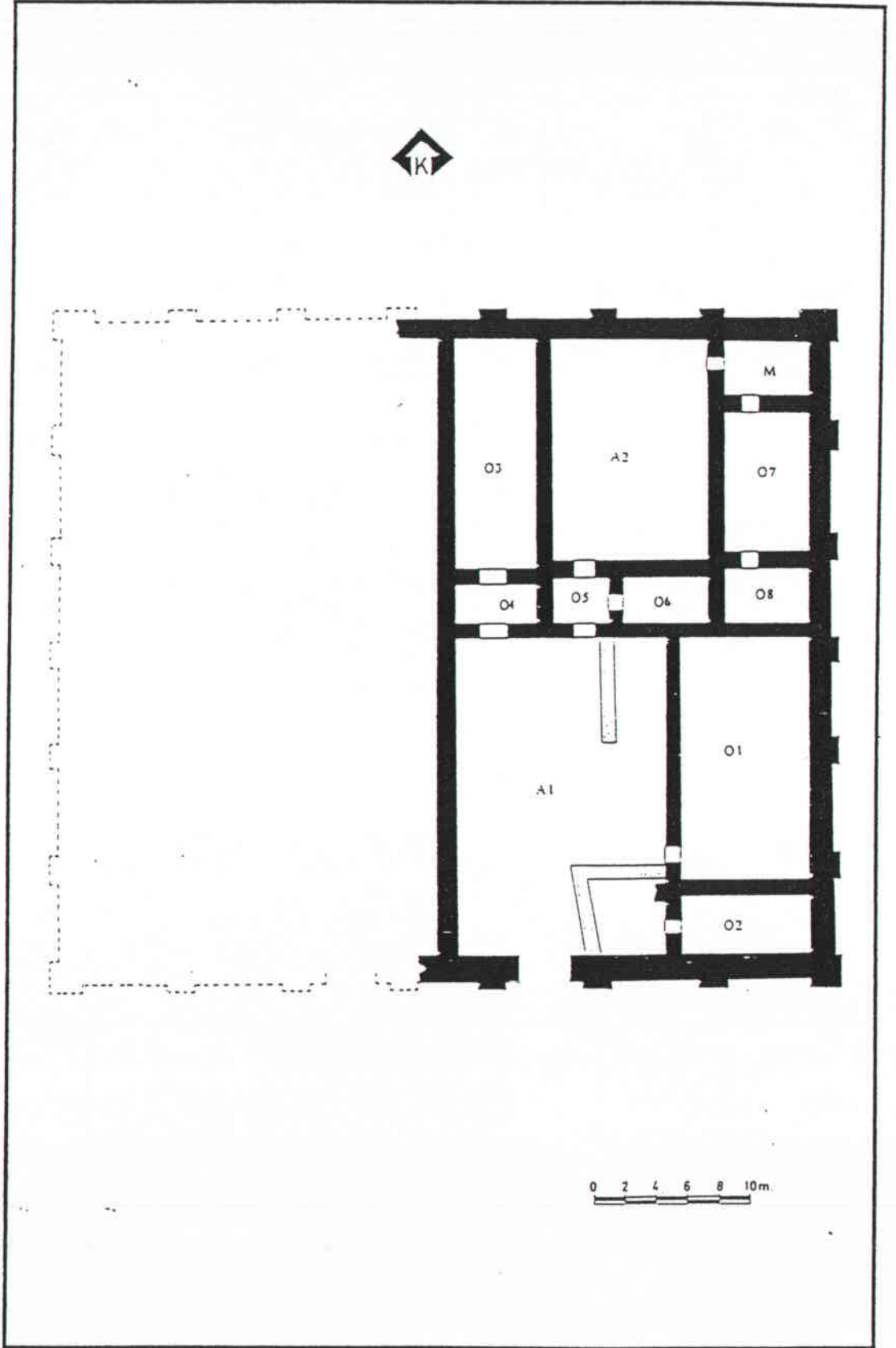
Binanın, devlet üst düzey görevlilerine ait bir konak, belkide kale yöneticisinin yazlık evi olduğu düşünülmektedir²⁴¹.

²³⁸ Bu odanın da kabul salonu olduğunu gösterecek buluntular belirtilmemiştir. bkz. Kleiss 1972a, 39.

²³⁹ Kleiss 1979a, 26.

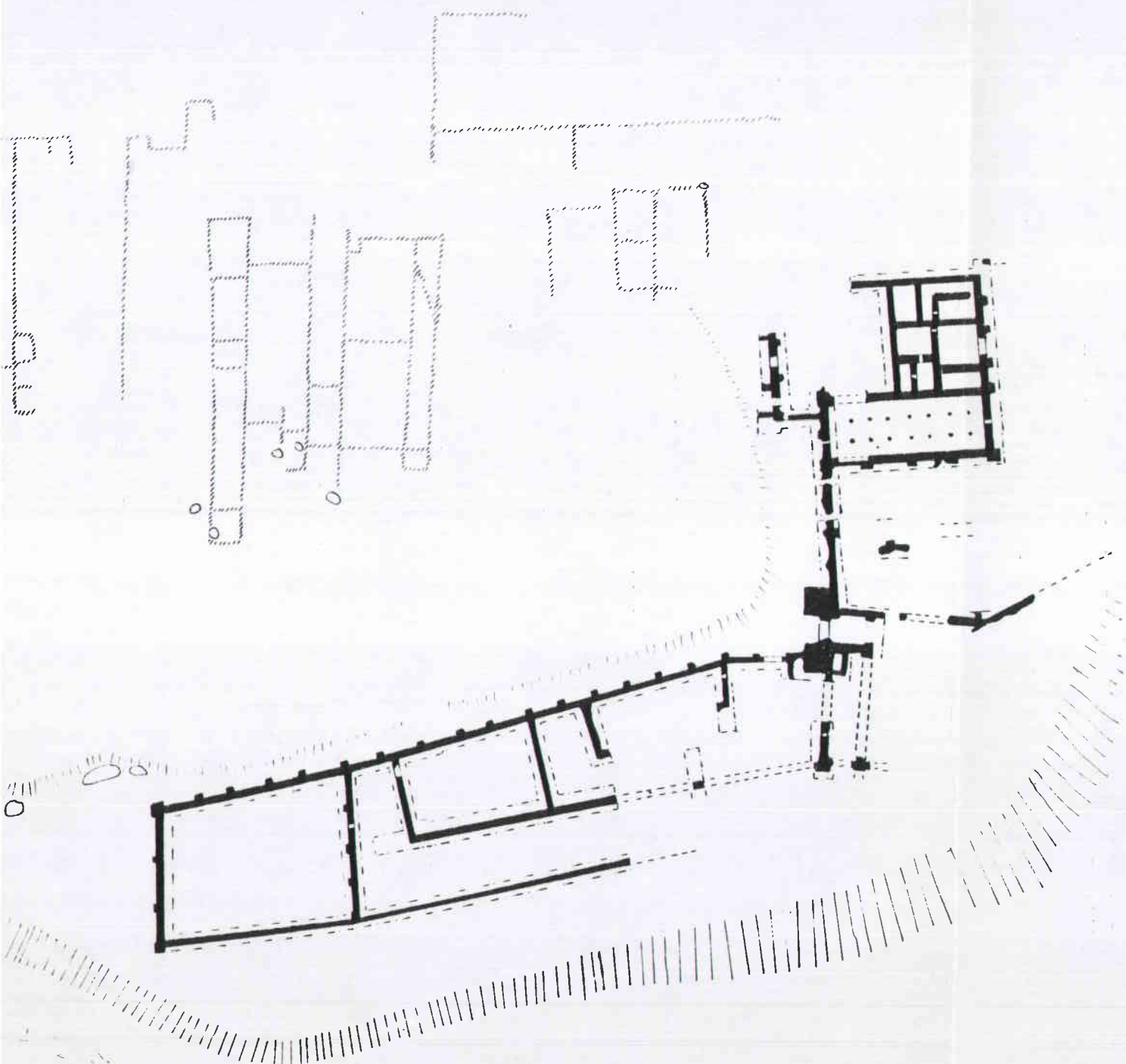
²⁴⁰ Kleiss 1972a, 40.

²⁴¹ Kleiss 1972, 38; 1976, 38; 1977, 242; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 130.

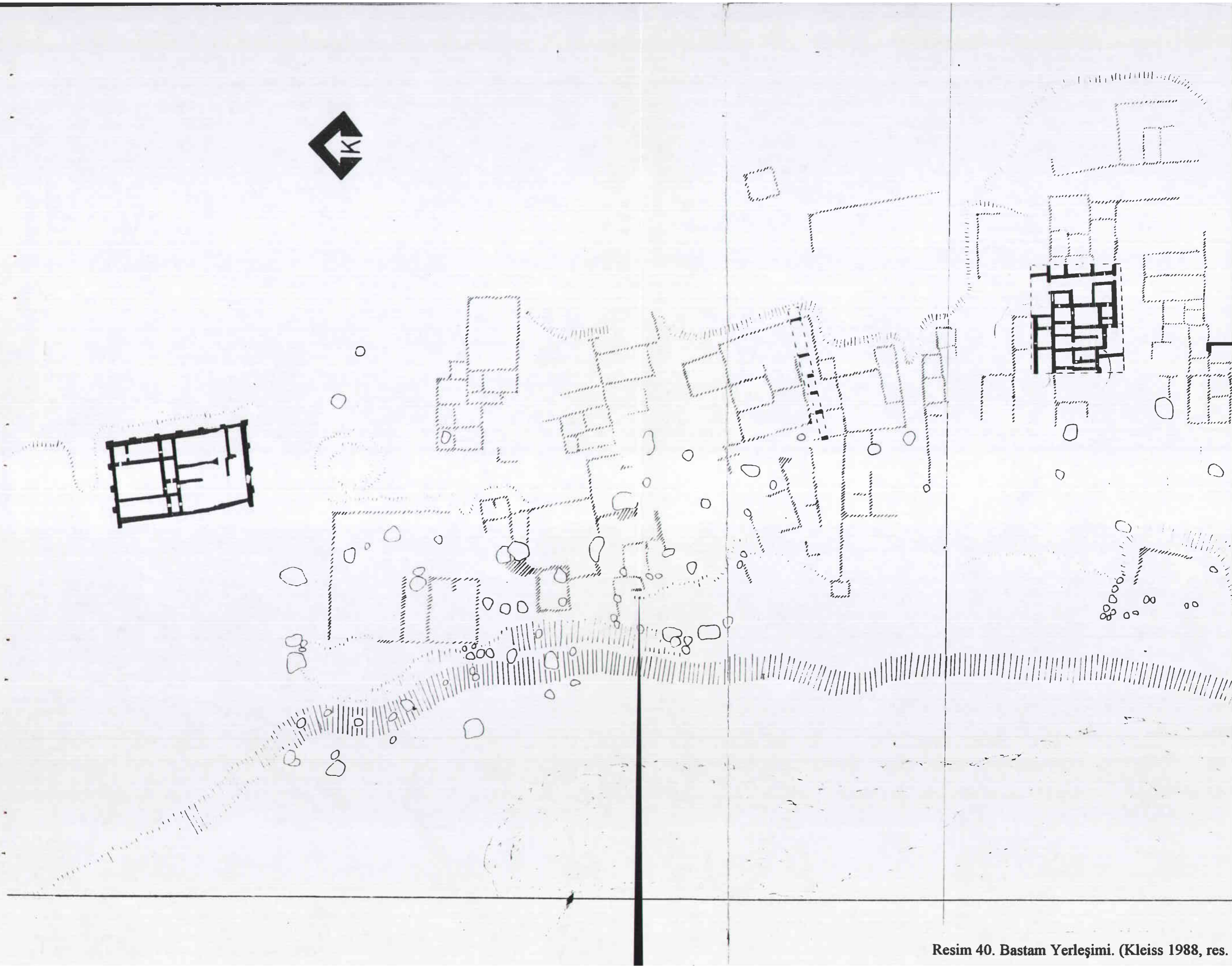
Resim 41. *Rusa.i.uru.tur.* konakları

(Kleiss 1972, res. 32)

0 20 40 60 80 100m.

)

Resim 40. Bastam Yerleşimi. (Kleiss 1988, res.)

C. Değerlendirme

Urartu kralî yapıları, saraylar ve konaklar olmak üzere iki grupta incelenmiştir.

Başlangıçta sitadelin en korunaklı kısmında bulunan saraylar, devletin çok güçlü olduğu dönemlerde ve de iç kalenin bütünüyle dolması gibi bazı özel durumlarda, bu kaygıdan uzaklaşmışlardır: Mesela, *Tuşpa* sitadelinde ki ilk sarayın, yâni “eski saray”ın, en yüksek ve en korunaklı kesim olan “iç kale”de olduğu düşünülürken, I. Arğişti dönemine ait yeni bir saray ise, ^{yukarı} sitadeli koruyan hendek dışına inşâ edilmiştir²⁴².

Yine aynı şekilde I.Arğişti (yakl.ol. M.Ö.786-764) ve özellikle II.Rusa (yakl.ol.M.Ö. 685-645) döneminde sarayların, sitadel ana giriş kapısının yakınına inşâ edildikleri görülmektedir: *Argiştihinili*²⁴³ ve Ayanis’te olduğu gibi... Gerçekten de analiz edildiğinde, II.Rusa dönemi, bazı özellikleri ile ön plana çıkar. Bu farklılık sadece saraylarda değil, kentlerin yer seçiminde de görülmektedir²⁴⁴.

Saraylar bir anlamda, tapınaklar ve kutsal alanlar ile bağlantılı yapılardır: *Argiştihinili*²⁴⁵, *Erebuni*²⁴⁶ ve *Sardurihinili*²⁴⁷ örneklerinde olduğu gibi...

²⁴² bkz. brd. s. 36, dp. nt. 138.

²⁴³ Bkz. Martirosian 1974, res. 11.

²⁴⁴ M.Ö.VII. yüzyıl yerleşimlerinin karakteristik özellikleri için bkz. brd. s. 22vd., res. 9-12.

²⁴⁵ *Argiştihinili* sarayı ve kutsal alan bağlantısı için bkz. brd. s. 40, dp. nt. 159, 194.

²⁴⁶ *Erebuni* sarayı ve tapınak bağlantısı için bkz. brd. s.43vd.

²⁴⁷ *Sardurihinili* sarayı ve tapınak bağlantısı için bkz. brd. s. 47vd.

Topografyanın yalçın ve sarp oluşu, inşâ alanlarını kısıtlamaktadır. Oysa problem teraslama sistemleri ile halledilmiştir²⁴⁸. Bu sistem ile dar alanlar genişletilmekte, aynı zamanda da tüm yapı kompleksinin düz alanlar üzerine kurulması ve belirli ölçüde yayılması sağlanmaktadır. Ayrıca, güçlü temeller ve kalın duvarlar üzerinde yükselen çok katlılık ile de -topografik nedenlerle- kaybedilen alanlar kazanılmıştır.

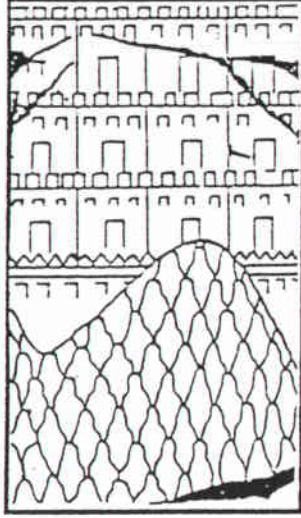
Erken dönemdeki Giriktepe sarayının duvar kalınlıkları 1.30m. iken, *Tuşpa*, Yeni Saray'da, 1.55m. kalınlığında anakayadan oluşturulmuş duvarlar yapılmış, II.Rusa döneminde ise duvar kalınlıkları 3.00m. ye ulaşmıştır. Halbuki, başlangıçta duvarların çok kalın olması beklenirken, buradaki ters bir orantının varlığı, duvarlar kalınlaştıkça kat sayısının arttığına işaret etmektedir. Bunların yanısıra çok katlılığa dair kanıtlar ise, o dönemden kalan bazı tasvirler üzerinde açıkça izlenebilmektedir: Mesela I. Rusa döneminde ünlü Muşaşir kabartmasında görülen, Urzana'nın sarayı olduğu düşünülen yapı²⁴⁹ (Resim 42), Toprakkale sarayı olduğu düşünülen bronz model²⁵⁰ (Resim 43) ve Kef kalesi kabartmalı payelerindeki²⁵¹ tasvirler gibi...

²⁴⁸ Urartu teraslama sistem ve bazı örnekleri için bkz. Erzen 1966a, 503; 1967b, 141; 1968a, 414; 1969a, 403; 1970, 80; 1971, 336; 1972b, 103; 1974a, 195vd.; Kleiss 1972a, 54, fig. 17; 1974, 105, fig. 6; 1988b, 185; Tarhan 1975, 47, dp.nt. 131; Forbes 1983, 43vd.

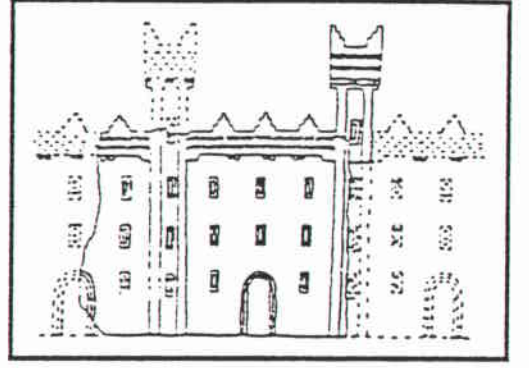
²⁴⁹ Muşaşir kabartması için bkz. brd. dp.nt. 155.

²⁵⁰ Toprakkale bronz modeli için bkz. brd. dp.nt. 154.

²⁵¹ Kef kalesi kabartmalı payeleri için bkz. brd. dp. nt. 154.

Resim 42. Urzana'nın sarayı.
Muşşir Kabartmasından detay
(Van Loon 1966, fig. 5b)

Resim 43. Rusahinili sarayı.
Toprakkale Bronz
Modeli
(Kleiss 1982, fig. 8)

Teraslama sistemleri sayesinde 1600 m².-4000 m². civarında yayılım alanlarına sahip olan sarayların, kullanım alanları, çok katlılık nedeniyle -anlaşıldığı üzere- 2, 3 ve hatta 4 katına ulaşmaktadır.

Ayrıca, ilgili bölümde de ifade edildiği gibi, II. Rusa döneminin bir özelliği olarak, karşımıza "omurga sistemi" çıkmaktadır. Bu sistemde, birbirini dik kesen iki kalın ana duvar, başta saray olmak üzere, sitadeldeki belli başlı yapıların omurgasını oluşturmaktadır. Omurgaya kenetlenen daha ince duvarlar ile kademe kademe avlular ve çeşitli odalar yer almaktadır. Planda -ana prensibler bakımından- bir değişiklik olmamakla birlikte, bu sistem yapıyı sağlamlaştırmakta ve de çok katlılığa -statik ve tektonik yönlerden- çok daha güvenli

olanaklar sağlamaktadır. Örnek olarak, Kef kalesi²⁵² ve Ayanis²⁵³ kalesi sitadellerini verebiliriz.

Daha önce de ifade edildiği gibi, başlangıçta Yeni Assur dönemi saraylarının bir kopyasını oluşturan Urartu sarayları, genel plan özelliği olarak; iki büyük avlu ve avluların etrafında yeralan çeşitli odalardan oluşmaktadır.

Assur örneklerinde “merkezî avlu” anlayışı görülürken, burada bir merkeziyet kaygısı yoktur. Plan, topografyaya göre şekillenmiştir. Ancak, Assur saraylarında görülen birimler yine mevcuttur.

Başlangıçta açık olan avlular, -Giriktepe sarayında olduğu gibi- Urartu topraklarında etkin olan sert ve ağır iklim koşulları ve topografyanın etkisi ile, kapalı avlulara dönüşmüştür.

Dikdörtgen “taht salonu” iki büyük avlu arasında özel bir konumdadır. Taht salonlarının kapıları -Assurdan farklı olarak- hiç bir zaman kuzeye açılmaz. Erken bir örnek olan ve M.Ö.IX. yüzyıla tarihlenen, Giriktepe sarayının üç kapısı vardır. Taht salonunun ölçüleri 24.00m. x 7.50m.dir. Daha geç döneme M.Ö.VIII. yüzyıla tarihlenen *Erebuni* sarayında ise taht salonunun küçüldüğü, 17.00m. x 7.40m. boyutlarına geldiği görülmektedir. Ayrıca Giriktepe sarayından farklı olarak, yine üç kapı olmakla birlikte, önce üç kapıdan “geçiş odaları”na, oradan da taht salonuna ulaşılmaktadır. M.Ö.VII. yüzyıla tarihlenen Kef kalesinde ise, “taht salonu” ikinci katta

²⁵² Kef kalesi sitadeli omurga sistemi için bkz. brd. s. 60vd., res. 30

²⁵³ Ayanis kalesi sitadeli omurga sistemi için bkz. brd. 60vd.

yeralmaktadır. Taht salonuna iki ayrı giriş vardır. Servis girişi alt kattandır, kralî giriş ise üst kattan olmalıdır.

Üst örtü sistemini taşıyan *-in situ* olarak bulunmayan, ancak yazıtlara göre erken döneme tarihlenen, yâni M.Ö. IX. yüzyıl ve M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında inşâ edilen saraylara ait- sütun kaidelerinin, özellikle Assur etkisinin yoğun olduğu bu dönemlerde, oldukça büyük boyutlu oldukları görülür. Mesela, İşpuini dönemine (yakl.ol.M.Ö.830-810) ait bir sütun kaidesinin çapı 0.90m. dir²⁵⁴. Aşağı Anzaf'ta bulunan, aynı döneme ait diğer bir kaide ise 0.88m. çapındadır²⁵⁵. Minua döneminde (yakl.ol.M.Ö.810-786), sütun kaidelerinin biraz daha küçüldüğü ancak yine de çok büyük çaplı oldukları gözlemlenmektedir. Örneğin Patnos'ta bulunmuş Minua yazıtını taşıyan kaidenin çapı 0.76m. dir²⁵⁶.

Argiştî dönemine (yakl.ol.M.Ö.786-764) tarihlenen saraylara baktığımızda ise, sütun kaidelerinin çapları ufalmakta, 0.40m.-0.50m. arasında değişmektedir. Yâni Assur etkisi ile başlayan büyük sütun kaideleri, zamanla, ihtiyaca göre küçülmüştür.

Oysa, II. Sarduri döneminde (yakl.ol.M.Ö.764-735) başlayan ve özellikle de II.Rusa döneminde (yakl.ol.M.Ö.685-645) yoğunlaşan yeni bir taşıyıcı eleman karşımıza çıkar: "Rizalitli fil ayakları"/ "Rizalitli fil payeler". Rizalitli fil ayakları, geniş alanların üst örtü sistemini taşıyan aynı zamanda çok katlılığa -statik yönden- daha çok imkan sağlayan, Urartu'ya özgü bir mimari elemandır.

²⁵⁴ Payne 1993, 145.

²⁵⁵ Payne Göst.yer.

²⁵⁶ Payne Göst.yer.

M.Ö.VIII. yüzyılda, kralî konutlar arasında yer alan konaklar, aşağı şehirlerin en yüksek kısmında, düz alanlar üzerine inşâ edilmiştir. Sarayların, yaklaşık olarak 1/10 oranında bir yayılım alanına sahiptirler. Ana prensip olarak saraylarda bulunan birimler, belli bir tasarım ile konaklarda da aynen görülür. Avlular, avluların etrafındaki odalar, selamlık, depolar gibi...

Teişebaini konakları örneklerinde görüldüğü gibi, “ön avlu” ile “iç avlu” arasındaki bağlantı koridorla sağlanıyor iken, daha geliştirilmiş örnek olan Rusa.i.uru.tur konağında, uzun koridor, yerini giriş odalarına bırakmıştır.

Saraylar ile aynı prensiplerin görüldüğü konakları, “saray yavrusu” olarak yorumlamanın yanlış olmayacağı kanısındayız.

MERKEZLER											
	NORGÜH	TUŞPA	ARGIŞTIIHINLI	BASTAM	TEİŞEBAINI	DUSCHIGAGI	GIYIMLI	GÖVELEK	YUKARI KOM	AĞAÇLIK	ZERNAKI TEPE
AVLUSUZ											
MERKEZİ AVLILI											
İNİ VE İKİDEN FAZLA ODALI AVLILI											
İNİ ODALI ON AVLILI											

Resim 44. Urartu halk konutlarının tipoloji çizelgesi

IV. HALK KONUTLARI

Halk konutları, çeşitli plan tipleri göstermektedir. Planlara göre konutları, 4 grupta inceleyebiliriz. (Resim 44)

A. İki odalı ön-avlulu

Bu konut tipi, Değerlendirme bölümünde de ele alınacağı üzere, Urartu topraklarında çok geniş bir coğrafi alana yayılmakla birlikte, İlk Tunç Çağı'ndan beri Anadolu'da geleneksel olarak süregelen bir plan tipidir²⁵⁷. Prensipte olarak, bir ön-avlu ve arkasındaki iki odadan oluşur²⁵⁸. Genel olarak dikdörtgen bir plana sahiptir. Ancak duvarları kavisli olan örnekler de mevcuttur.

1. Norgüh

Norgüh, Van'ın yaklaşık olarak 29km. güneydoğusundadır. Yerleşim, Erek dağı'nın güney uzantılarından biri üzerine kurulmuş olan sitadel²⁵⁹ ve sitadelin doğu eteklerindeki 20 hektarlık bir alana yayılmış olan aşağı şehirden oluşur²⁶⁰. (Resim 45; Levha III/1)

Yapılan yüzey araştırmalarına göre, burada M.Ö. 2.binyıldan, M.Ö. VII. yüzyıla kadar uzanan farklı dönemlere ait keramikler bulunmuştur²⁶¹.

Norgüh yerleşiminde iki odalı ön-avlulu ev tipinden, 3 örnek tesbit edilmiştir.

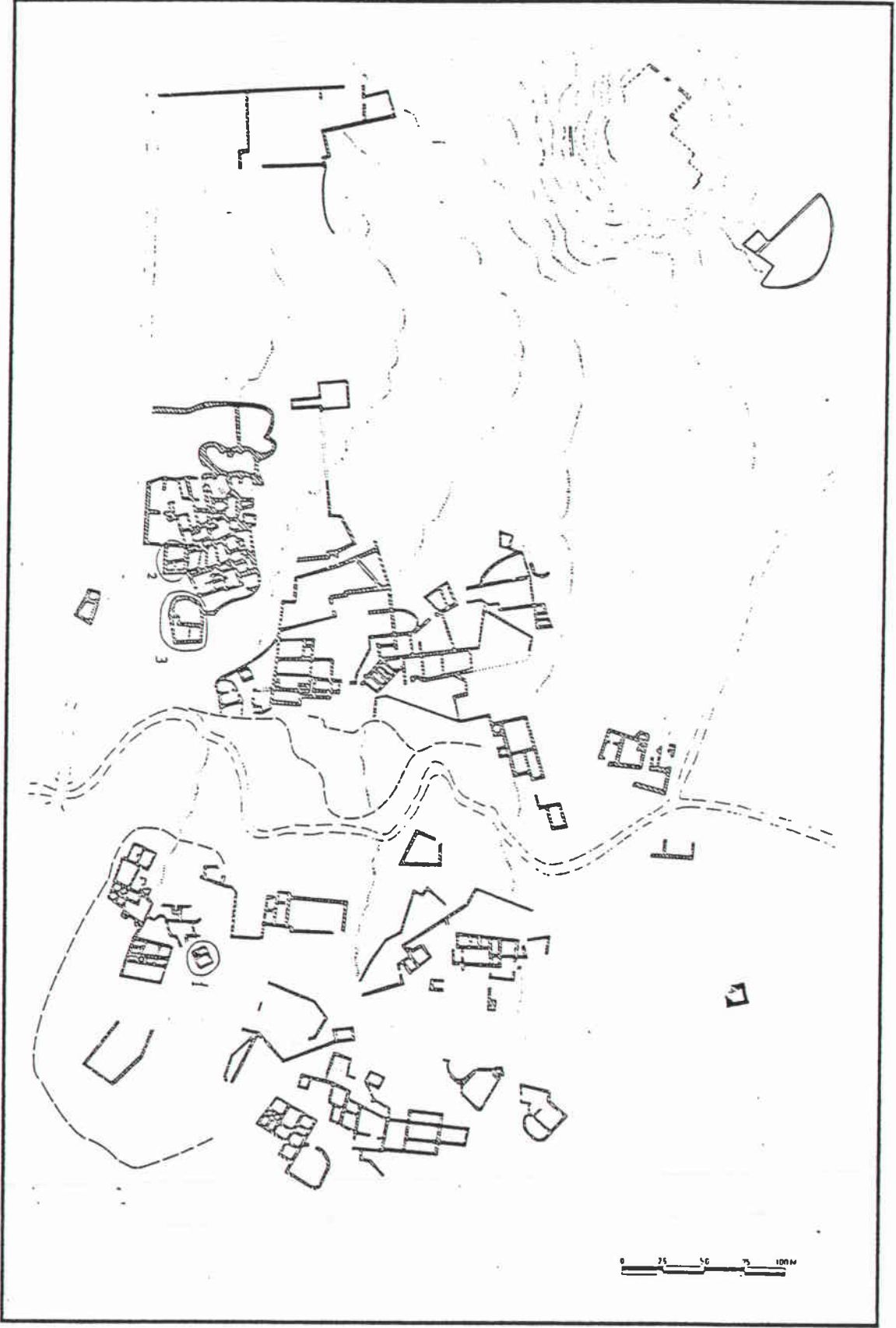
²⁵⁷ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 356.

²⁵⁸ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 347vdd

²⁵⁹ Norgüh sitadeli için bkz. Tarhan-Sevin 1976-1977 a, 287vdd, res. 2.

²⁶⁰ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 294, res.2.

²⁶¹ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 294

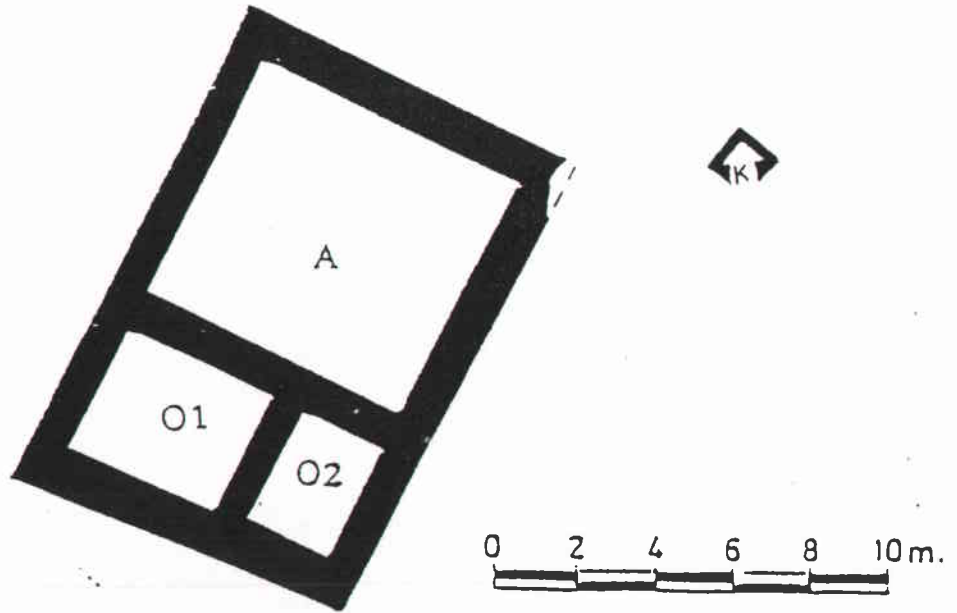
Resim 45. Norgüh Yerleşimi

(Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 2)

a. 1 no.lu ev

Yerleşim alanının güneydoğu kesiminde, düz bir sahada yer almaktadır²⁶². 126m².lik bir alana kurulmuştur. Çevresindeki mimari kalıntıların çokluğuna karşın, öteki mimari komplekslerle organik bir bağ göstermeyen, tek başına bir konut birimini meydana getirmektedir.

Ev, 13.00m.x 9.00m. boyutlarındadır. Duvarlarının kalınlığı 1.00m.dir. Sadece taş temeller günümüze kadar gelebilmiştir. Ancak, diğer örneklerden bilindiği üzere, taş temeller üzerinde kerpiç duvarların yükseldiği kesindir. 7.20m.x 6.80m. ölçülerindeki avlu kuzeye bakmaktadır. Avlular genelde güneye baktığı için bu ev, ender örneklerden biridir. Avlunun güneyindeki odalardan, batıdaki O1, 4.00m.x 3.20m., doğudaki O2 ise, 3.00m.x 2.20m. boyutlarındadır. Giriş yeri belli değildir²⁶³. (Resim 46)

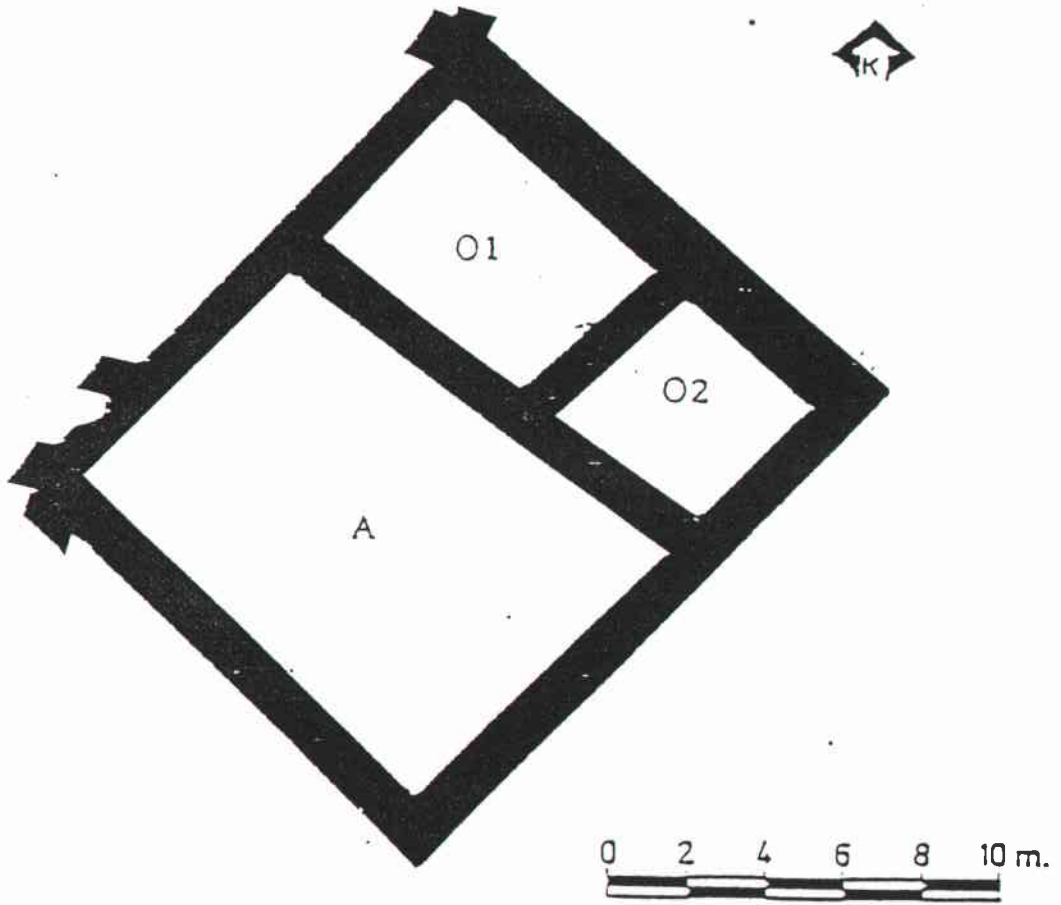
Resim 46. Norgüh, 1 no.lu ev. (Tarhan-Sevin 1976-1977b, res.5)

²⁶² Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 2.

²⁶³ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 352, res. 5.

b. 2 no.lu ev

Yerleşme alanının güneydoğu kesimindedir²⁶⁴. 224 m².lik bir alana kurulmuştur. Duvar kalınlıkları 1.00m.-1.10m. arasında değişmektedir. Ancak, kuzey duvar daha kalın olup, 1.80m.dir. 17.00m.x 14.00m. boyutlarındaki evin avlusu güneybatıdadır. Avlunun (A) ölçüleri 12.00m. x 19.00m.dir. Avlunun kuzeybatı ve kuzeydoğusunda bulunan odalar sırasıyla, 7.00m.x 5.00m. (O1) ve 4.00m.x4.00m. (O2) boyutlarındadır²⁶⁵. (Resim 47)

Resim 47. Norgüh 2 no.lu ev (Tarhan-Sevin 1976-1977b, res.5)

²⁶⁴ Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 2.

²⁶⁵ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 352, res. 5.

c. 3 no.lu ev

Yerleşim alanının güney kesimindedir. 2 no.lu evin kuzeyinde, 560 m². lik bir alana kurulmuştur²⁶⁶.

20.00m. x 28.00m. boyutlarındaki evin, diğer iki örneğe oranla daha büyük olduğu görülür. Duvar kalınlıkları 1.00m.-1.10m. dir.

İki odanın bölme/ara duvarı dış duvara dik değildir. Diğer örnekler ile tasarım olarak aynı, ama avlunun batı duvarı başka bir deyişle kısa duvarı ve güney duvarı planda görüldüğü üzere kavislidir. Bu özelliğe Ağaçlık²⁶⁷ ve Giyimli²⁶⁸ evlerinde de rastlanır. Kavisli duvar, tektonik ve statik bir kaygıyla veya bölgeye özgü yerel bir plana sadık kalmak amacıyla yapılmış olabilir.

Avlu, ortalama 15.00m. x 16.00m. boyutlarındadır. Doğudaki odaların ölçüleri ise (O1) 6.00m.x 9.00m. ve (O2) 10.00m.x 9.00m.dir. Evin, giriş yeri belli değildir²⁶⁹.

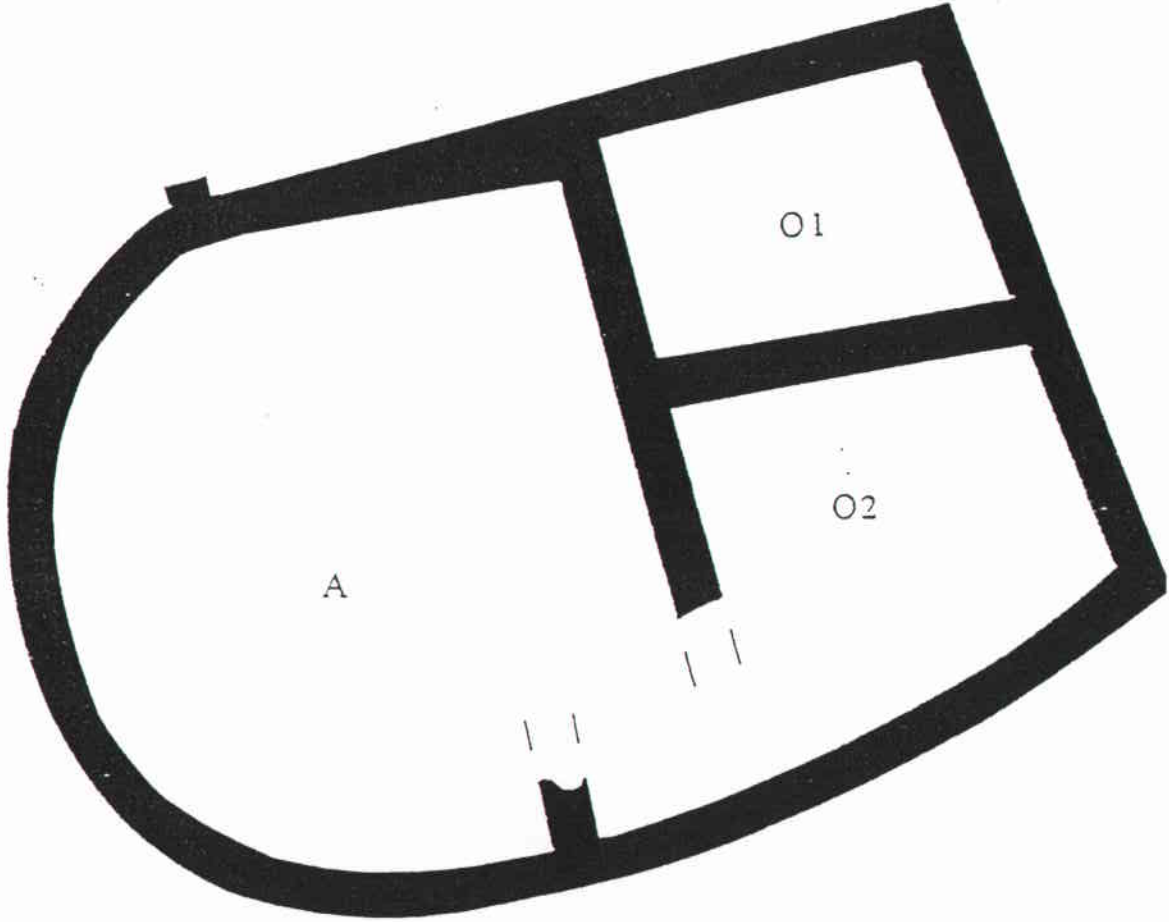
(Resim 48)

²⁶⁶ Tarhan-Sevin 1976-1977a, res. 2.

²⁶⁷ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 351, res. 4.

²⁶⁸ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 348, res. 2.

²⁶⁹ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 352.

0 2 4 6 8 10m.

Resim 48. Norgüh, 3 no.lu ev (Tarhan-Sevin 1976-1977b,res.5)

2. Karmir-Blur/*Teişebaini*

Teişebaini sitadelinin²⁷⁰ batı ve güney eteklerinde, aşağı Şehir uzanmaktadır.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere sitadel, II.Rusa (Yakl.ol.M.Ö. 685-645) döneminde inşâ edilmiřtir²⁷¹.

Aşağı Şehrin batı kesiminde 6.00m. genişliğindeki caddenin iki yanına dizilmiş iki mahalle bulunmaktadır²⁷². Bu mahallelerde yeralan muhtelif tipteki konutlar incelendiğinde, Şehircilik açısından, tam anlamıyla düzgün bir plan görölmez. 6.00m. genişliğinde caddeler ve daha dar sokaklar bulunduğu halde müşterek duvarlı konutlar, adeta üst üste binmiştir. (Resim 49) Caddenin kuzeyindeki mahallede, yâni "kuzey mahalle"de, söz konusu plan tipinde olan iki ev kazılmıştır.

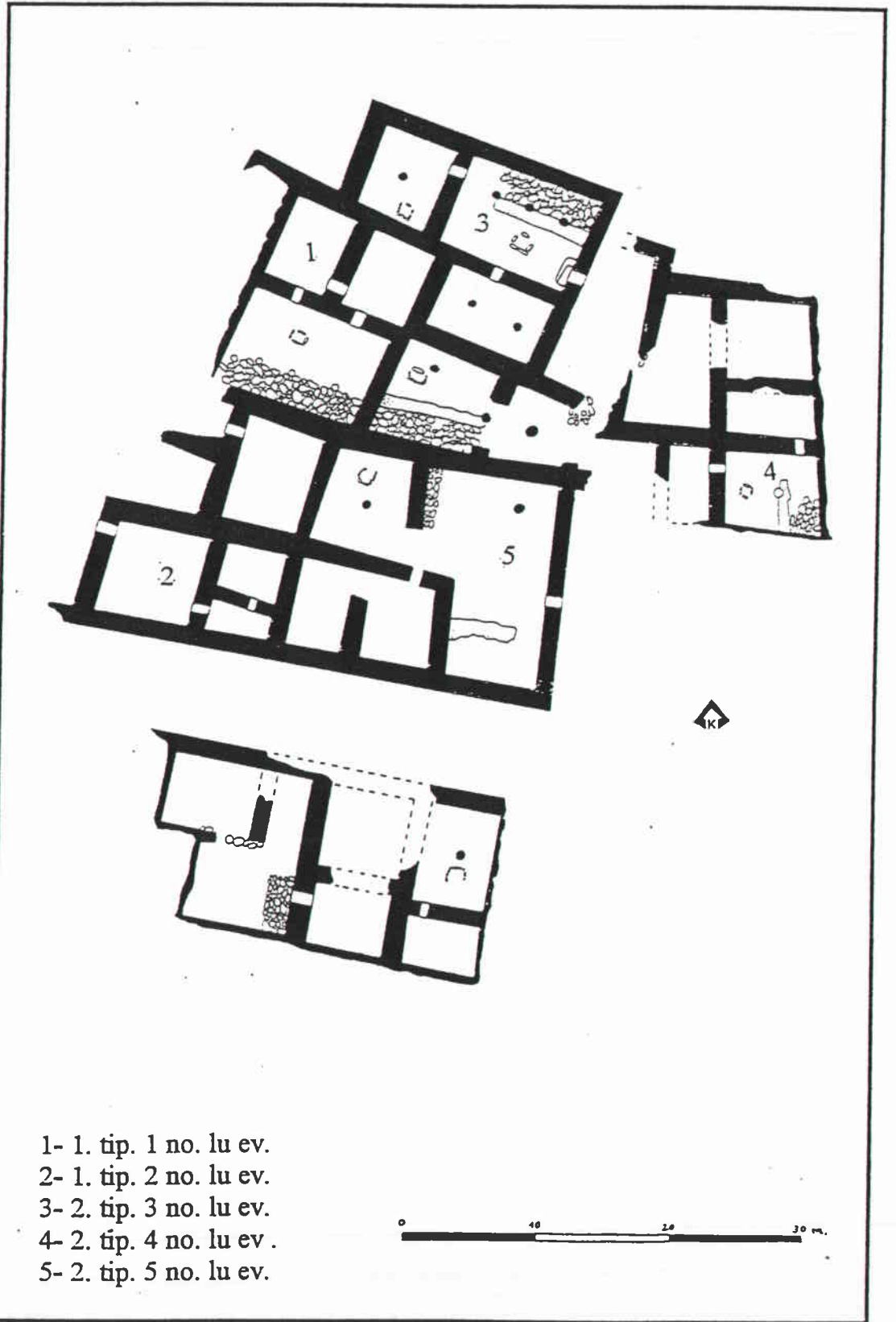
Martirosian'a göre bu evler, yoksul halktan kişilere ait olmalıdır²⁷³.

²⁷⁰ *Teişebaini* sitadeli için bkz. s. 55vd.

²⁷¹ *UKN* II, no. 448.

²⁷² Ancak yalnızca kazılan evler gösterildiği için, planda caddeler seçilememektedir. bkz. Piotrovskii 1952, 79vd., res. 44; Barnett-Watson 1952, 132vdd., res. 7; Oghanesian 1955, 18 vdd., res. 3, 5; Martirosian 1958, 163vdd., res. 1.; Ayrıca bkz. Forbes 1983, fig. 67.

²⁷³ Martirosian 1964, 260.

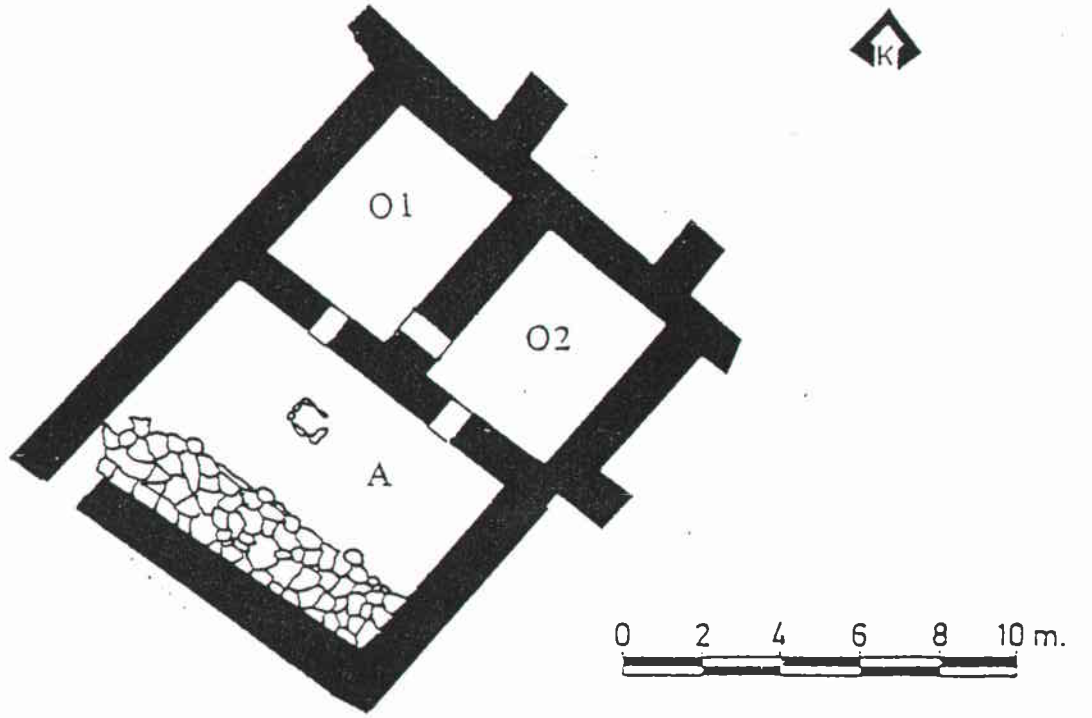
Resim 49. Karmir-Blur/Teişebaini.

Kuzey Mahallesiinden bir bölüm.

(Barnett 1959, res. 7)

a. 1 no.lu ev

Ev, mahallenin kuzey kesiminde bulunmaktadır²⁷⁴. Kuzey ve kuzeydoğu duvarı, 4 no.lu ev ile müşterektir. Bu ev, Oghanesian'a göre -mimari kalıntıların değerlendirilmesi sonucu- mahallenin en eski evidir²⁷⁵. (Resim 50)

Resim50. *Teişebaini* 1 no.lu ev (Barnett-Watson 1952, res. 7 detay)

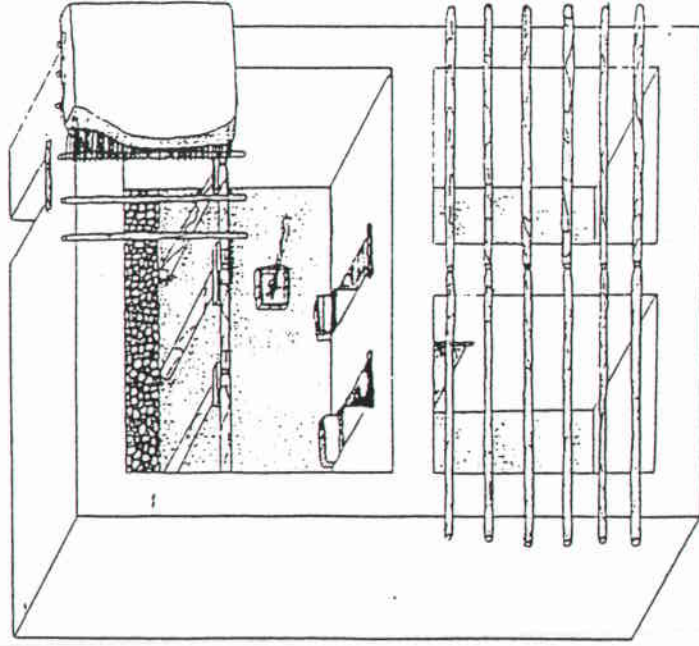
Yaklaşık olarak 165 m².lik bir alana kurulmuş olan evin ölçüleri, 15.00m. x 11.00m.dir. Eve giriş, güneydoğudaki sundurmalı/ön avludandır. (Resim 51) Giriş açıklığı ortalama 0.90m. dir. Avlunun ölçüleri 9.00m.x 6.00m. dir. Avluda, ocak ve çöp çukuru bulunur. Ayrıca, güneydeki 2.00m. genişliğindeki

²⁷⁴ Oghanesian 1955, 18vd., res. 9a, 11, 12; Barnett 1959, 10.

²⁷⁵ Oghanesian 1955, 23.

alanın zemini taş döşenmiştir²⁷⁶. Burası, taş kaideli ahşap sütunların/direklerin desteklediği, hayvanlar için yapılmış bir sundurmadır²⁷⁷. Bu sundurmanın yanında yalak ve hayvanları bağlamaya yarayan büyük taşlar mevcuttur. Aynı şekilde günümüzde de Doğu Anadolu ve diğer yörelerin köy evlerinde, hayvanların bulunduğu odaların/ağıkların tabanı, hayvanların zemini bozmaması için yassı taş levhalarla kaplanmaktadır²⁷⁸.(Resim 52-53)

Avludan, kuzeybatı ve kuzeydoğu yönde bulunan odalara geçişte, taş eşikler bulunur. Her iki oda da, (O1 ve O2) 5.00m. x 4.00m. boyutlarındadır. Odalar birbirleri ile bağlantılıdır. Tabanlar sıkıştırılmış topraktır. Bu tür evlerde, yaz aylarında açık avluda oturulmaktadır. Arkadaki toprak zeminli, yâni sıkıştırılmış toprak tabanlı iki oda ise oturma, yatma ve mutfak işlerinde kullanılmış olmalıdır²⁷⁹.

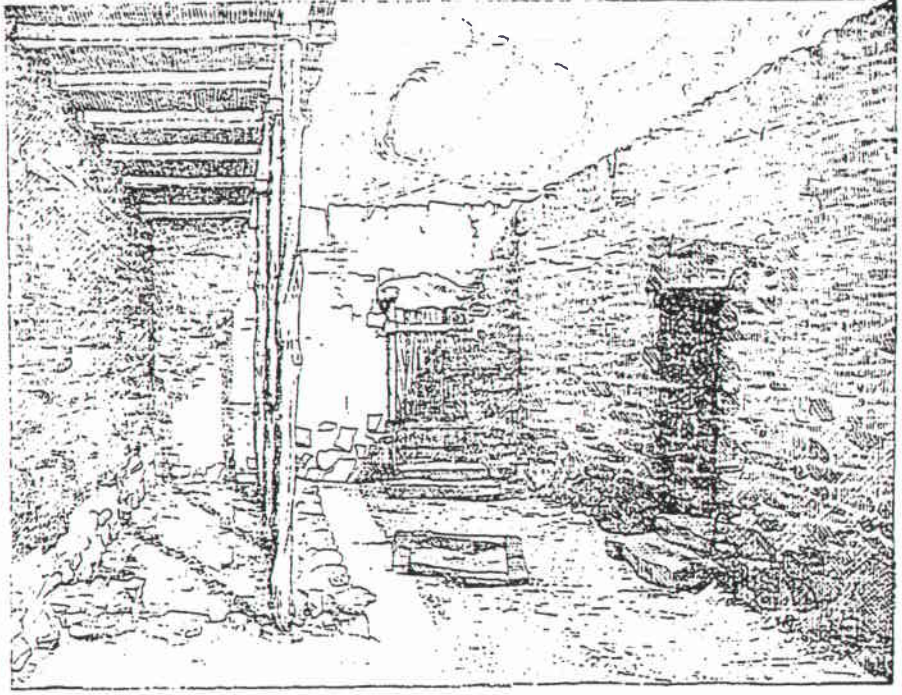
Resim 51. *Teişebaini* 1 no.lu ev canlandırma çizimi
(B. Memiş)

²⁷⁶ Oghanesian 1955, 24.; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119vd.

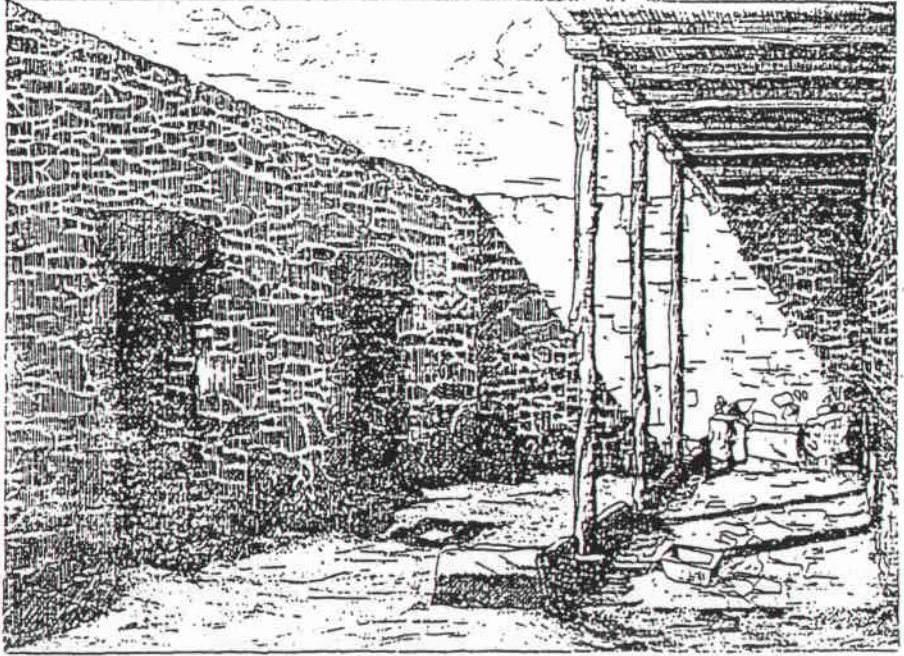
²⁷⁷ Oghanesian 1955, res. 5-7, 11-12; Ayrıca bkz. Tarhan-Sevin 1976-1977b, 353.

²⁷⁸ Krş. Tarhan-Sevin *Göst.yer.*; Peters 1972, 165, lev. 130/2, 131/1, 133/1.

²⁷⁹ Krş. Tarhan 1995, 13.

Resim 52. *Teișebaini* 1 no.lu ev canlandırma çizimi.
(Oghanesian 1955, res. 11)

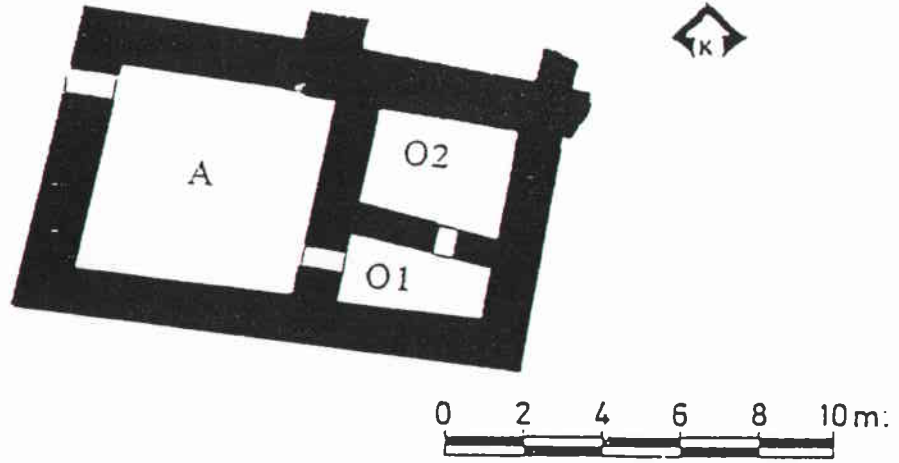

Resim 53. *Teișebaini* 1 no.lu ev canlandırma çizimi.
(Oghanesian 1955, res. 12)

b. 2. no.lu ev

1 no.lu evde de olduğu gibi bu ev, doğudaki 5 no.lu ev ile müşterek duvarlıdır.²⁸⁰ Evin kurulduğu alan yaklaşık olarak 105 m².dir. Ana duvarlar 1.20m., ara/bölme duvarlar ise 0.90m. kalınlığındadır. Bu evin dış duvarları 1 no.'lu eve oranla daha kalındır.

13.00m. x 8.00m. boyutlarındaki eve giriş, 0.80m.lik bir kapı açıklığı ile batıdaki ön avludan sağlanmaktadır. Kareye yakın avlunun ölçüleri, 5.80m. x 5.20m. dir. Avludan, yalnızca güneydeki odaya (O1) geçiş vardır. Diğer odaya (O2) geçiş, O1'den sağlanmaktadır. Oghanesian'a göre, avludan geçişi olmayan bu tür odalar, depo olarak kullanılmaktadır²⁸¹. Küçük buluntuların desteği olmaksızın bu tür bir genellemenin yanlış olacağı kanısındayız. Odalar sırasıyla, (O1) 3.60m. x 1.80m. ve (O2) 3.60m. x 3.80m. boyutlarındadır. (Resim 54)

Resim 54. Karmir-Blur, 2 no.lu ev (Barnett-Watson 1952, res.5, detay)

²⁸⁰ Oghanesian 1955, res. 9 b-c.

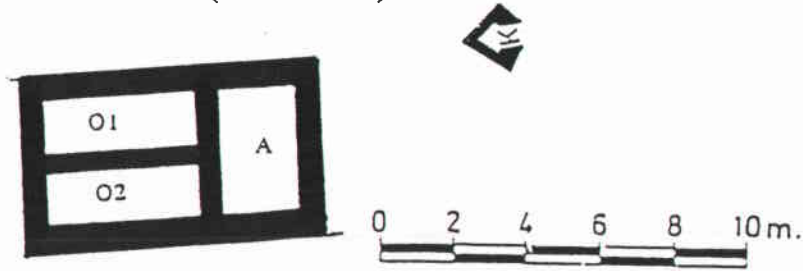
²⁸¹ Oghanesian 1955, 28; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119.

3. Dutschgagi

Kuzeybatı İran'da, Maku'nun 47km. güneydoğusunda, yüksek bir kayalığın sırtında yer alır. Yüzey keramiklerine göre, Dutschgagi yerleşimi M.Ö.VII. yüzyıla tarihlenmektedir.²⁸²

700 m. uzunluğundaki yerleşimin kuzey kesiminde "yukarı", güney kesiminde ise "aşağı sitadel" yer almaktadır. İlgili bölümde görüldüğü üzere, doğal korunaklı sırt yerleşmesi özelliği göstermektedir²⁸³. Aynı zamanda da surlar ile tahkim edilmiştir. Her iki sitadel de birer "sivil" yerleşim alanıdır²⁸⁴. (Resim 55)

Söz konusu plandaki ev, yukarı sitadelin güney kesiminde, düz bir sahada inşa edilmiştir. Çevresinde yer alan yoğun mimari kalıntılara karşın, bu ev bağımsız bir özellik göstermektedir. Eski Norgüh 1 no.lu örneğinde olduğu gibi²⁸⁵... Yaklaşık 40 m². lik bir alana oturan ev, bu plan tipinin bilinen en küçük örneğidir. Boyutları, 8.00m. x 5.00m.dir. Burada da ön avlu güneydedir. Kuzeyde ise dikdörtgen iki oda yer alır. Avlu 2.10m. x 3.40m., odalar ise (O1 ve O2) 4.00m. x 1.60m. boyutlarındadır. (Resim 56)

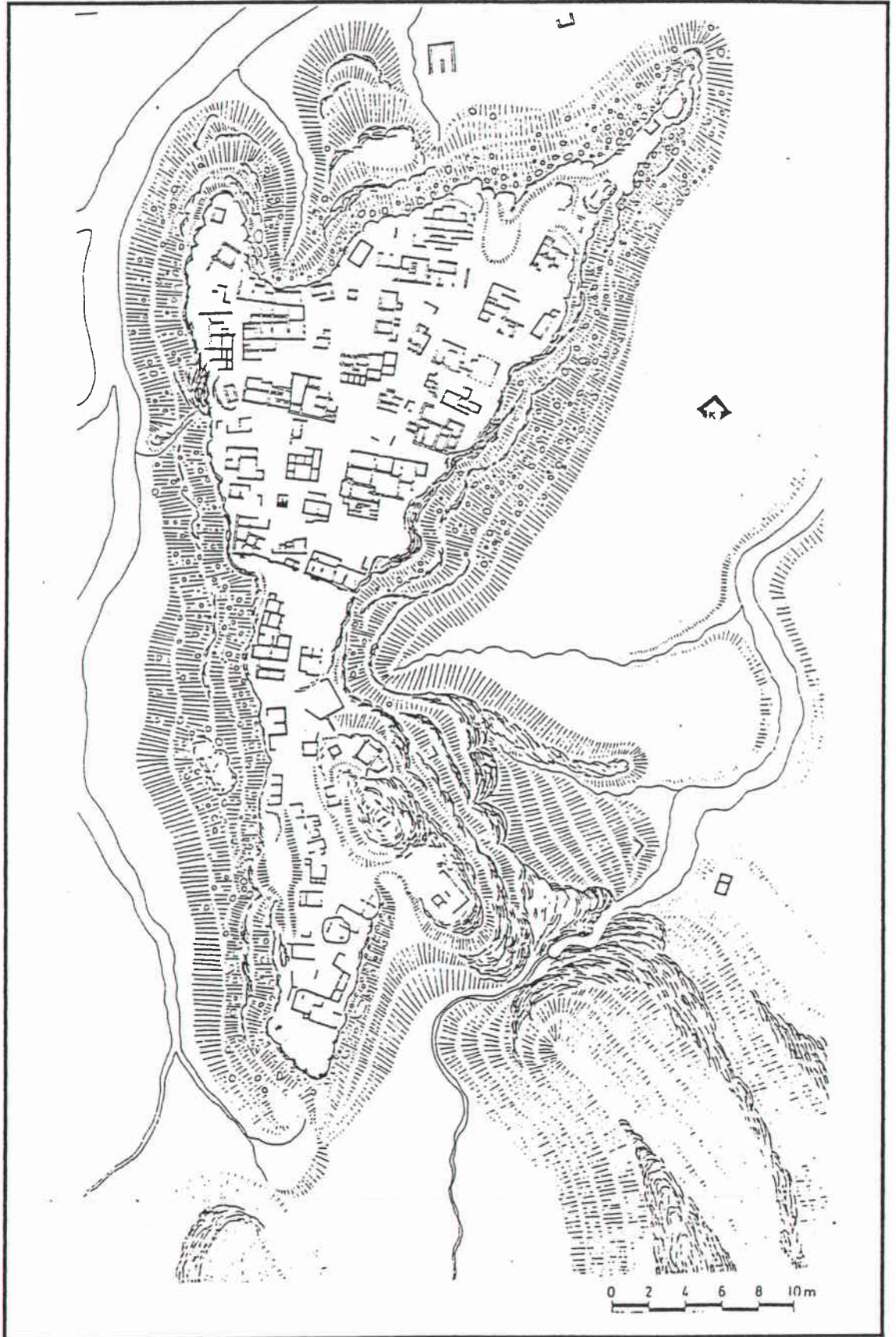
Resim.56.Dutschgagi(Kleiss1978,res.19)

²⁸² Kleiss 1968, 13; 1978, 36.

²⁸³ Doğal Korunaklı Sırt Yerleşimleri için bkz. brd. s. 26vd., res. 15.

²⁸⁴ Kleiss 1978, 37.

²⁸⁵ Norgüh 1 no.lu ev için bkz. brd. s. 80, res. 46.

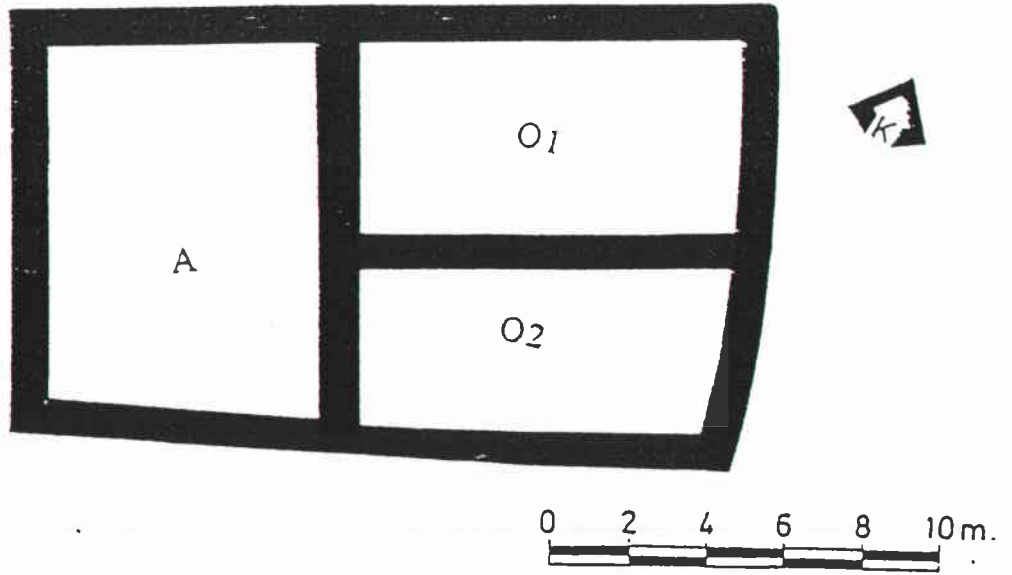

Resim 55. Dutschgagi
(Kleiss 1978, res. 19.)

4. Giyimli

Giyimli²⁸³ (Eski Hırkanis), Van İlinin 68km. güneydoğusunda, Başet Dağı'nın doğu eteklerinde yer alan bir köydür. Giyimli Köyü'nün yaklaşık olarak 4km. güneydoğusunda iki odalı ön avlulu bir eve ait temel kalıntıları bulunmuştur²⁸⁴. (Resim 56)

250 m². lik ev, düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dış ve iç yüzeyleri taşlarla örülmüş, orta kısımları ise daha ufak moloz taşlarla doldurulmuş bulunan duvarların kalınlığı, 1.00m.dir. Ara duvarlar ise 0.80m. kalınlığındadır. Yaklaşık olarak 20.00m. x 12.50m. x 10.70m.boyutlarındaki evin doğu duvarı, kavisli olarak inşâ edilmiştir. Norgüh 2 no.lu evden farklı olarak, kavisli duvar, bu örnekte avlunun değil, odaların dış duvarını oluşturur. Avlu batıya bakmaktadır ve ölçüleri 7.20m. x 9.30m.dir. Doğuda yer alan odalardan O1, 9.50m. x 5.00m. ve O2 ise, 9.00m. x 4.00m. boyutlarındadır²⁸⁵.

Resim 56. Giyimli, evi (Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 2)

²⁸³ Arkeoloji literatürüne adı, Giyimli Bronz Definesi ile girmiştir. Bkz. Erzen 1974, 191vd.

²⁸⁴ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 348vd., res.2.

²⁸⁵ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 348.

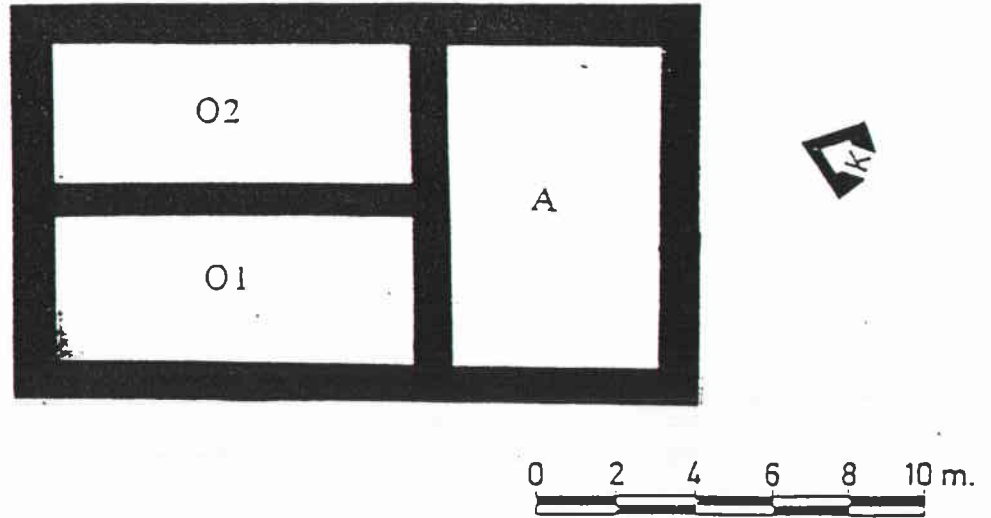
5. Gövelek.

Gövelek (Eski Ermanis), Van İlinin 26 km. kuzeydoğusunda, merkez ilçeye bağlı bir köydür. Köyün yaklaşık olarak 1 km. doğusunda bulunan yerleşim, yüksek bir kayalık üzerinde geniş bir alana kurulmuştur²⁸⁶. Yerleşimin şehir dokusu sık ve yoğundur.

180 m². alana sahip olan ev, yerleşimin kuzeydoğu kesiminde, düz bir sahada bulunmaktadır. Bu eve bitişik olarak herhangi bir taş temel izine rastlanmamıştır.

Duvar tekniği, diğer evlerle aynı olmakla birlikte, dış ve iç yüzlerdeki blokların daha iri olması ve daha düzgün bir işçilik göstermesiyle dikkati çeker. Dış duvarlar 1.50m., ara duvarlar ise 0.80m.-0.90m. kalınlığındadır.

Güneye bakan avlunun ölçüleri, 17.50m. x 10.50m.dir. Odalardan (O1) 9.00m. x 4.00m. ve (O2) 9.00m. x 3.00m. boyutlarındadır²⁸⁷. (Resim 57)

Resim 57. Gövelek, evi (Tarhan-Sevin 1976-1977b, res.3)

²⁸⁶ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 349.

²⁸⁷ Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 3.

6. Yukarı Kom

Yukarı Kom, Ağrı İli, Diyadin İlçesi'nin yaklaşık olarak 17 km. güneyinde yer almaktadır.

Tendürek Dağı'nın kuzey eteğinde, deniz seviyesinden 2518m. yüksekte, basık ve yayvan tepelerin çevrelediği yaylada sivil bir yerleşime ait taş duvarların izleri görülebilmektedir. Ancak çok tahrip oldukları için açık plan vermemektedirler.

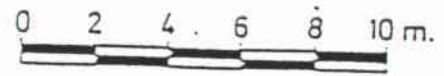
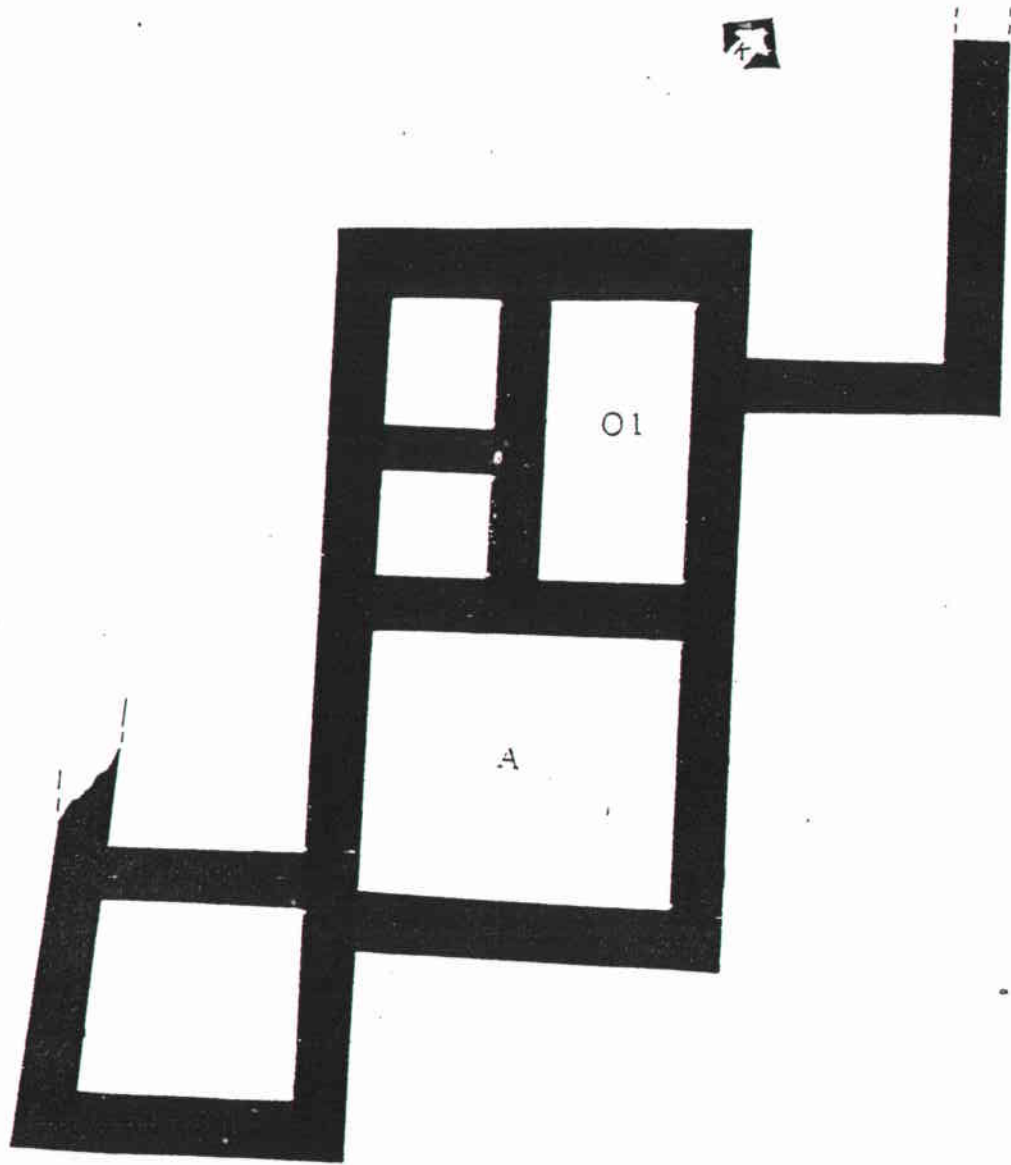
Keramik buluntuya rastlanılmaması nedeniyle tarihlendirilemeyen yerleşimde, sözkonusu plan tipine örnek oluşturan bir ev kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca evin 12m. güneyinde ise Urartu dönemine tarihlenen bir baraj kalıntısı mevcuttur²⁸⁸.

Eve ait duvarların temelleri kabaca işlenmiş, fazla büyük olmayan andezit taşlardan inşa edilmiştir. Köşelerde kullanılan taşların daha büyük olduğu görülmektedir.

Bir yapı ile ilintili dış duvarlar, güneyde 1.60-1.70m. kuzeyde 1.90m. kalınlığındadır. Ara duvarların kalınlığı ise 1.00m.- 1.20m.dir.

21.00m.x11.00m. boyutlarındaki evin avlusu güneye bakmaktadır.(Resim 58) Avlunun ölçüleri 7.40m.x8.40m.dir. Avlunun kuzeyinde yer alan odalardan O1, 3.90m. x 8.00m boyutlarındadır. O2 ise, -diğer örneklerden farklı olarak-bir duvarla ikiye bölünmüştür. Bu bölümlerin ölçüleri 3.00m.x 3.60m. ve 3.00m.x3.00m.dir.

²⁸⁸ 1995 yılında, Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında yürütülen araştırma gezileri sırasında tesbit edilmiştir

Resim 58. Yukarı Kom
(B.Memiş)

7. Aalık

Aalık (Eski Avzini), Van'ın 54km. güneyinde, atak ilçesine bağlı bir köydür. Kalıntıların bulunduğu alan, Van-atak yolunu, kuzeyden sınırlayan tepeler üzerinde ve bu tepenin doğu eteklerindedir. Tepenin eteğinde, genişçe bir sivil yerleşime ait izler vardır. Söz konusu plandaki ev, köyün güneyindeki tepenin en yüksek kesiminde tek başına yer almaktadır²⁸⁹. (Resim 59; Levha XIII/1)

Duvar rg sistemi olarak dış ve i yüzde iri bloklarla örülmüş, orta kısımları ise daha ufak moloz taşlarla doldurulmuştur. Duvar kalınlıkları 2.00m.'dir. Güney evre duvarının dış yüzünde, büyük ve kısmen düzenli taş blokların kullanılması bakımından diğer örneklerden farklılık gösterir.

25.00m. x 15.60m. boyutlarındaki evin, kuzey duvarının kısa kenarı eski Norgh²⁹⁰ ve Giyimli²⁹¹ evinde olduğu gibi-kavisli bir Őekil gösterir. Güney duvarının doğu ve batı köşelerinde ise 2.90m. genişliğinde ve 0.90m.'lik çıkıntılara sahip iki rizalit bulunmaktadır. (Resim 60)

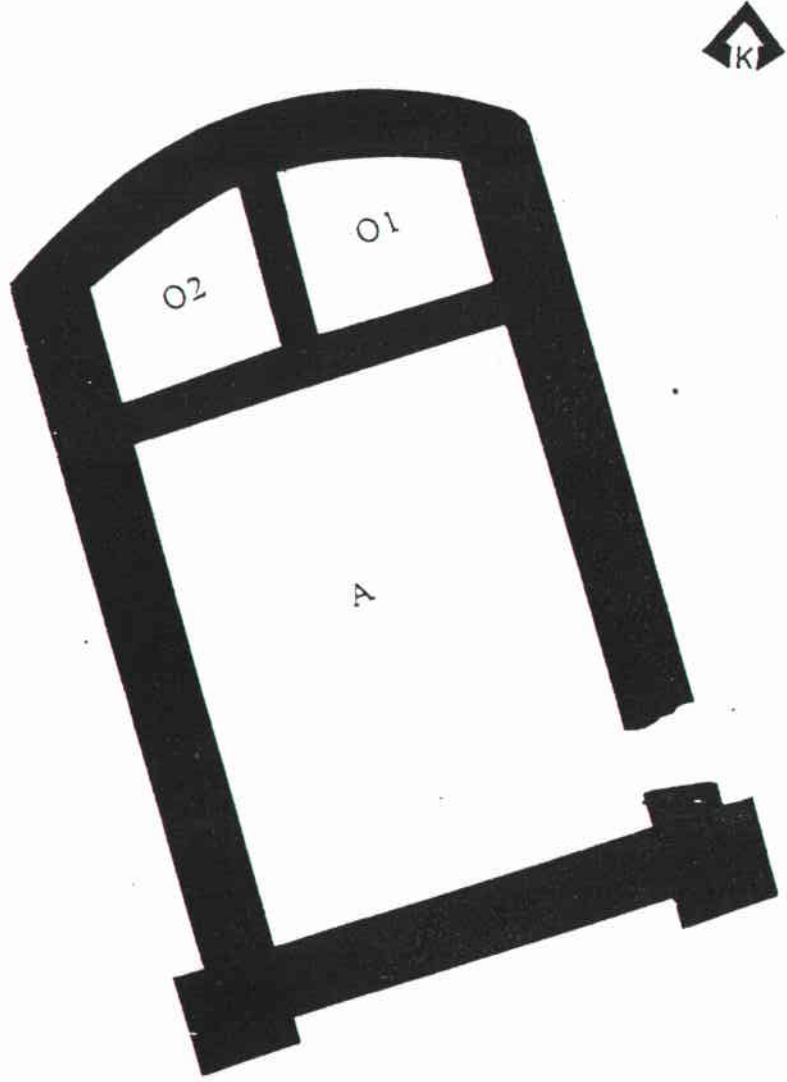
Güneye bakan 5.40m. x 4.50m. ve 5.30m. x 4.50m. boyutlarında iki oda ile 15.40m. x 11.60m. genişliğindeki avludan meydana gelen evin girişi, doğu duvarının güney křesinde²⁹².

²⁸⁹ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 350vd.

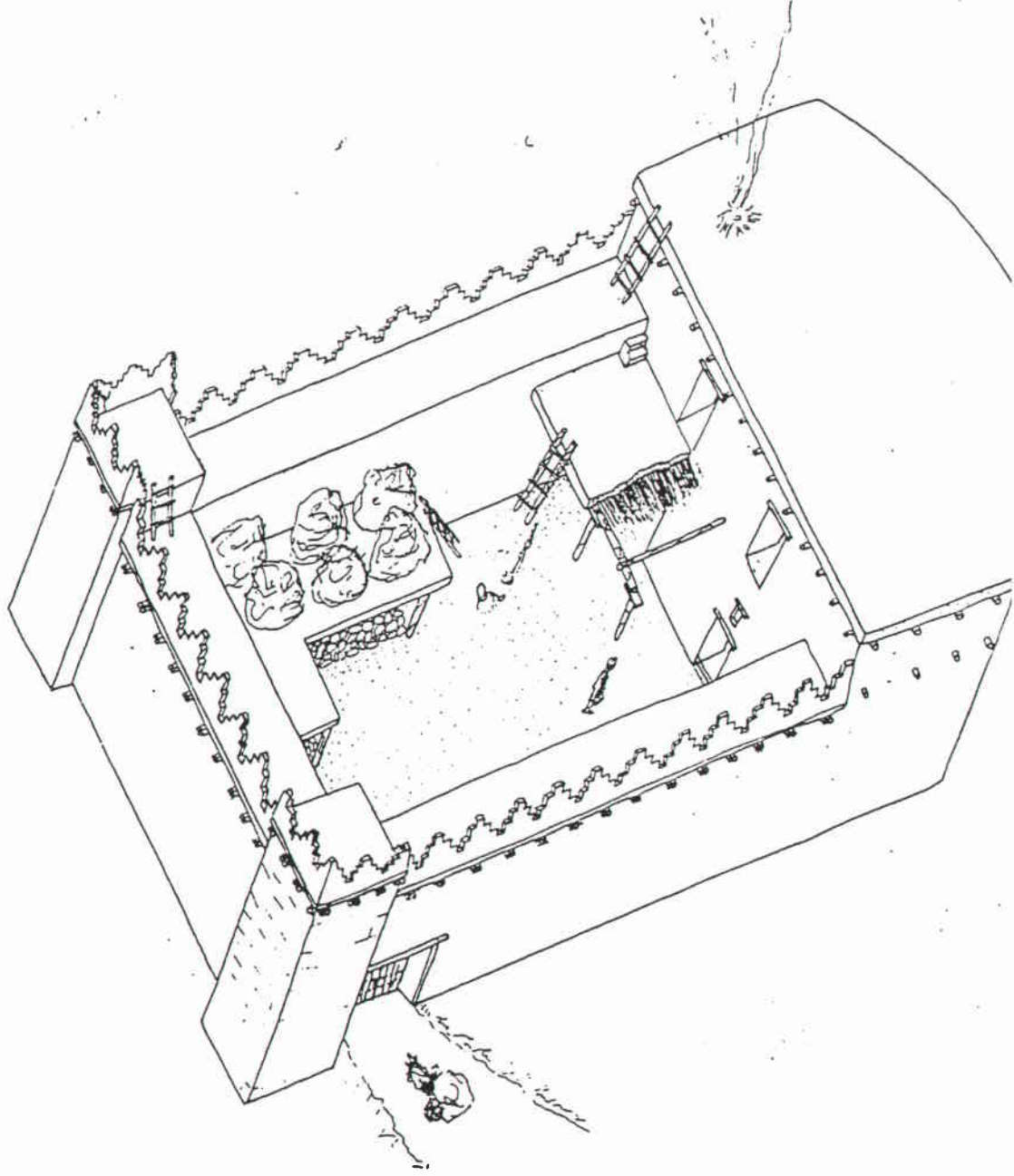
²⁹⁰ Norgüh 3 no.lu ev için bkz. brd. 72vd., res. 50.

²⁹¹ Giyimli evi için bkz. brd. s. 78, res. 58.

²⁹² Tarhan-Sevin 1976-1977b, 351.

Resim 59. Ağaçlık evi. (Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 4)

Resim 60. Ağaçlık evi canlandırma çizimi
(B.Memiş).

8. Zernakitepe

Van Gölü'nün kuzey kıyısına yakın olan Erciş ilçesinin kuzeyindedir. Takriben 2.5km.x 1.5km. boyutlarındaki yerleşim, sarp ve kayalık bir tepenin en yüksek kesimindeki sitadel²⁹³ ve sitadelin eteklerindeki aşağı şehirden oluşmaktadır.

Yerleşimde, çok geniş bir alana kurulmuş "ızgara plan"ı tasarlanmıştır²⁹⁴. Birbirini dik kesen ana caddeler ve sokaklar ile bu sokakların arasında kalan adalardaki evlerden oluşmaktadır. (Resim 61; Levha XIII/2) Ana caddeler 7.00m., sokaklar ise 5.00m. genişliğindedir. Kare planlı adalar 35.00m. x 35.00m. ve 37.00m. x 37.00m. arasında değişen boyutlara sahiptir²⁹⁵.

Her adada dörtlü ev grupları yer alır. (Resim 62) Evler, karşılıklı olarak ortak bir koridoru paylaşırlar; bu koridor da iki taraftan iki ayrı sokağa açılır²⁹⁶. (bkz. Resim 63) Karşılıklı evler aynı aks üzerinde değildir. Adaların köşelerinde yer alan evlere ait ön avlular, iç kısımdakilere oranla daha küçük yapılmıştır. Hiç bir ön avlu, adayı bölen koridora açılmaz. Evlere giriş, ikinci avlu/ bahçeden sağlanmış olmalıdır²⁹⁷.

Bu konutlar -tasarım olarak- İki odalı ön-avlulu evlerin çok gelişkin bir örneğidir²⁹⁸.

²⁹³ Zernakitepe sitadeli için bkz. Nylander 1965, 141vd.

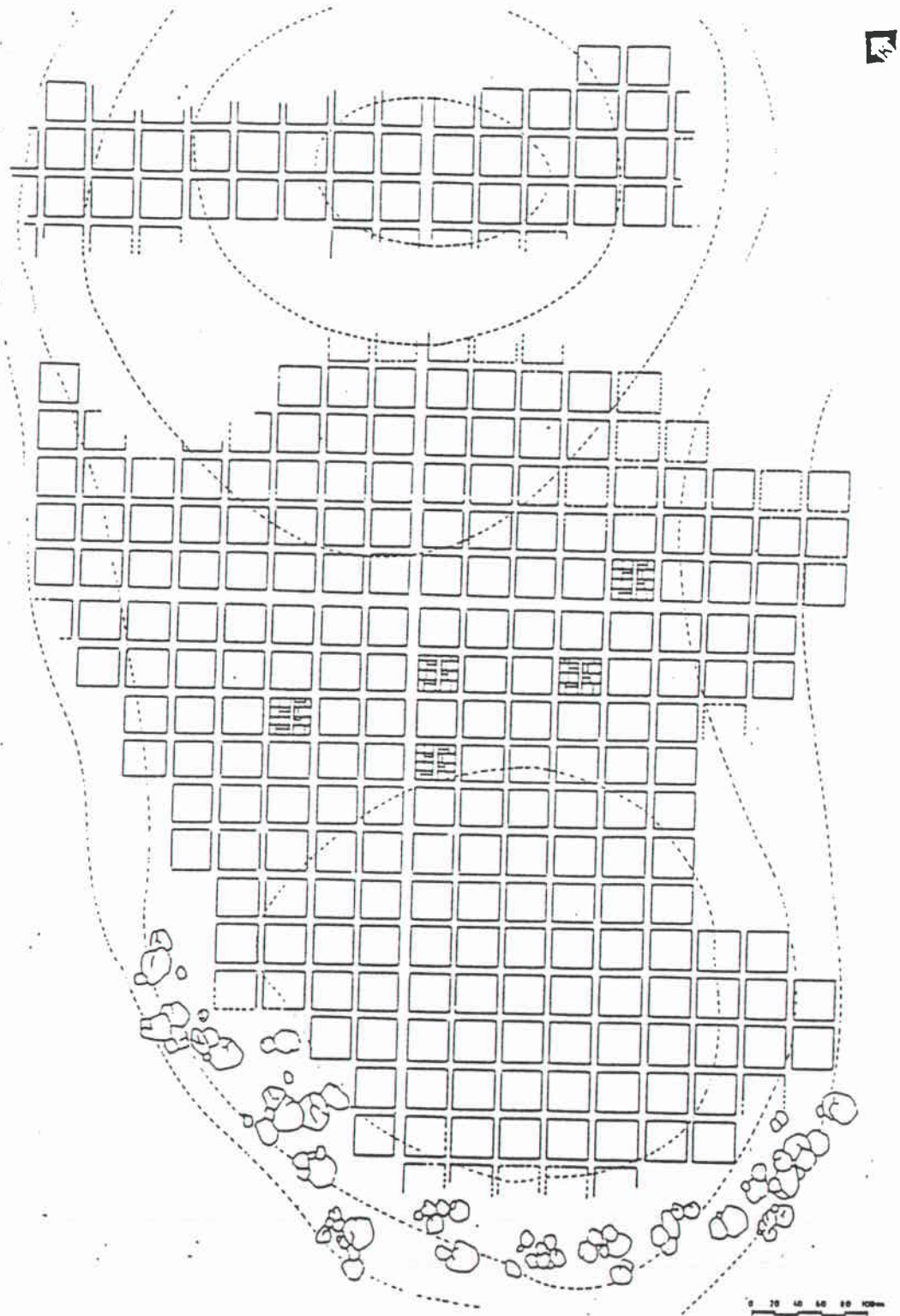
²⁹⁴ Burney-Lawson 1960, 187; Tarhan-Sevin 1976-1977a, 296, Lev. XXI a-b.

²⁹⁵ Burney 1957, 49.; Tarhan-Sevin *Göst.yer.*; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 122vd.

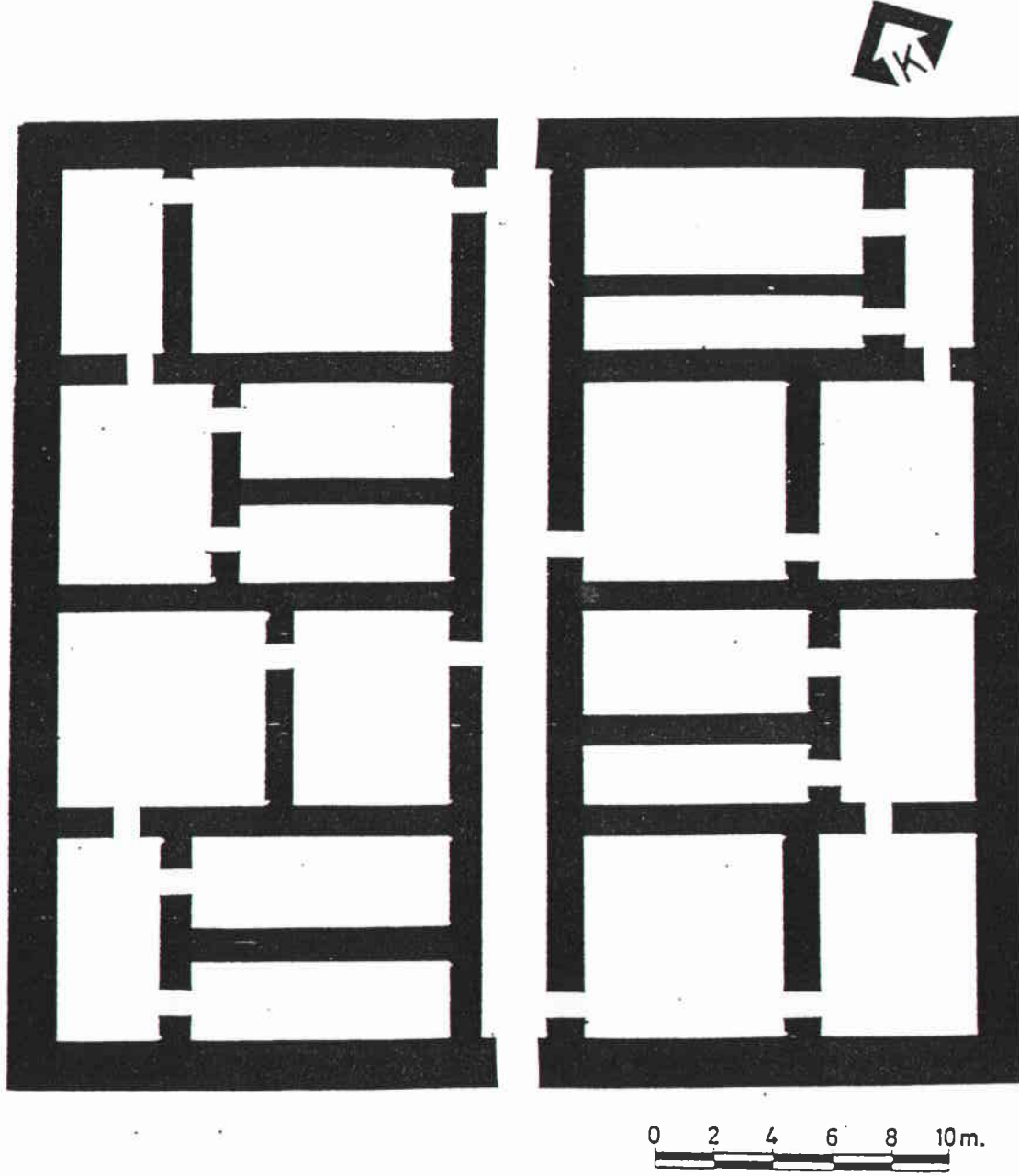
²⁹⁶ Tarhan 1995, 14.

²⁹⁷ Canlandırma çizimi için bkz. Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 9.

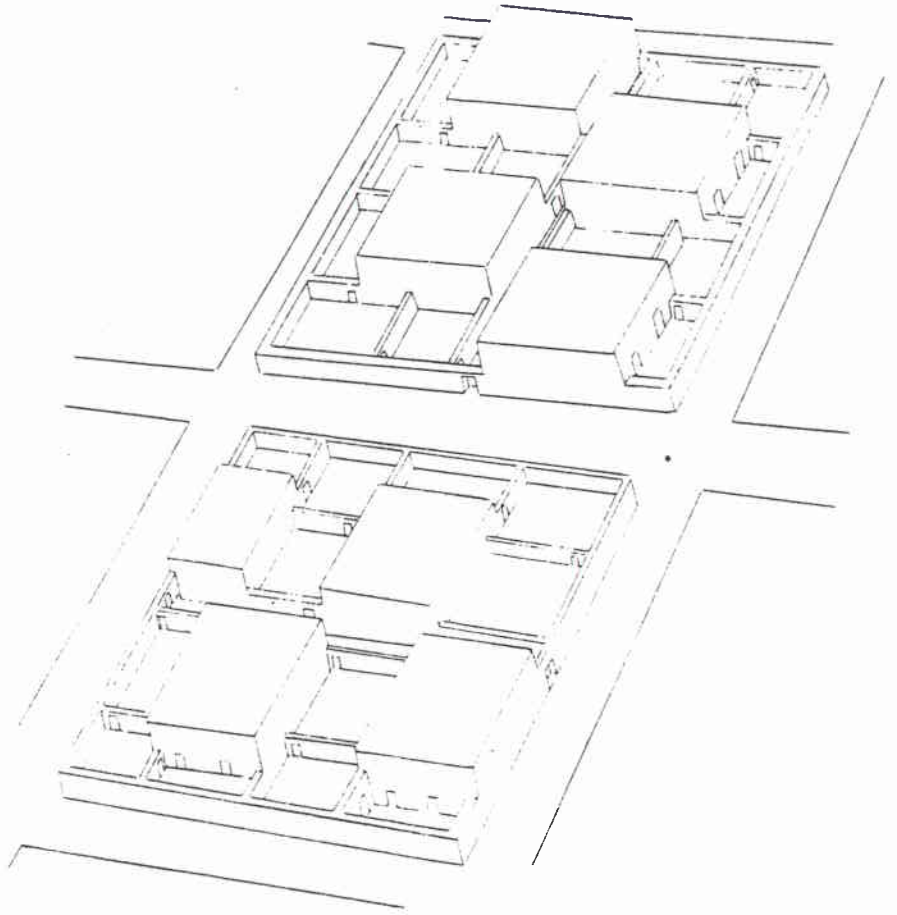
²⁹⁸ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 352vd., res.8.; Tarhan 1995, 14.

Resim 61. Zernakitepe.(Burney-Lawson 1960, s. 186)

Resim 62. Zernakitepe. Dörtlü ev bloğundan oluşan bir yapı adası. (Burney-Lawson 1960, s. 187; Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 9 dan sonra).

Resim 63. Zernakitepe canlandırma çizimi

(Tarhan-Sevin 1976-1977b. res. 9)

Burasının fonksiyonu ve tarihlenmesi ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür: M.Ö. VIII. yy. sonlarında kurulmuş bir garnizon şehri ²⁹⁹; Kral Minua (M.Ö.810-781) tarafından kurulan "Taktumnia" şehri olduğu ³⁰⁰; I.Kyros zamanında kurulan kalelere dahil edilebileceği ³⁰¹; Roma-Bizans olabileceği ³⁰² gibi ³⁰³...

²⁹⁹ Nylander 1965, 143., Ayrıca bkz. Ögün 1979, 220.

³⁰⁰ O.Belli "Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması, 1993", *AST XI* (1994) 1995, 363.

³⁰¹ Burney-Lang 1971, 367.

³⁰² Kleiss 1988b, 23.

³⁰³ Araştırma Merkezimizin bilim kurulu üyelerince çeşitli tarihlerde yapılan yüzey araştırmalarında -define arayıcıları tarafından açılan çukurların içinde- profil veren plaster parçaları ele geçirilmiştir. Bu parçalar, hâlen adı geçen araştırma merkezimizin depolarında muhafaza edilmektedir. M.T.Tarhan'a göre bunlar, dönemin iç mimari süsleme elemanları olarak Parth dönemini hatırlatmaktadır.

En son Zernakitepe’de gördüğümüz bu konut tipi, -Urartu sonrası döneme ait olsa da- anlaşıldığı üzere Urartu’nun en sevilen türüdür³⁰⁴.

Tarhan ve Sevin’e göre, düzenli plan gösteren yerleşmeler, Urartu krallarının uygulamış oldukları “iskan” politikaları ile ilişkilidir³⁰⁵. Yâni, bir anlamda düzenli plan gösteren “aşağı” şehirler, devlet tarafından, yeni göçmenler için hazırlanmıştır. *Teişebaini* “aşağı şehri” örneğinde olduğu gibi... Yerli halk ise, - bu yerleşmelere oranla- daha düzensiz planlı aşağı kentlerde oturmaktadır³⁰⁶. Norgüh gibi...

Zernakitepe, alt yapısı, yâni adaları, konutların adalardaki konumları, anacaddeleri ve sokaklarıyla tasarımı yapılan, ancak gerçek anlamda bitirilmeyen bir kenttir. Böyle olmakla birlikte, M.Ö.V. yüzyılda antik Batı’da “Hippodamos tarzı şehirler”³⁰⁷ olarak adlandırılan, “ızgara planlı” şehirlerin Anadolu’daki en eski örneğidir³⁰⁸.

³⁰⁴ Tarhan 1995, 14.

³⁰⁵ Urartu Krallığının iskan politikası ve şehircilik uygulaması için bkz. Tarhan 1986, 294vdd.

³⁰⁶ Tarhan-Sevin 1976-1977a, 296vd.

³⁰⁷ Antik batıda ki Hippodamos tarzı şehirler için bkz. R.Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu*, Çev. N.Nirven-N.Başgelen, (İstanbul 1986), s. 14vd.; A.Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I: Şehir ve Savunması*, (Anakara 1987), s. 29vd.

³⁰⁸ M.T.Tarhan’ın belirttiği gibi, bu tip şehircilik uygulaması ve şehir dokusunun en eski örneği, Eski Doğu’da, M.Ö. 2. binyılda Mohenjo-Daro’da (Hindistan) mevcuttur. Daha sonra ise Zernakitepe’de görülmektedir. Batı’da Antik Dünya’da ise ancak M.Ö.V. yüzyılda ortaya çıkar. M.T.Tarhan’ın ifadesi ile “*Kanımızca, Eskiçağ şehirciliği üzerinde araştırma yapanların, bu durumu da gözönünde bulundurarak -coğrafi mekan ve zaman bakımından uzaklık ve farklılık olmasına rağmen- ‘standart planlı şehircilik’ fikri yönünden, Urartu’nun Doğu-Batı arasındaki -dolaylı- rolünü ve Antik Dünya üzerindeki -muhtemel- etkinliğini düşünmeleri gereklidir.*” bkz. Tarhan 1986, dp.nt.59; Ayrıca bkz. 1995, 13.

B. İki ve İkiden fazla Odalı -Avlulu

Bu konut tipi, bir ön avlu ve etrafındaki iki ve ikiden fazla odadan meydana gelen bir plana sahiptir.

1. Karmir- Blur/Teşebaini

Daha önce de ifade edildiği üzere *Teşebaini* aşağı şehri konumlarına göre bazı mahallelere ayrılmıştır³⁰⁹: Kuzey ve güney mahalleleri gibi... (Resim 36) "İki ve ikiden fazla odalı-avlulu" plan tipinin en çok uygulandığı merkez *Teşebaini*dir³¹⁰. Bu konutlar "kuzey" mahallesindedir.

a.3 No.'lu Ev

3 No'lu ev mahallenin doğusunda, 110 m².lik bir alanı kaplar³¹¹. Kuzeydeki diğer bir ev ile müşterek duvarları paylaşmaktadır. Duvar kalınlıkları, 1.00m.-1.10m.dir. (Resim 64)

11.00m. x 10.00m. boyutlarındaki eve giriş, güneydeki sundurmalı avludandır (A). Giriş açıklığı 0.90m.dir. Avlunun ölçüleri ise 4.60m. x 5.80m.dir. Avluda, 0.90m. x 0.90m.

³⁰⁹ Karmir-Blur'un konumu ve tarihlenmesi için bkz. brd.s. 91.

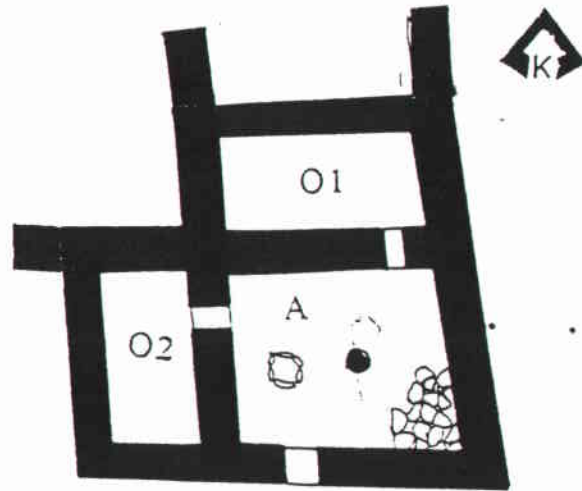
³¹⁰ Barnett-Watson 1952, 132vd.; Barnett 1959, 10vd.; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119vd.

³¹¹ Barnett 1959, fig. 7.

boyutlarında bir ocak mevcuttur. Güneydoğudaki 2.00m. genişliğinde ve kerpiç duvarla ayrılan sundurmanın zemini, diğer örneklerde olduğu gibi, taş döşelidir. Üst örtü, taş kaideli ahşap bir direkle desteklenmiştir³¹². Piotrovskii'ye göre ise, avlunun üzeri tümüyle kapalıdır³¹³.

Avlunun kuzeyinde (O1) ve batısında (O2) birer oda bulunmaktadır. O1, 5.00m. x 2.40m., O2 ise, 2.20m. x 4.40m. boyutlarındadır.

Piotrovskii'ye göre, bu tür basit evler fakir halka ait olmalıdır³¹⁴.

0 2 4 6 8 10m.

Resim 64. *Teişebaini* 3 no.lu ev
(Barnett 1959, fig. 7 den detay)

³¹² Forbes 1983, 119.

³¹³ Piotrovskii, 1952, 99.

³¹⁴ Piotrovskii *Göst.yer*, Ayrıca bkz. Salvini 1995, 131.

b. 4 No'lu Ev

Mahallenin kuzeyindedir³¹⁵. Buranın en eski evi olduğu anlaşılan, iki odalı ön-avlulu eve bitişik olarak inşa edilmiştir³¹⁶.

160 m².lik bir alana kurulmuş olan ev, bir ön avlu ile avlunun güney ve batısında yeralan iki odadan oluşmaktadır. 3 no.lu ev ile çok benzemektedir. (Resim 65)

16.00m. x 12.00m. boyutlarındaki eve giriş, kuzeydoğudaki sundurmalı avludandır. (Resim 66) 0.80m. genişliğindeki giriş açıklığından sonra, iki basamaklı bir merdiven ile avluya geçilir. Oghanesian'a göre, kapıların dar olması, bu evde yaşayanların yalnızca küçükbaş hayvancılık ile uğraştıklarını göstermektedir³¹⁷. Avlunun ölçüleri ise 8.00m. x 4.80m.dir. Diğer örneklerde de olduğu gibi, kuzeydeki 2.00m. genişliğinde ve kerpiç duvarla ayrılan sundurmanın zemini taş döşelidir. Üst örtü, taş kaideli üç ahşap direk ile desteklenmiştir³¹⁸. Burada 1no.lu ev ile aynı birimler görülmekte, ancak, hayvanların geçtiği yol üzerinde ocak bulunmaktadır.

Avlunun batısında O1, güneyinde ise O2 odaları yeralır. Avlu zemini daha düşük olduğu için odalara giriş basamaklıdır. O1'in ölçüleri 4.40m.x5.10m.dir. Odanın ortasında bir sütun kaidesi ve güneydoğu duvarının yakınında bir ocak yeralır³¹⁹.

³¹⁵ Barnett 1959, fig. 7.

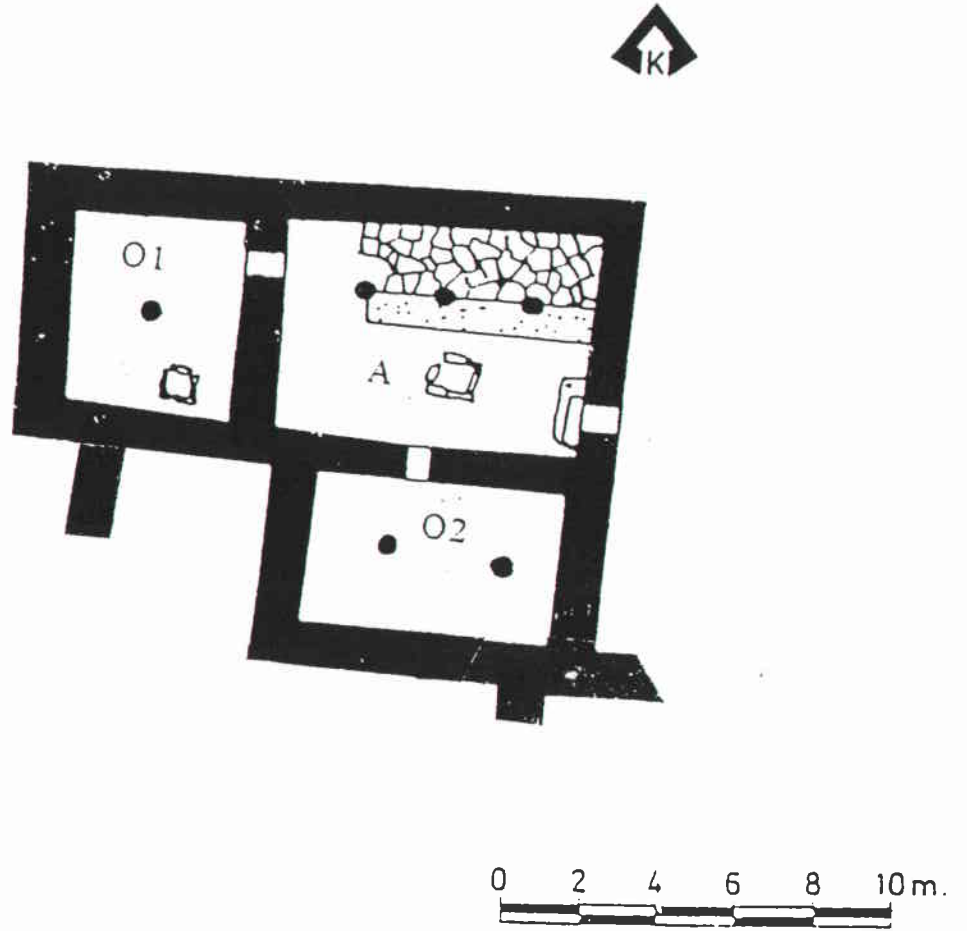
³¹⁶ Norgüh 1 no.lu ev için bkz. brd. s. 74vd., res. 53.

³¹⁷ Oghanesian 1955, 28.

³¹⁸ Forbes 1983, 117.

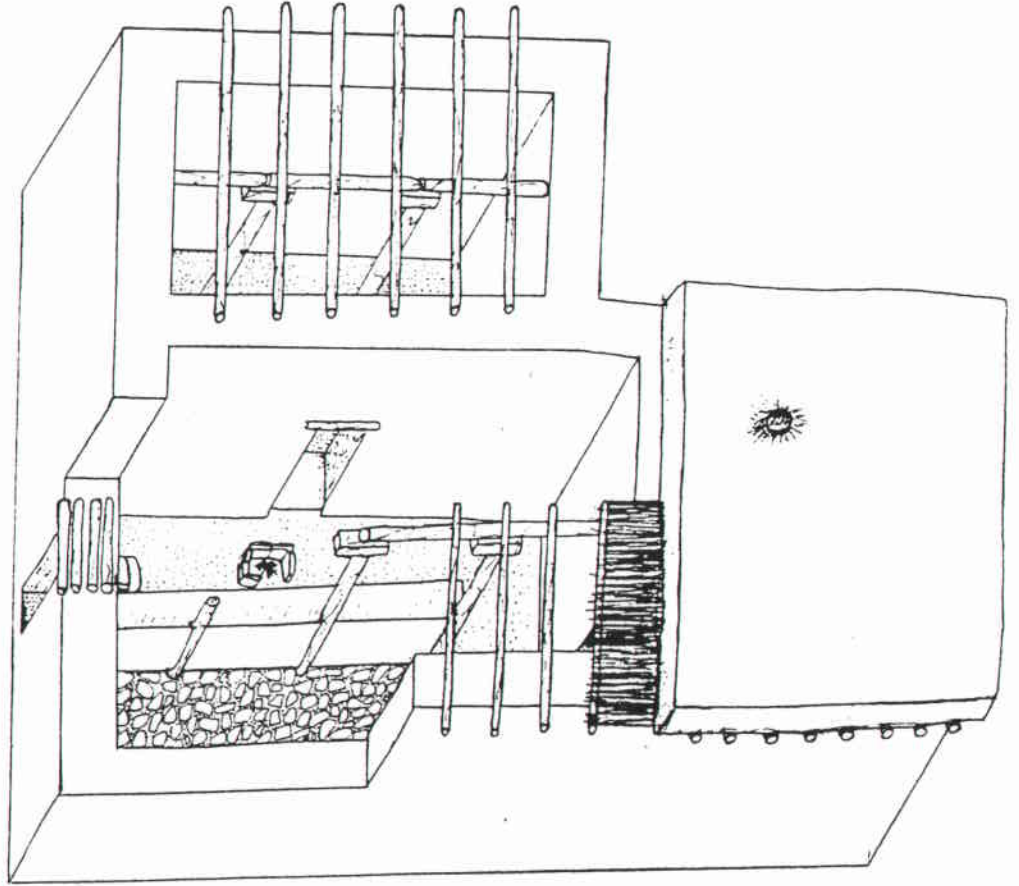
³¹⁹ Forbes 1983, 117.

Burada ocak bulunduğu için, odanın çatısında havalandırma deliği olmalıdır. 6.40m. x 4.00m. boyutlarındaki O2'de ise, 2 adet sütun kaidesi mevcuttur. O2 odası depo olarak kullanılmış olabilir. Oysa Piotrovskii bu evlerin depolarının olmadığını ve bu evlerde yaşayanların köleler olduklarını ileri sürmektedir³²⁰.

Resim 65. *Teişebaini* 4 no.lu ev. (Barnett 1959, fig. 7)

³²⁰ Piotrovskii 1969, 197.; Ayrıca O.Belli'nin kölelerin evleri ile ilgili yorumları için bkz. Belli 1979, 48vdd., dp.nt. 2

Resim 66. Teşebaini 4 no.lu evin canlandırma çizimi.

(B.Memiş)

c. 5 No'lu Ev

2 no'lu evin doğusundadır. Bu ev ile müşterek duvarlara sahiptir³²¹.

255 m².lik bir alana kurulmuş olan evin, diğer iki evden farklı olarak oda sayısı artmıştır. (Resim 67)

17.00m. x 15.00m. boyutlarındadır. Giriş, doğuda yer alan sundurmalı avludandır. Giriş açıklığı diğer evler ile aynıdır, yâni 0.80m. dir. Avlu, 12.20m.x 8.00m. boyutlarındadır. Kuzeydeki sundurmanın batı kesiminin zemini taş döşelidir³²².

Avlunun batısında bir (O1), güneybatısında ise iki bölmeli bir oda (O2) yer alır. 5.00m. x 6.00m. boyutlarındaki O1 odası, avluya -bir hayli geniş-, 2.00m.lik bir giriş açıklığı ile bağlıdır. Ortasında bir sütun kaidesi ve kuzey duvarın yanında bir ocak bulunur³²³. Avlunun güneybatı duvarındaki kapıdan -yukarıda değindiğimiz- 5.00m. x 4.00m. boyutlarındaki O2 odasına geçilir.

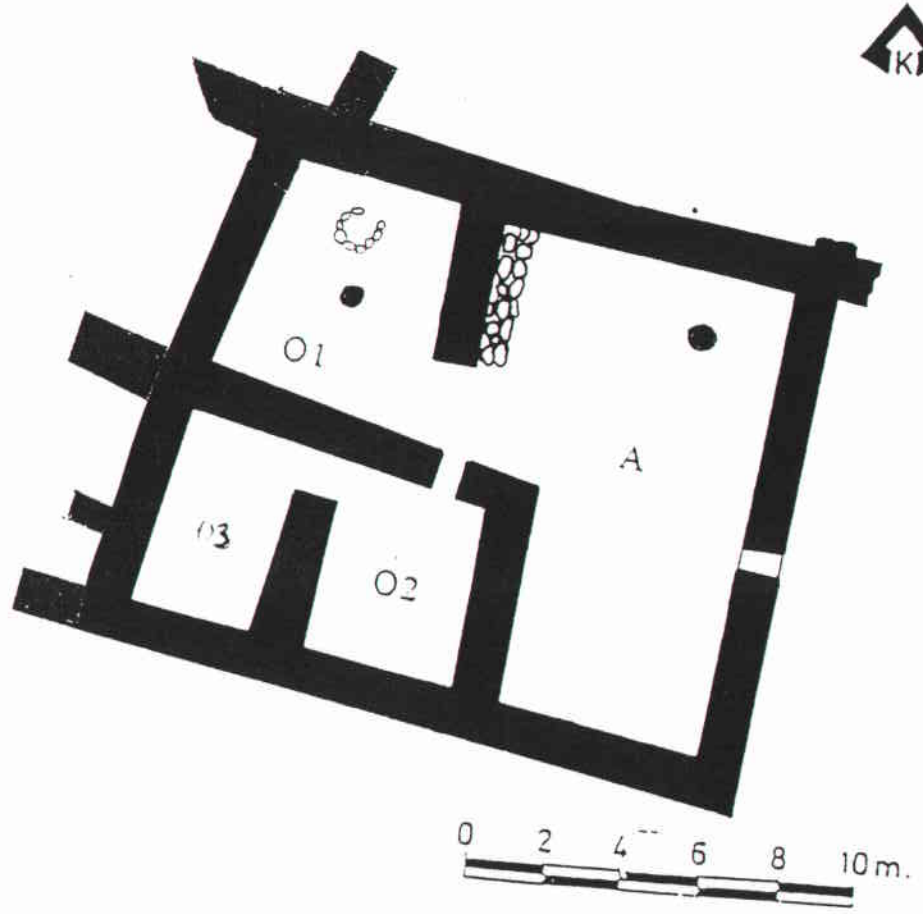
Karmir-Blur'daki bu küçük evlerin, -1 ve 2 no.lu evlerde olduğu gibi- yoksul halktan kişilere ait olduğu kabul edilmektedir³²⁴.

³²¹ Barnett 1959, fig. 7.

³²² Forbes 1983, 119.

³²³ Forbes Göst. yer.

³²⁴ Martirosian 1964, 260. Ayrıca bkz. Forbes Göst.yer.

Resim 67. *Teişebaini* 5 no.lu ev. (Barnett 1959, res. 7)

2. *Bastam / Rusa i. uru.tur*

Yaklaşık olarak 175.000 m².lik bir alana kurulmuş olan aşağı şehir, sitadelin³²⁵ kuzey eteklerinde uzanmaktadır. Yamaçta teraslar üzerinde bulunan evlerin arasında düzenli sokaklar görülmez³²⁶. (Resim 40) *Teişebaini* aşağı şehirde olduğu gibi, burada da önceden tasarlanmış bir şehir planlaması yoktur.

İlgili yazıtlardan anlaşıldığı üzere yerleşim, II.Rusa dönemine (yakl. ol. M.Ö.685-645) tarihlendirilir³²⁷.

Bu plan tipindeki -ön avlulu ve beş odalı-, 270 m².lik konut, aşağı şehrin orta kesimindedir. Ölçüleri 15.00m.x18.00m. dir. Doğu ve batısındaki evlerle müşterek duvarlıdır. (Resim 68)

Giriş, 0.80m. kapı açıklığı ile sundurmalı avludandır. Avlunun ölçüleri, 6.00m.x8.20m.dir. Sundurma, avlunun doğusunda yer alır. Diğer örneklerde olduğu gibi, burasının da zemini taş döşelidir. Avlunun batı duvarına ve güney-batı köşesine bitişik kerpiç sekiler dikkat çekicidir.

Konutun odaları, avlunun kuzeyinde ve doğusunda kümelenmiştir. Odalar, planda görüldüğü üzere birbirleri ile bağlantılıdır. Bunlardan avlu ile bağlantılı kuzeybatıdaki oda (O1), 4.40m.x5.40m. boyutlarındadır. Ocak bulunduğu için, bu odanın oturulan kısım olduğu düşünülmektedir³²⁸. O1'den 3.00m.x5.40m. boyutlarındaki diğer bir odaya (O2), O2'den de

³²⁵ Rusa.i.uru.tur sitadeli için bkz. brd. s. 60, dp. nt. 229.

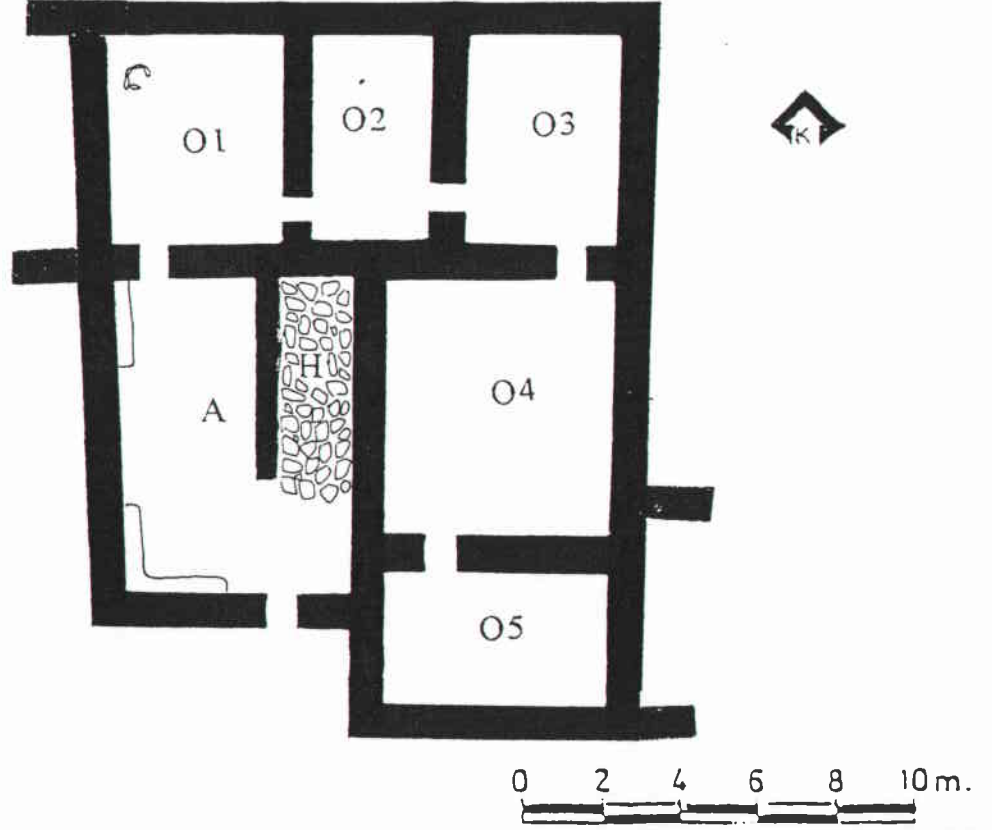
³²⁶ Kleiss 1970, 17, 1988a, res. 2; ayrıca bkz. Forbes 1983, 130.

³²⁷ Kleiss 1970, 17; 1972a, 35; 1977, 246; 1979, 26; 1988a, 77; Kroll 1988, 89; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 130.

³²⁸ Kleiss 1977, 147; 1988a, 19.

sırasıyla ölçüleri 4.00m.x5.40m. olan O3'e ve 6.40m.x6.00m. boyutlarındaki O4 odasına ulaşılmaktadır. En son olarak, O5 odası 3.40m.x5.80m. boyutlara sahiptir. Odaların tabanı sıkıştırılmış topraktır³²⁹.

Kleiss'a göre bu ev, Urartu halkının orta tabakasından birine ait olmalıdır³³⁰. Evin batısındaki müşterek duvarlı diğer bir ev, tam olarak kazılmamıştır. Kroll, her iki evi de göz önüne alarak bu evlerin, II.Rusa için çalışan sezonluk işçilere ait basit konutlar olduklarını ileri sürer³³¹. Ancak diğer örnekler ile karşılaştırıldığında evin planının, söylendiği gibi basit olmadığı görülür.

Resim 68. Rusa.i.uru.tur. Evi. (Kleiss 1988a, res. 2)

³²⁹ Kleiss 1972, 34.; Kroll ise, tamamiyle aksi görüştedir: evlerin tabanı sert bir zemine sahip olmadığı için, burada uzun süre oturulmadığını düşünmektedir. bkz. Kroll 1988, 90.

³³⁰ Kleiss *Göst.yer.*

³³¹ Kroll *Göst.yer.*

C. Merkezî Avlulu

Bu plan tipi, evin merkezini oluşturan bir avlu ve avlunun etrafında yer alan çeşitli odalardan meydana gelmektedir. Urartu halk konutları arasında, iki odalı ön-avlulu evlerden sonra, en çok görülen plan tipidir.

Kafadaryan'a göre "merkezî avlu" anlayışı, Urartu'nun kuzey Suriye ve kuzey Mezopotamya ile yüzyıllar boyunca süren kültürel bağlarının sonucudur³³².

1. Tuşpa - Van Kalesi Höyüğü

"Aşağı şehir", *Tuşpa* sitadelini³³³ çevrelemekte ve eteklerde Van Ovası'na yayılmaktadır. Aşağı şehir muhtemelen önceleri, sitadelin en korunaklı kesimi olan güney eteklerde gelişmiştir. Buradaki Ortaçağ kenti, yâni Eski Van şehri bu fikri açıkça desteklemektedir³³⁴. Ancak sitadelin kuzey kesiminde, Van Kalesi Höyüğü'nde yapılan çalışmalar sonucu, aşağı şehrin kuzeyde de yayıldığı kanıtlanmıştır³³⁵. (Resim 21; Levha XIV/1)

Sitadelin 70m. kadar kuzeyinde yer alan Van Kalesi Höyüğü, yaklaşık olarak 70m. genişlikte ve 1km. kadar uzunlukta, doğu-batı yönünde alçak bir sırt halinde uzanır.

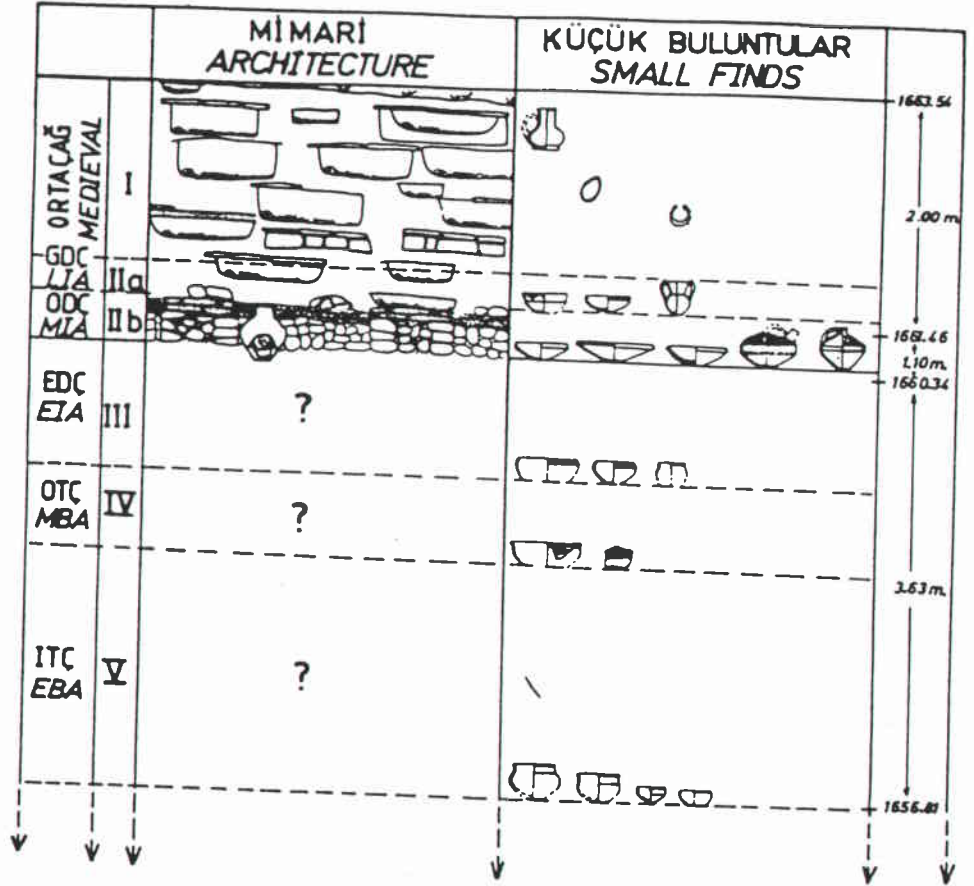
³³² K.Kafadaryan, *Arkhitektura goroda Argistikhinili (Argıştihinili'nin Mimarisi)* Erevan 1984, 121vd.; Ayrıca bkz. A.V.Tonikyan, "Architecture of Dwelling Houses of Artashat, Capital of Ancient Armenia (2 nd Cent.B.C.-4 th Cent.A.D.)", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia; An International Journal of Comparative Studies in History And Archaeology*, 3/1, 1996, 18vd.

³³³ *Tuşpa* sitadelinin konumu ve tarihlemesi için bkz. brd. s. 36, dp.nt. 139.

³³⁴ Tarhan 1995, 11.

³³⁵ İlgili çalışmalar için bkz. brd. s. 11vd., dp. nt. 42.

Höyükte yapılan kazılar sonucunda 5 evre tesbit edilmiştir. (Resim 69) Orta Demir Çağ'ı evresinde iki yapı katı saptanmıştır. Bunlarda erken Urartu olarak tanımlanan yapı katı, bir ev kompleksi ile temsil edilmektedir³³⁶. (Levha XIV/2)

Resim 69. Van Kalesi Höyüğü şematik stratigrafisi
(Tarhan 1994, fig. 32.)

³³⁶ Tarhan 1994, 30, fig. 32.

Ev, yaklaşık olarak 220 m².lik bir alana kurulmuştur. (Resim 70)

Evin temelleri, çamur-harç ile sıkıştırılmış, orta ve küçük boyutlu taşlarla örülüdür.

Merkezdeki avlu, 3.00m.x4.00m. boyutlarındadır. Avlunun güneybatı kesiminin zemini taş döşelidir ve üst örtü sistemini taşıyan bazalt bir sütun kaidesi yer alır³³⁷.

Avlunun etrafında çeşitli odalar yer alır³³⁸. Güneyindeki O1 ve batıdaki O2 odaları avluya 0.80m. genişliğindeki kapı açıklıkları ile bağlanmaktadır. 2.60m.x1.80m. boyutlarındaki O1'in duvarlarının dik açısı ile birleşmediği görülür. O2 tümüyle açılmadığı için mevcut boyutları 4.60m.x2.20m.dir. Kuzeyde yer alan O3 ile avlunun bağlantısı belli değildir. Avlunun güneyinde ve doğusundaki O4 ve O5 odalarında tabana gömülü pithoslar bulunmuştur. Bunlar muhtemelen depo odalarıdır³³⁹. Odaların zemini sıkıştırılmış topraktır ya da kerpiç bloklarla döşelidir³⁴⁰.

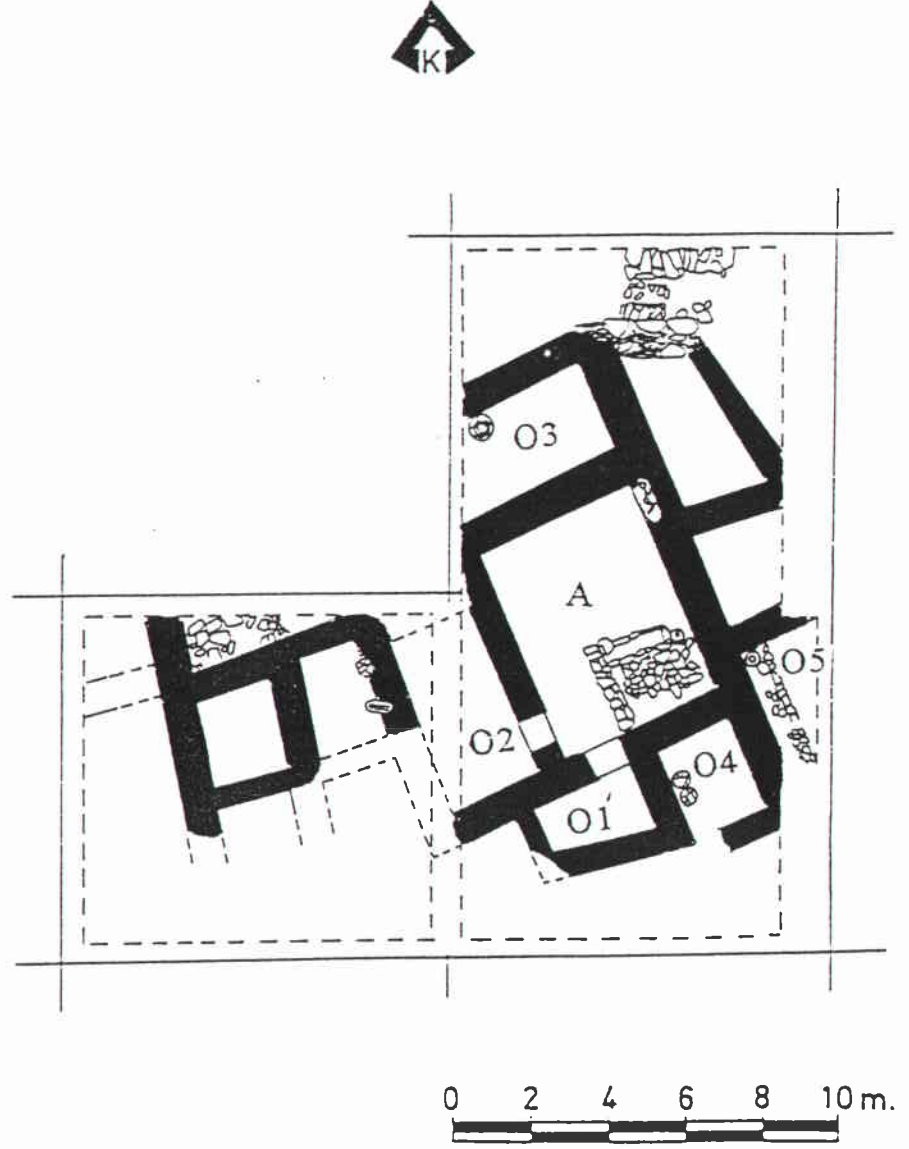
Bu ev, merkezî avlulu plan tipinin -boyutları bakımından- bilinen en küçük örneğidir. Ancak başkent *Tuşpa*'nın eteklerinde bulunması nedeniyle, yâni konumu gözönüne alınacak olursa, özel birine ait olmalıdır.

³³⁷ Tarhan-Sevin 1992, 1088vd., res. 8; 1994, res. 17-19; Tarhan 1994, 44.

³³⁸ İlgili raporlarda, "merkezî avlulu" bu konuta bitişik diğer odalar da gözönünde bulundurulmuş, 12 odanın, tüm veya kısmen günışığına çıkartıldığından söz edilmektedir. bkz. Tarhan *Göst.yer.*

³³⁹ Tarhan *Göst.yer.*

³⁴⁰ Tarhan-Sevin 1991a, 434.

Resim 70. Van Kalesi Höyüğü
(Tarhan 1994, fig)

Avluyu, çeşitli fonksiyonları olan beş oda çevreler. Avlunun kuzeydoğu köşesinde 5.40m.x14.00m. boyutlarındaki odanın, büyük bir “depo” (D) olduğu anlaşılmaktadır. Bulunan çok sayıda pithos nedeniyle, Martirosian bu odayı (D), “şarap deposu” olarak nitelendirmiştir³⁴⁴. Avlunun güneybatı köşesinde yer alan oda (O1), içinde bulunan keramikler ve tahıl öğütme taşlarına göre “mutfak” olarak yorumlanmıştır³⁴⁵.

Avlunun kuzeyinde O2, kuzeybatısında O3, batısında ise O4 odaları yer alır. Avluyla bağlantılı O2 odası, 5.00m.x4.90m. boyutlarındadır. Yine aynı şekilde O3 odasına geçiş avludan sağlanmaktadır. O3’ün ölçüleri 4.60m.x6.00m.dir. O4 odasına ise avludan geçiş yoktur. Bu odaya ancak O3’den ulaşılmaktadır. O4, 5.20m.x3.20m. boyutlarındadır. Odaların işlevleri ilgili raporlarda belirtilmemiştir.

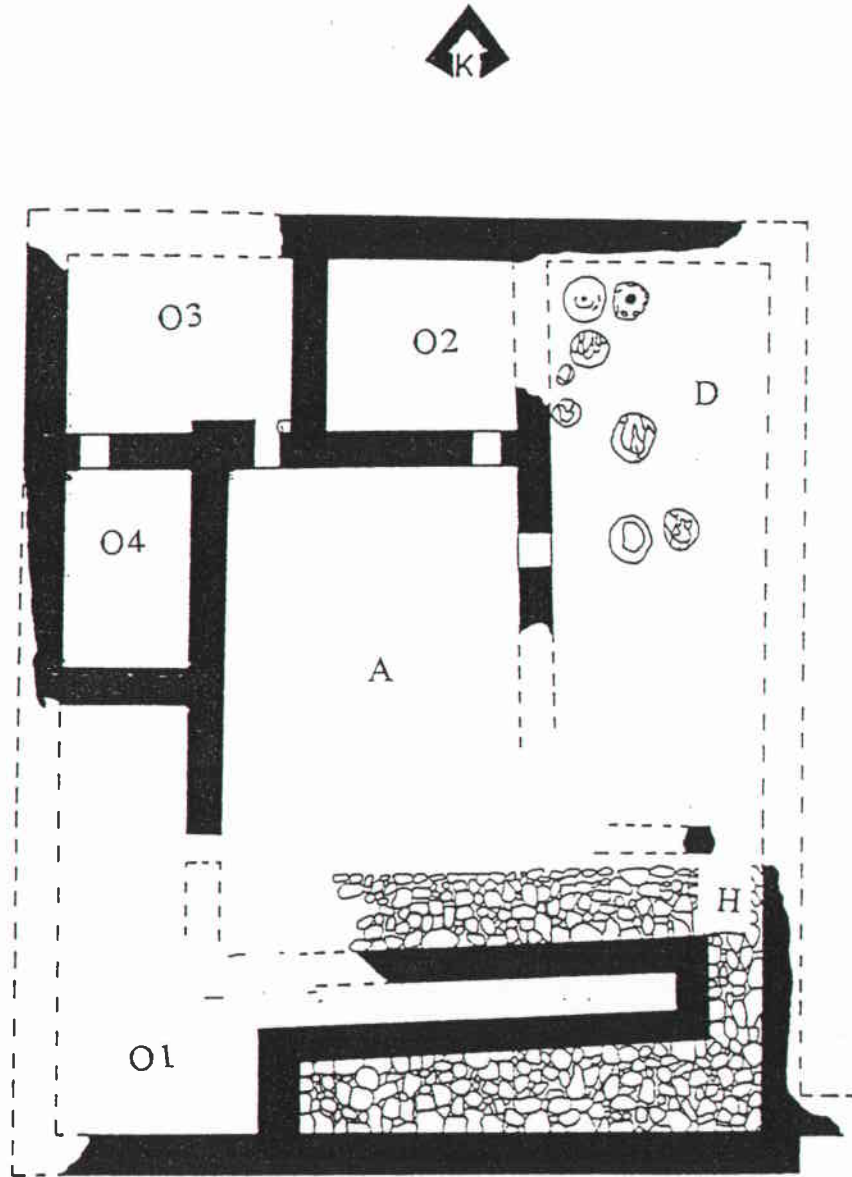
Bulunan demir aletlere göre evin, bir “taş ustası”na ait olduğu kabul edilmektedir³⁴⁶. Salvini, yaptığı sınıflandırmada; 500 m². ve üstünde olan evleri, “zanaatkar evleri” olarak nitelendirir³⁴⁷.

³⁴⁴ Martirosian 1974, 104; Forbes 1983, 125.

³⁴⁵ Martirosian 1974, 107.

³⁴⁶ Martirosian 1967, 229; 1974, 105; Ayrıca bkz. Forbes *Göst.yer.*

³⁴⁷ Salvini 1995, 132.

Resim 71 Argıstihinili 1 no.lu ev
(Martirosian 1974, res. 39.)

b. 2 No'lu Ev

1 no'lu evin doğusunda, yaklaşık olarak 650 m².lik bir alana kurulmuştur³⁴⁸. Mahalledeki tüm evler gibi, bu ev de münferittir.

27.00m.x 23.80m. boyutlarındaki evin, dış duvarlarında bastiyonlar, köşelerinde de rizalitler vardır³⁴⁹. Duvar kalınlıkları dışta 1.40m., ara/bölme duvarları ise 1.10m.dir. (Resim 72) Böylesine büyük boyutlu bir evde, rizalitler ve bastiyonlar statik ve tektonik kaygıyla yapılmış olmalıdır³⁵⁰. Ev, bastiyonları ve rizalitleri ile adeta konaklara benzemektedir. Ayrıca konaklarda gördüğümüz akılcı tasarım, burada da karşımıza çıkar.

Plan olarak "merkezî" kapalı bir avlu, bununla bağlantılı bir "ön avlu" ve merkezî avluyu çevreleyen çeşitli fonksiyonlu odalardan oluşur.

Girişi kuzeybatı köşede olan tek evdir. Giriş alanı özel bir konuma sahiptir: Kuzeybatı köşede, 2 rizalit arasında, -adeta bir açık avlu gibi- 5.80m.x 6.40m. boyutlarında bir girinti şeklinde tasarlanmıştır. Dışa yansıyan bu mimari hareketliliği, gereğinde savunma amaçlı; belki de kuvvetli doğu rüzgarlarına karşı bir önlem olarak yorumlamak mümkündür.

Giriş alanından, 4.00m.x 6.00m. boyutlarındaki bir (O1) odaya geçilmektedir. Burası "giriş odası"dır. Girişin hemen ardındaki "giriş odası"nın varlığı benzer türdeki ev tasarımlarının en dikkat çekici özelliklerinde biri olarak karşımıza çıkar. Giriş odası, bir anlamda doğrudan doğruya konuta girmeyi önlemekte, ayrıca girişi kanalize etmektedir. Yâni buradan, doğudaki "merkezî avlu"ya (A1), kuzeydeki

³⁴⁸ Martirosian 1974, res. 11.

³⁴⁹ Martirosian 1974, res. 41; Ayrıca bkz. Forbes 1983, fig. 72.

³⁵⁰ Bastiyonların bu fonksiyonu için bkz. Tarhan 1975, 47; Ayrıca, bastiyonların halk konutlarında bulunmadığı, resmi karakterli yapılarda geçerli olduğu görüşü için bkz. Kleiss 1976b, 39.

sundurmalı “ön avlu”ya (A2) ve güneybatıdaki “depo”ya (D1) ulaşılabilen, hizmetlilerin, görevlilerin ve de ev sahiplerinin girişini tevzi etmektedir.

Pithosların yer aldığı depo (D1), yaklaşık olarak 12.00m.x4.00m. boyutlarındadır. Ancak, Kafadaryan’a göre bu oda “mutfak” olmalıdır³⁵¹.

Kapalı avlunun (A1) ölçüleri 7.80m.x10.00m.dir. Üst örtü iki adet taş kaideli direklerle desteklenmiştir. Ortada bir ocak bulunur. Güney duvara bitişik kerpiç bir seki yer alır³⁵². Martirosian’a göre bu tip kerpiç sekilerin bulunduğu avlular, ailenin toplantı yeridir³⁵³.

Avlunun güneyinde üç oda (O2, O3, O4) yer alır. Bunlardan O2 ve O3’e avludan, O4’e ise O3’den ulaşılır. 7.00m.x4.00m. boyutlarındaki O2’de bir ocak vardır. O2’nin ev işlerinde kullanılan, aynı zamanda oturulan bir oda olduğu düşünülmektedir³⁵⁴. O3, 4.00m.x3.00m., O4 ise 4.00m.x3.20m.boyutlarındadır. Bu odalar oturma, yatma işlerinde kullanılıyor olmalıdır.

Avlunun doğusunda iki (O5 ve O6), güneydoğusunda ise bir oda (D2) yer alır. Bunlardan avlu ile bağlantılı tek oda, ölçüleri 3.40m.x4.00m. olan O5 dir. O5’den geçilen ve evin güneydoğu köşesinde yer alan oda (D2) depodur³⁵⁵. Urartu konutları içinde,

³⁵¹ Kafadaryan 1967, 247; Ayrıca bkz. Martirosian 1974, 109.

³⁵² Kafadaryan 1967, 244.

³⁵³ Martirosian 1964, 268.

³⁵⁴ Kafadaryan 1967, 243.

³⁵⁵ Kafadaryan 1967, 247.

deposu güneybatı köşede yer alan tek örnektir. O5 ise, bu depo ile bağlantılıdır, muhtemelen bir “kiler”dir.

Merkezî avlunun (A1) kuzeyinden, ön-avluya (A2) iki giriş vardır. Ön avlunun (A2) ölçüleri 15.00m.x8.00m.dir. A2'nin kuzey kesimi kerpiç bir duvar ile ayrılmıştır ve zemini taş döşelidir. Ayrıca burada taş bir yalak bulunmaktadır. Bu büyüklükteki bir alanın üzerinin örtülmesi için en az 3 direğe ihtiyaç vardır. (bkz.Resim 73: krş. Resim 76. A1) Avlunun güneydoğusunda bir oda (O6) bulunur. 3.00m.x4.00m. boyutlarındaki O6'nın, evin iç kısımları ile hiç bir bağlantısı yoktur. Muhtemelen hizmetlilerin oturduğu bir odadır. Bu evde de, -konaklarda olduğu gibi- iç avluyla bağlantılı olmayan ve hizmetlilerin odasının açıldığı ön-avlu ile bir “selamlık” kavramı karşımıza çıkar.

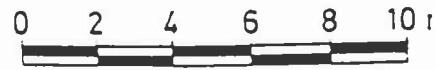
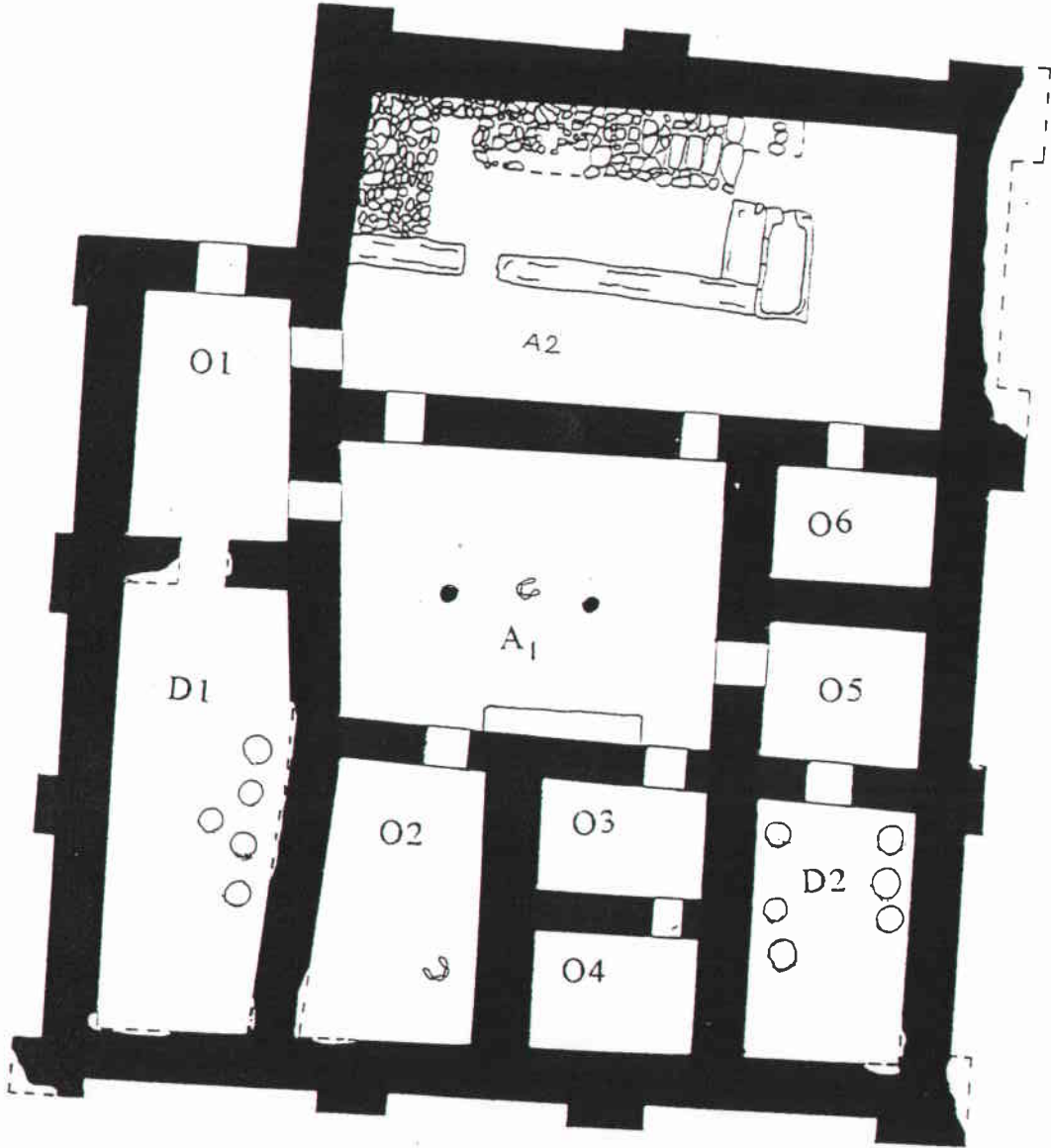
Evde bulunmuş olan iki adet mühürden dolayı, burası literatüre “mühürkünün evi” olarak geçmiştir³⁵⁶. Gerçekten de ev, boyutları bakımından Salvini'nin yukarıda değindiğimiz sınıflandırmasına uymaktadır³⁵⁷.

İlgili bölümlerde de ele alınacağı üzere, bu evin benzer örneğine, M.Ö. I. binyılda, kuzey Suriye'de Tell Açana'da rastlanılmaktadır³⁵⁸.

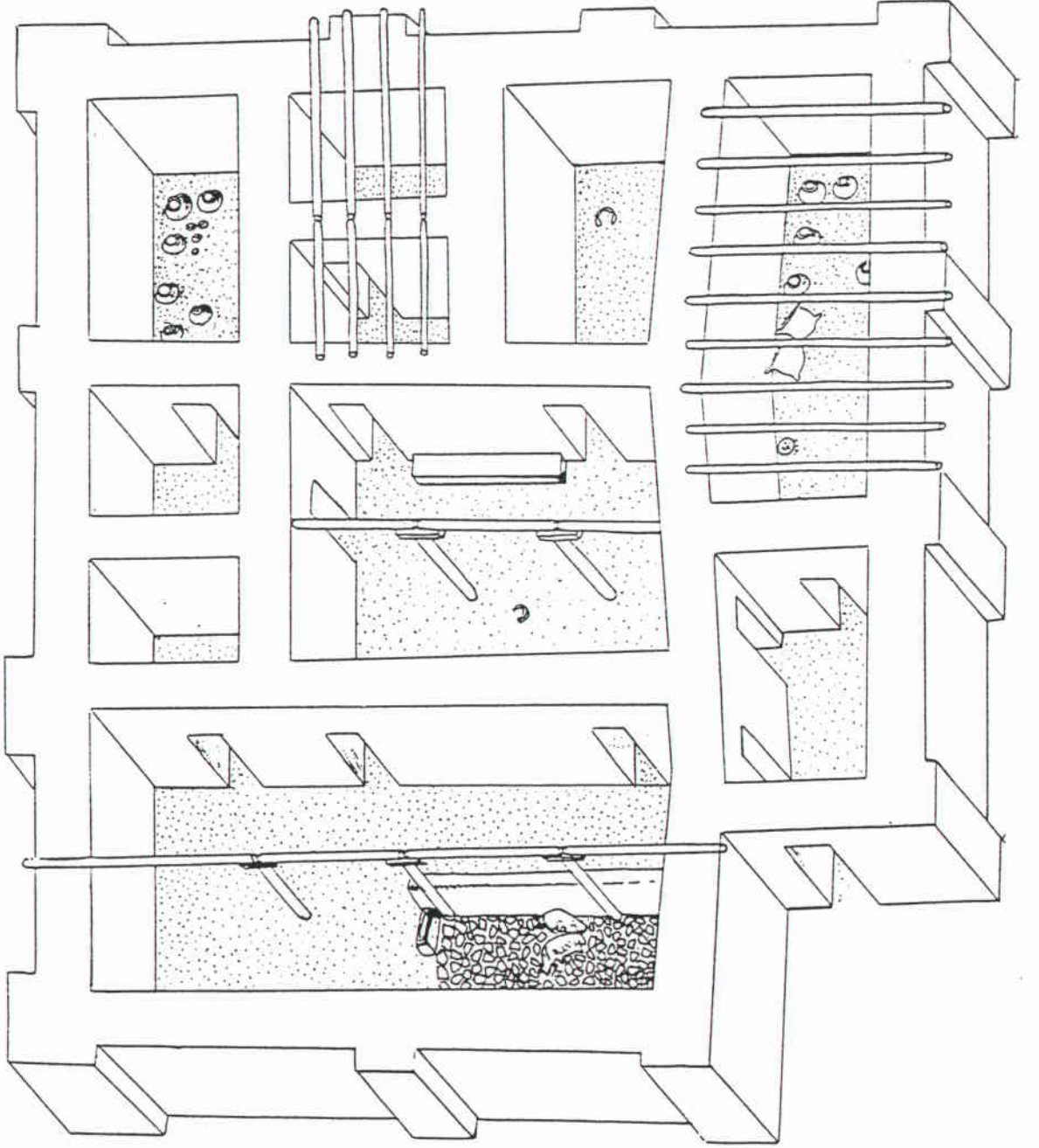
³⁵⁶ Martirosian 1974, 104; Forbes 1983, 125.

³⁵⁷ Krş. Salvini 1995, 132.; bkz. brd. dp. nt. 347

³⁵⁸ Naumann 1985, 393vd., res. 522.

Resim 72. Arğıstihinili 2 no.lu ev
(Martirosian 1974. res. 41)

Resim 73. Argıstihinili 2 no.lu ev canlandırma çizimi.

(B.Memiş)

c. 3 No'lu Ev

2 no'lu evin batısındadır³⁵⁹. Yaklaşık olarak 275 m².lik bir alana kurulmuş olan evin temelleri, batı kesiminde anakayaya oturtulmuştur. Dış duvarlar 1.10-1.20m., ara/bölme duvarları ise 0.90m. kalınlığındadır.

Evin doğu duvarının içe doğru kavisli olması dikkati çeker. Bu şekli ile trapezoidal bir plan gösterir³⁶⁰. (Resim 74) Ölçüleri, kuzey-güney doğrultusunda 21.00m.; doğu-batı doğrultusunda: kuzeyde 12.00m., güneyde ise 15.00m. dir³⁶¹. Giriş batı yöndedir ve 1.60m.x6.00m. boyutlarındaki dar bir "koridor"a (K) açılır. Bu koridordan, -*Teişebaini* konaklarında olduğu gibi³⁶² kuzeyindeki "merkezî avlu"ya (A), buradan da mutfak ve depoya, güneydeki ve doğudaki odalara (O1 ve O2) ulaşılabilir. ulaşılabilmektedir.

Argiştihinili 2 no.lu evdeki³⁶³ "giriş odası"nın vazifesini, bu evde koridor üstlenmiştir. Girişin hemen yanında ve karşısındaki odaların (O1 ve O2) buluntuları ve fonksiyonları, ilgili raporlarda belirtilmemiştir. Ancak gerek avlu ile bağlantısının olmayışı, gerekse boyutları açısından O1, muhtemelen evin "selamlığı"dır. Aynı şekilde girişin yanındaki O2 odası da evin

³⁵⁹ Martirosian 1974, res. 11.

³⁶⁰ Martirosian 1974, res. 42; Ayrıca bkz. Forbes 1983, fig. 73.

³⁶¹ Martirosian 1974, 109; Kafadaryan 1967, 245.

³⁶² *Teişebaini* konakları için bkz. brd. s. 54vd.

³⁶³ *Argiştihinili* 2 no.lu ev için bkz. brd. s. 102vd., res. 73, 74.

iç kısımları ile bağlantılı değildir. Burasının, evin, hizmetlilerine ayrılmış bir oda olduğu düşünülebilir.

Avlunun ölçüleri 4.00m.x 8.00m.dir. Ortasında bir ocak vardır. Ocağın merkezî konumu nedeniyle Forbes, avlu üst örtüsünün “konik” olduğunu ileri sürer³⁶⁴. M.T.Tarhan’ın ifadesi ile; günümüzde Bitlis gibi bazı yörelerde görülen ve “tütünlük” olarak adlandırılan -içte ahşap bindirme, dışta kerpiç sıvalı-hafif konik çatılı konutların Urartu döneminde var oldukları hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Kuzey ve güney duvarlarına bitişik, takriben ortadaki ocağı ortalayan, karşılıklı kerpiç sekiler mevcuttur³⁶⁵. Daha öncede bahsedildiği üzere, Martirosian’a göre, bu tip sekilerin bulunduğu avlular, ailenin toplantı yeridir ve sekilerde gerektiğinde 30 kişi oturabilmektedir³⁶⁶. Ayrıca bu tür avluların dinsel amaçlı olarak da kullanıldığı ileri sürülür: idollerin yerleştirildiği kült levhaları ve de özel kült yerlerinden söz edilir³⁶⁷.

Avlunun doğusundaki odada (M), kil tekne, keramikler, yanmış tahıl taneleri, ezgi taşları bulunmuştur³⁶⁸. Bu oda, “mutfak” olmalıdır. Avlunun kuzeyindeki, avludan 1.00m. daha aşağı seviyede bulunan oda ise depodur (D), 10.40m.x5.60m. boyutlarındadır. Doğu-batı aksında -kare kesitli- üç adet taş örgü paye üst örtüyü taşır. Pithoslar, deponun -ışık almayan- doğu kesimine kümelenmiştir. Bu kesimde, pithosları ayakta tutabilmek ve de kolayca servis yapabilmek için zemin 1.00m. kadar yükseltilmiştir. (Resim 75)

³⁶⁴ Forbes 1983, 125.

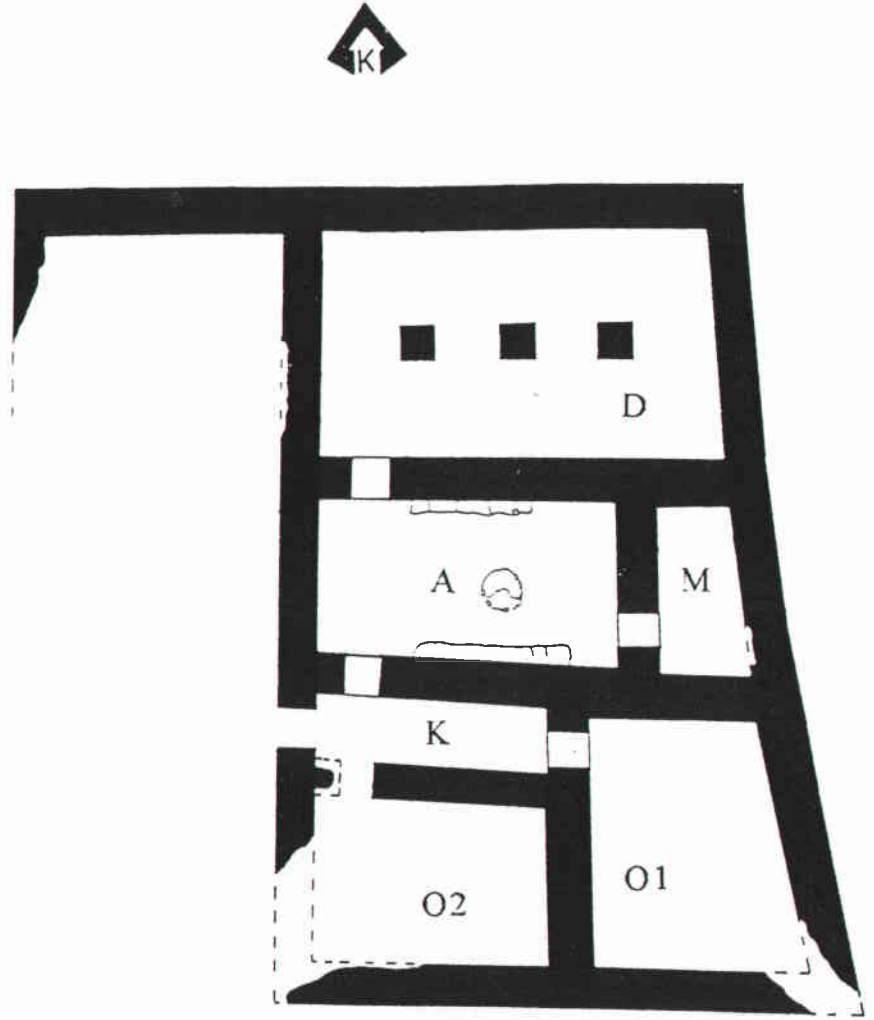
³⁶⁵ Martirosian 1974, 109vd.

³⁶⁶ Martirosian 1964, 268.: Ayrıca bkz. Forbes *Göst.yer.*

³⁶⁷ B.B.Piotrovskii, *Karmir-Blur I: Rezultaty raskopok 1939-1959 godov(1939-1940 Kazılarının sonuçları)*,(1950, 18vd.; Ayrıca bkz. Belli 1979, dp. .nt. 12.

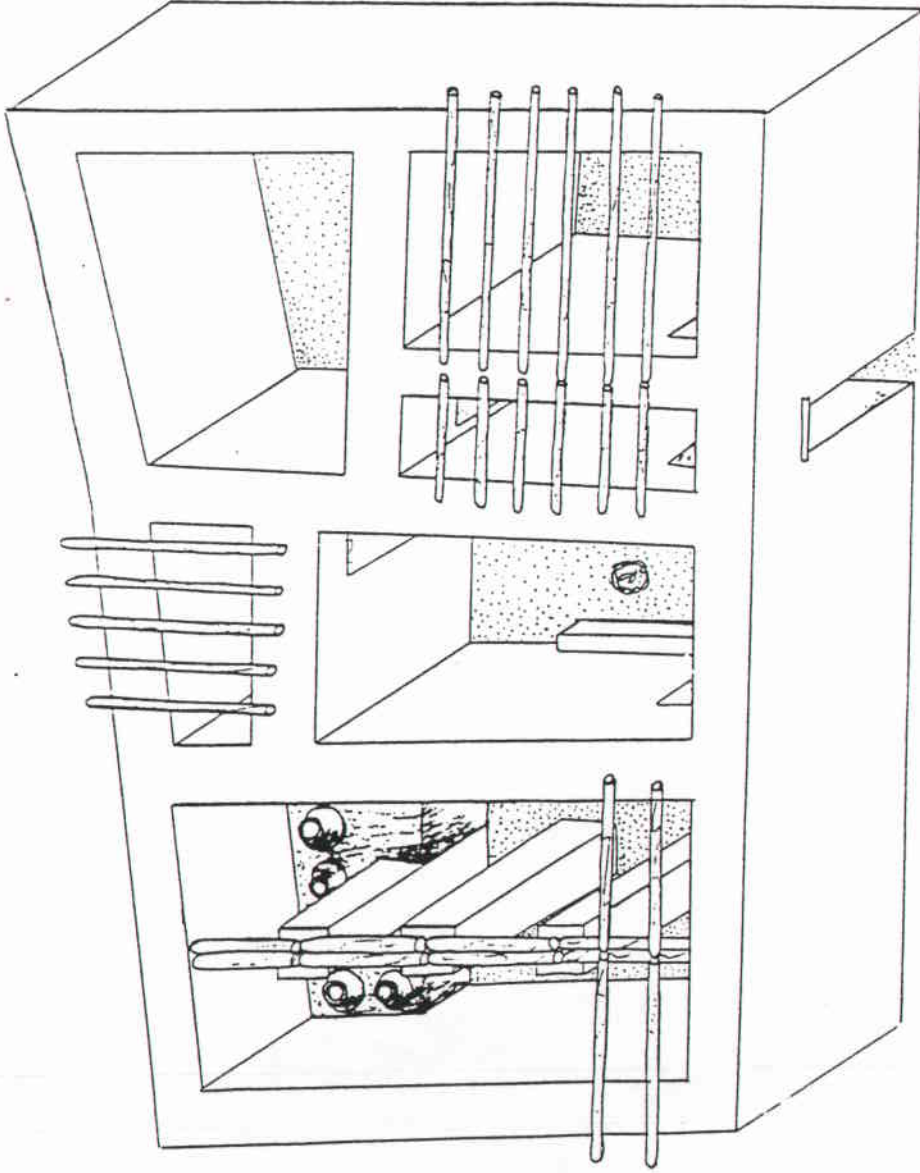
³⁶⁸ Martirosian 1974, 111.

Buluntulara dayanarak, evin ilk sahibinin “çömlekçi ustası”, ikinci sahibinin ise yüksek rütbeli bir “asker” olduğu düşünülmektedir³⁶⁹.

Resim 74. *Argıstihinili* 3 no.lu ev
(Martirosian 1974, res. 42)

³⁶⁹ Martirosian *Göst.yer.*; Ayrıca bkz Forbes 1983, 125.

Resim 75. Argiştihinili 3 no.lu ev canlandırma çizimi
(B. Memiş)

3. *Karmir-Blur/Teişebaini*

“Merkezî avlulu” plan tipinin tek örneği olan ev, aşağı şehrin kuzey kesiminde yer almaktadır. Münferit konumdadır. (Resim 36)

Yaklaşık olarak 560 m².lik bir alana inşâ edilmiştir. Kuzey duvarının dış yüzünde -yapıyı statik bakımdan kuvvetlendiren- iki adet bastiyon yer alır. Aynı şekilde, güneydeki girişin iki yanında da bastiyonlar görülmektedir³⁷⁰. Bunlar, evin, “anıtsal” bir görünüm kazanması için yapılmış olmalıdır. Dış duvarlar kuzeyde 1.40m., güneyde 1.20m., ara/bölme duvarları ise 1.00m. kalınlığındadır.

“Merkezî avlulu”lar grubuna dahil edilen bu ev, aslında “iki odalı ön-avlulu” plan tipinin geliştirilmiş bir türüdür. Plan olarak; kapalı “merkezî” bir avlu (A2) ve bu avluyla bağlantılı odalar, ayrıca -eve geçişi bulunmayan- bir “ön avlu”dan (A1) oluşur. (Resim 76). Ancak Oghanesian, evler için yaptığı sınıflandırmada, -ileride değinileceği üzere-, sadece “giriş” bölümünü ele alarak, yanlış bir biçimde bu evi “megaron” olarak adlandırmıştır³⁷¹.

Evin giriş alanı, -*Argıştihinili* 2 no.lu evde olduğu gibi³⁷²- ayrıcalıklı bir konuma sahiptir: Bir girinti şeklinde tasarlanmıştır ve adeta “açık avlu” izlenimi vermektedir. Giriş 3.00m. genişliğindedir. Bu genişlikteki bir girişte, çift kanatlı kapı olmalıdır. (Resim 78) Girişe açılan ilk oda (O1), “giriş odası”dır. Ölçüleri 4.00m.x6.00m. dir. Bu odadan kuzeydoğudaki

³⁷⁰ Martirosian 1964, res. 104; Forbes 1983, fig. 72.

³⁷¹ Bkz. Forbes 1983, 125.

³⁷² bkz.brd. s. 102vd., res. 72, 73.

bir odaya (O2) ve batıdaki avluya (A2) geçilir. M.T.Tarhan'a göre, evin iç kısımlarından bağımsız ve 3.00m. genişliğinde bir kapı ile girilen O2, muhtemelen "selamlık" odasıdır. Ölçüleri 6.60m.x4.00m.dir.

Merkezî avlu (A2), 9.80m.x7.40m. boyutlarındadır. Burada üst örtü sistemini taşıyan direklere ait, 4 adet direk kaidesi ve bir ocak vardır³⁷³. Diğer örneklerde olduğu gibi ailenin oturduğu ve ev işlerinin yapıldığı yerdir.

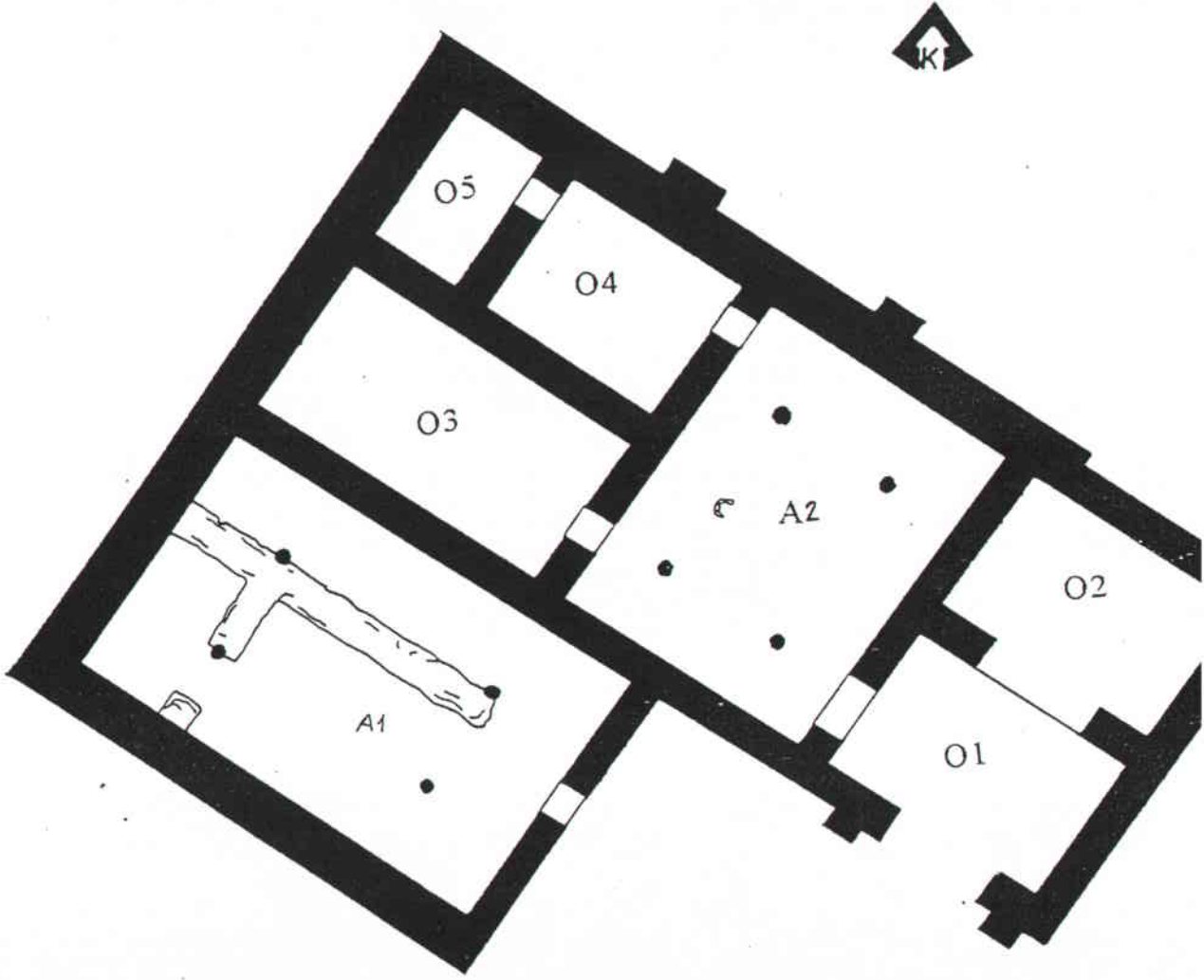
Avludan -kuzey-batıdaki- iki odaya (O3 ve O4) geçilir. (O3) 9.00m.x 4.60m., (O4) 4.40m.x 4.20m. boyutlarındadır. O3'den O4'e geçiş yoktur. Evin kuzeybatı köşesinde O4 ile bağlantılı bir oda (O5) vardır. O5'in ölçüleri 2.60m.x4.20m.dir. O3, O4, O5, depolama, oturma ve yatma gibi işlerde kullanılmış olmalıdır. Yukarıda değinildiği üzere, avluya açılan odaların kompozisyonu (O3, O4, O5+A2), "iki odalı ön-avlulu" tasarımın çekirdek planını oluşturmaktadır.

Güneybatıdaki "ön avlu"ya (A1) ise evden giriş yoktur, Müstakil girişi güneydoğudandır. Yâni burada, gelişmiş bir tasarım olarak ön avlunun, evden ayrı bir birim olarak inşâ edildiğini görmekteyiz. (Resim 77)

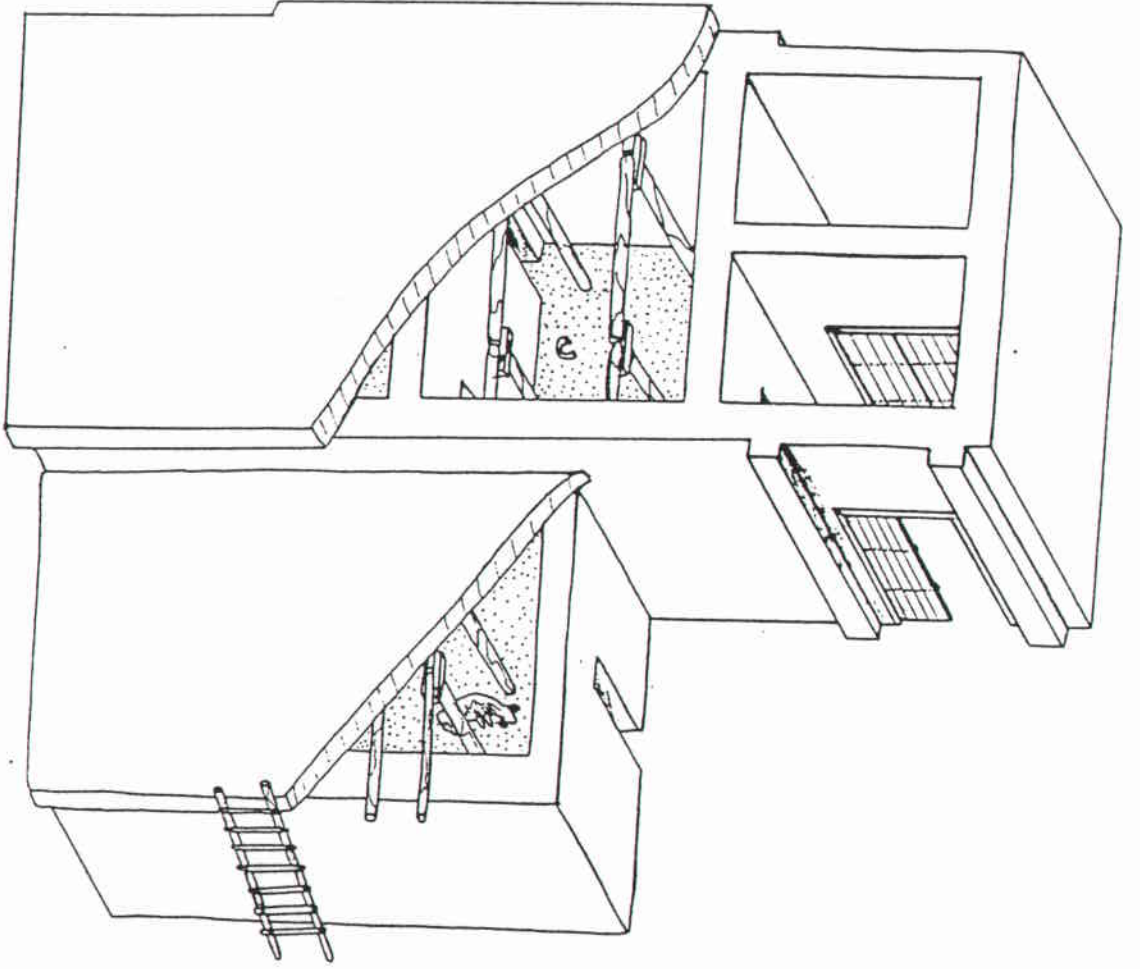
Piotrovskii bu evin, Transkafkasya etkisi taşıdığını belirtmişse de, nedenini açıklamaz³⁷⁴.

³⁷³ Martirosian 1964, 253.

³⁷⁴ Piotrovskii 1952, 79; Ayrıca bkz. Forbes 1983, 119.

Resim 76. Teişebaini. Merkezî Avlulu Ev.
(Martirosian 1964, res. 104)

Resim 77. Teşebaini evi canlandırma çizimi
(B. Memiş).

4. Dutschgagi

Dutschgagi³⁷⁵ yerleşiminde, “merkezî avlulu” plan tipinin tek örneği olan ev, “yukarı sitadel”in güney kesiminde yer almaktadır³⁷⁶. Yaklaşık olarak 400 m².lik bir alana inşa edilmiştir. Münferit konumdadır. (Resim 55) Duvar örgü sistemi, diğer örneklerden farklılık göstermez³⁷⁷. Dış duvarlar 1.20m., ara duvarlar ise 0.90m. kalınlığındadır. (Resim 78)

Evin ölçüleri, yaklaşık olarak 20.00m.x 20.00m. dir. Giriş ve kapı geçitleri belli değildir. Ancak biz, -tasarım bakımından- benzerlik gösteren örneklere dayanarak bağlantı ve de kullanım amaçlarını şu şekilde belirlemeye çalıştık: Evin güneydoğusundaki oda(O1), *Argıştihinili 2* no.lu evde olduğu gibi, “giriş odası” niteliğinde olmalıdır. Buradan, kuzeydeki diğer bir odaya (D) geçilir. Uzun ve dikdörtgen boyutlarıyla, ayrıca evin kuzeydoğu köşesinde yer alması nedeniyle, benzer depo tasarımlarını çağrıştırmaktadır. Mesela, *Argıştihinili 2* no.lu evde -yönü hariç- benzer tasarımı aynen görmek mümkündür. (Kırş. Resim 72. D1)

Yine aynı şekilde, giriş odasından, “merkezi avlu”ya (A1) geçilmektedir. Avlunun kuzeyinde iki oda (O2, O3) yer alır. Odaların fonksiyonlarını belirleyici buluntulara sahip değiliz. Ancak, *Argıştihinili 2* no.lu ev ile karşılaştırırsak, bunlar oturma ve yatma işlerinde kullanılıyor olmalıdır.

³⁷⁵ Dutschgagi yerleşiminin konumu ve tarihlemesi için bkz. brd. s. 78vd.

³⁷⁶ Kleiss 1978, res. 19.

³⁷⁷ Kleiss 1978, 36vd.

Avlunun batısında iki (O5 ve O6), kuzeybatısında ise bir oda (O4) yer alır.

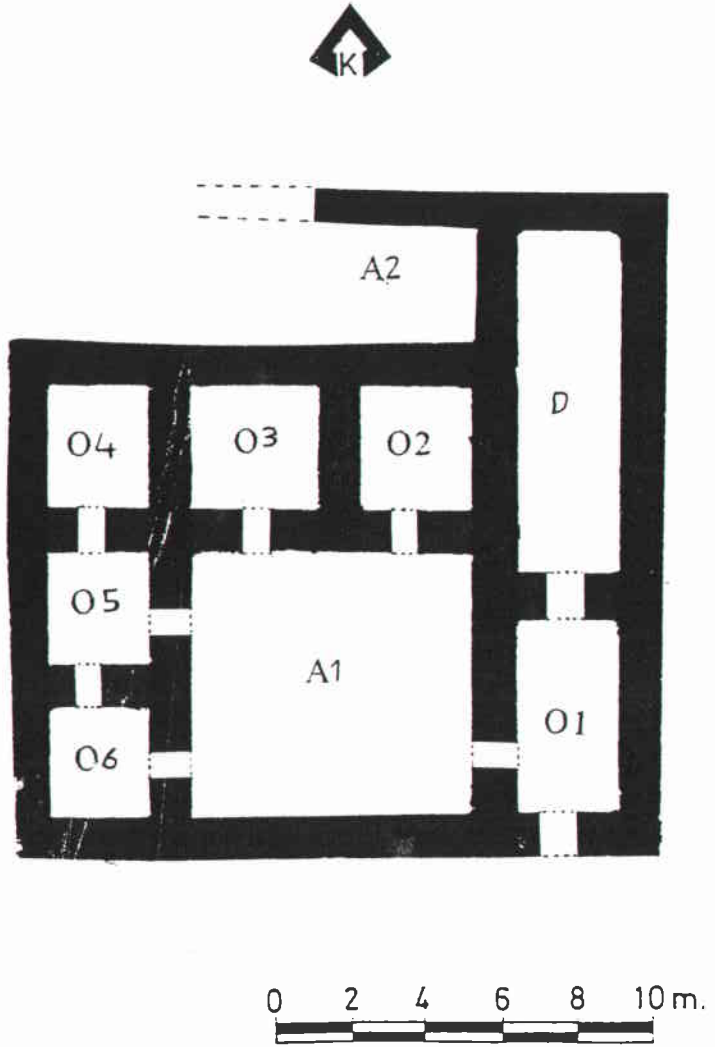
Evin kuzeyinde yaklaşık olarak 6.00m.x2.60m. boyutlarında bir oda bulunmaktadır. Burası belki de, *Teişebaini* merkezi avlulu evde olduğu gibi, evin iç kısımlarından geçişi olmayan “ön avlu” şeklinde tasarlanmıştır. Odanın (A2) merkezi avluya oranla, boyut bakımından küçük olmasını normal karşılayabiliriz. Çünkü ev, “yukarı sitadel”de yer aldığı için, muhtemelen yönetici sınıftan birine aittir. Dolayısıyla A2, belkide sadece binek hayvanlarının muhafaza edildiği bir oda olmalıdır.

Ev bütünüyle ele alındığında -*Teişebaini*...örneklerinde olduğu gibi, “iki odalı ön-avlulu” ev tipinin geliştirilmiş bir tasarımı olarak karşımıza çıkmaktadır: avluya açılan odaların kompozisyonu, O2, O3+A1 ayrıca O5, O6+A1 şeklinde, “iki odalı ön-avlulu” şeklinde, tasarımın çekirdek planını göstermektedir.

Diğer evlerde açıkça belirgin olan “haremlik-selamlık” kavramını, burada görmek mümkün değildir. Ancak -A2'nin gerek boyut ve gerekse tasarım olarak bütünüyle bilinmemesi-gibi- sadece yüzey araştırması sonuçlarına dayanan bir çizim olması nedeniyle, planın noksan olması çok mümkündür.

Yukarı sitadelde yer alması, ve planı itibariyle ev, varlıklı birine ait olmalıdır: Kleiss'a göre, “yukarı sitadel”de oturan halk, “aşağı sitadel”dekilere oranla daha üst tabakadandır³⁷⁸.

³⁷⁸ Kleiss Göst.yer.

Resim 78. Dutchgagi. Merkezî Avlulu Ev.
(Kleiss 1978, res. 19'dan detay)

D. Avlusuz

M.Ö.VIII. yüzyılda *Argiştihinili*³⁷⁹ aşağı şehrinde görülen bir ev tipidir. Bu plan tipinde, odalar arasındaki bağlantının, avlu yerine -daha küçük boyutlu- "sofa" niteliğinde bir tasarımla sağlandığını görmekteyiz.

1. Armavir-Blur/ Argiştihinili

"Avlusuz" plan tipinden iki örnek mevcuttur. (Resim 23) Kafadaryan'a göre, bunlar, aşağı şehrin en son inşâ edilen evleridir³⁸⁰.

a. 4 No'lu Ev

Aşağı şehrin "doğu mahallesi"ndedir³⁸¹. Yaklaşık olarak 440 m².lik bir alana inşâ edilmiştir. Münferit konumdadır.

Ev, 21.00m.x 21.00m. boyutlarındadır. Giriş batıdandır³⁸². (Resim 79) Girişten sonra ulaşılan oda (O1), "sofa" niteliğindedir. Ev, kuzey ve güney olmak üzere, doğu-batı doğrultulu kalın bir ara duvar ile ikiye ayrılmıştır. Sofa (O1), bir anlamda bu ara duvar ortalamakta; evin kuzeyi ve güney bölümleri arasındaki bağlantı ve geçişleri sağlamaktadır.

Evin kuzeyinde 3 oda (O2, M, O3) ve bir "koridor" (K) yer alır. Koridor (K), 10.00m. uzunluğunda, 2.00m. genişliğindedir. Koridorun kuzeyindeki iki oda (M ve O3), - ocaklar ve çok miktardaki keramikten dolayı- "mutfak" olarak

³⁷⁹ *Argiştihinili* yerleşiminin konumu ve tarihlemesi için bkz. brd. s.39vd.

³⁸⁰ Kafadaryan 1967, 247.

³⁸¹ Martirosian 1974, res. 11.

³⁸² Martirosian 1974, res. 46; ayrıca bkz. Forbes 1983, 125.

nitelendirilmişlerdir³⁸³. Her iki oda da mutfak olarak nitelendirildiği takdirde, “haremlik” bölümünde yer alması gereken, oturulan ve yatılan ve de günlük işlerin yapıldığı oda, nerdedir? O3’ün mutfak değil, bu işlere yönelik olması, çok muhtemel ve akla en yakın olasılıktır. O2’yi bu fonksiyonda düşünmek, kanımızca, gerçek anlamdaki “harem” felsefesine ters düşmektedir. Çünkü hizmetlilerle aynı sofayı paylaşan ve direk olarak karşı karşıya bulunan bir harem bölümü düşünülemez. M, 3.00m. x 5.00m., O3 ise 6.05m.x 5.00m. boyutlarındadır.

Evin deposu (D), -*Argiştihinili* 4 no.lu evde olduğu gibi-güneydoğu köşededir.³⁸⁴ Ölçüleri 8.00m.x 5.10m.dir. Deponun batısındaki oda (O4), sofa ile bağlantılıdır. 8.00m.x 4.20m. boyutlarındadır. Evin güneybatı köşesinde, sofa ile bağlantılı diğer bir oda O5’tir. O5 ve O6 -*Teişebaini*, 2 no.lu evlerde de olduğu gibi- hizmetlilere tahsis edilmiş birer oda olmalıdır.

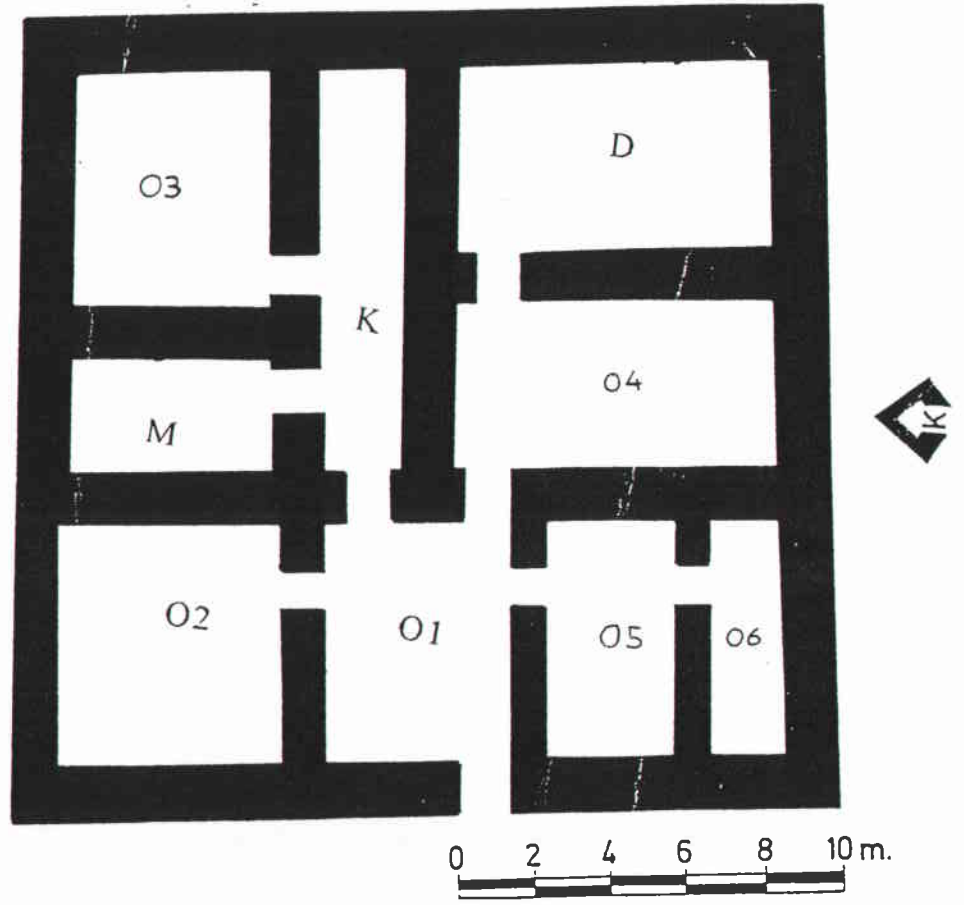
Gerek “haremlik”, gerekse “selamlık” bakımından burada, çok akılcı bir tasarım yapıldığı kesindir.

Kafadaryan, avlunun bulunmayışından yola çıkarak, hayvanların ev içinde barındırılmadığı fikrini savunmakta ve de bu nedenle konutun, varlıklı bir kişiye ait olduğunu ileri sürmektedir³⁸⁵. Kafadaryan bu görüşünde gerçektende haklıdır. Çünkü, hayvanların insanlardan farklı bir mekanda muhafaza edilmesi, ayrıcalıklı bir tasarımı gündeme getirmektedir.

³⁸³ Martirosian 1974, 119.

³⁸⁴ Kafadaryan 1967, 245.

³⁸⁵ Kafadaryan *Göst.yer.*

Resim 79. Argiştihinili 4 no.lu ev.

(Martirosian 1974, res. 46)

b. 5 No'lu Ev

Aşağı şehrin "Batı mahallesi"nde, yaklaşık olarak 360 m².lik bir alana inşâ edilmiştir³⁸⁶. Ev, bir "giriş odası", "sofa" ve 5 odadan oluşmaktadır.

Ev, 15.00m.x 24.00m. boyutlarındadır. Giriş güneydendir³⁸⁷. (Resim 80) "Giriş odası" (O1), 2.60m.x2.70m. boyutlarındadır. O1'den -kuzeydeki- diğer bir odaya (O2) geçilir. Burası (O2), -diğer evde de olduğu gibi- evin odaları arasındaki bağlantıyı sağlayan "sofa"dır: batıdaki (O3), doğudaki (O4) ve kuzeydeki odalara (O5, O6, D) geçişi sağlar. Ölçüleri 2.80m.x4.00m. dir.

O2'nin batısında, 7.00m.x8.00m. boyutlarındaki en büyük oda bir oda (O3) yer alır. Orta kesimde üst örtü sistemini taşıyan direklere ait, 4 adet bazalt kaide bulunur. Odanın güney duvarına bitişik olarak, 1.50m. genişliğinde kerpiç bir seki yer almaktadır³⁸⁸. Evin iç kısımlarıyla bağlantısı olmayan bu büyük müstakil oda, muhtemelen, "selamlık"tır. (Resim 81)

O2'nin doğusundaki oda (O4), 4.80m.x7.00m. boyutlarındadır³⁸⁹. O5'e geçişi sağlayan kapının hemen yanında, kçşede bir ocak görülmektedir. Evin kuzeydoğu köşesindeki ikinci büyük odaya (O5), hem sofadan, hem de O4'den ulaşılabilmektedir. O5'in ölçüleri 8.70m.x5.20m.dir. Burada -selamlık kısmında olduğu gibi-, bir ocak ve güney duvarına bitişik kerpiç bir seki yer alır. Kerpiç seki ve ocağın varlığı, odanın ev işlerinde, oturma ve yatmada kullanılmış olduğunu göstermektedir. O5'den, kuzeybatıdaki pithosların bulunduğu

³⁸⁶ Martirosian 1974, res. 11.

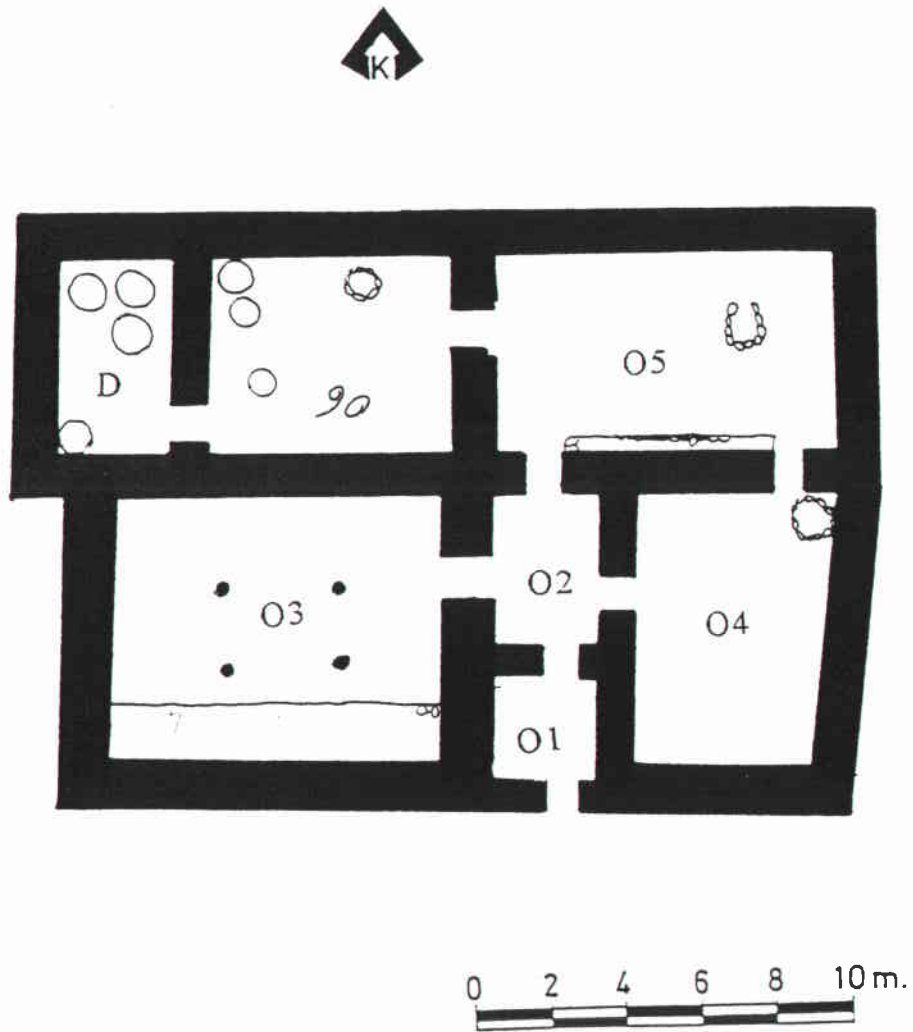
³⁸⁷ Martirosian 1974, res. 47.

³⁸⁸ Martirosian 1974, 121.

³⁸⁹ Bu odanın fonksiyonu ve buluntuları raporlarda belirtilmemiştir.

odalara (O6 ve D) geçilir. Bunlardan O6, 6.20m.x4.80m. boyutlarındadır. Hem mutfak, hemde kısmen depodur: ocak ve kuzeybatıda kümelenen bir dizi pithosun varlığı bu düşüncemizi kanıtlamaktadır. Diğer oda D'ye geçiş ise O6'dan sağlanmaktadır. D2'nin ölçüleri 4.80m.x2.80m.dir. Depoda(D) tam köşede, bulunan erzak ve yiyecek malzemesini muhafaza eden pithoslar tabana gömülmüşlerdir.

Kafadaryan'a göre ev, zengin bir kişiye ait olmalıdır.³⁹⁰

Resim 80. Argistihinili 5 no.lu ev.

(Martirosian 1974, res. 47)

³⁹⁰ Kafadaryan 1967, 245.

E. Değerlendirme

Urartu halk konutları, konum olarak, yüksekte bulunan bir "sitadel" in eteklerindeki "aşağı şehirler" dedir. Yukarı Anzaf, Körzüt, Deliçay gibi... Bu konum özelliği, başlangıçtan beri hiç terkedilmemiştir. M.Ö. VII. yüzyıla gelindiğinde ise, Urartu'nun doğu yayılımıyla beraber, aşağı şehirler, sitadel ile birlikte tepenin sırtında da yer almaktadır. Kafirkale, Turkitepe ve Pirçavuş örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde bu dönemde - "yukarı sitadel" gibi bir ayrıcalığı olmayan- "doğal korunaklı sırt yerleşimleri" söz konusudur. Örnek olarak Dutschgagi'yi gösterebiliriz.

Başlangıçtan itibaren, yerleşimlerde, şehir dokusunun sık ve yoğun olduğu görülür. Müşterek duvarlı evler, adeta üstüste binmiş gibi durmaktadır. Genel olarak yerleşimlerde mahalleler bulunmaktadır. Bu mahalleler birbirlerinden, -*Teişebaini*'de olduğu gibi- caddeler ve -*Argiştihinili*'de olduğu gibi- doğal engebeler ile ayrılır. Ana sokaklar olmasına karşın, ara sokaklar yoktur. Yâni, kent içi düzenli bir ulaşım ağı gözükmez. Bu yoğun ve düzensiz dokuların içinde kaynaşmış olan konut birimlerinin yanı sıra, M.Ö.VIII. yüzyıla tarihlenen *Argiştihinili* aşağı şehrinde ise, -adeta nefes alan- münferit evler ön plana çıkar. Bu tip konutlar, anlaşıldığına göre, bu ünlü kentte, bir hayli revaçtadır.

Kendine özgü bir doku gösteren "yayla yerleşmeleri"nde ise, "dağınık" bir yerleşim söz konusudur. Konutlar arasındaki mesafeler bir hayli fazladır. Giyimli, Pirhilan ve Şeyh Hasan gibi...

Yukarıda -aşağı şehirlerde, tepe sırtlarında ya da yaylalarda- konum özelliklerini özetlemeye çalıştığımız Urartu konutları, plan tipleri açısından da sınıflandırılmaktadır.

Oghanesian'a göre, Urartu evleri üç tiptir³⁹¹. *1. tip*; iki ya da üç oda ile bir avludan oluşmaktadır. Ancak, "iki odalı ön-avlulu" evleri, ayrı bir grup olarak değerlendirmek gerekir. Gerçekten de bu evler, M.T.Tarhan ve V.Sevin'in belirttikleri gibi, Urartu'nun en yaygın ve sevilen plan tipindedir³⁹².

K.L.Oghanesian, *2. tip* olarak "merkezî avlulu" evleri gösterir. Tüm merkezî avlulu evler incelendiğinde, avlulardaki taşıyıcı elemanlar, bunların "kapalı avlu" olduklarını göstermektedir. Ayrıca, Urartu topraklarında hüküm süren iklim koşulları, merkezî avlunun üzerinin açık olmasına imkan tanımayacak kadar ağır ve serttir. Ancak, A.Erzen, bu tipteki evlerden, Urartu topraklarının kuzeyinde yeralan örnekleri "kapalı", güneydekileri ise "açık" avlulu olarak nitelendirir³⁹³.

K.L.Oghanesian tarafından, *Teişebaini* aşağı şehirde yeralan merkezî avlulu evin³⁹⁴, yalnızca giriş ve selamlık bölümü dikkate alınmış, ev bütünüyle incelenmemiştir. Bu yanlış değerlendirmeden dolayı, Oghanesian, konutların *3. tipini* "megaron" olarak adlandırır.

³⁹¹ Bkz. Forbes 1983, 115vd.

³⁹² Bkz. brd. s. 85.

³⁹³ Erzen 1974, 198.

³⁹⁴ *Teişebaini* "merkezî avlulu" ev için bkz. brd. s. 109vd., res. 77, 78.

Bizim yaptığımız incelemelerde ise yukarıdaki gruplamanın doğru olmadığı anlaşılmıştır. Eldeki veriler ile ana tasarımlarına göre şimdilik dört grup saptanabilmiştir.

1. grubu “iki odalı ön-avlulu evler” oluşturur. Daha önce de ifade edildiği gibi, “iki odalı ön-avlulu evler” terimin Urartu konut mimarlığı terminolojisine, başka bir deyişle tüm arkeoloji literatürüne kazandıran M.T.Tarhan ve V.Sevin’in ilk kez tesbit ettikleri üzere, Urartu topraklarında çok geniş bir coğrafi alana yayılmakla birlikte, İlk Tunç Çağı’ndan beri Anadolu’da geleneksel olarak kullanılagelen bir plan tipidir³⁹⁵; Bu evlerin ana tipi Kültepe-Kaniş’te Ia ve Ib tabakalarında ortaya çıkmaktadır³⁹⁶. Kültepe-Kaniş II. tabakada da benzer konutlara rastlanır³⁹⁷. Aynı şekilde, Eski Hitit çağında Alişar³⁹⁸, Alacahöyük III ve IIb tabakalarında da bu konut tipi ile karşılaşılır³⁹⁹. M.Ö.XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise, Yumuktepe, X. ve IX. tabakalarda görülür⁴⁰⁰. Büyük Krallık çağında, Boğazköy aşağı kentte, en üst tabakadaki evlerin hemen hemen tümü, İki odalı ön-avlulu plandadır⁴⁰¹.

İki odalı ön-avlulu ev tipinin kökü, kökeni gerçekte Orta Anadolu’ludur. Ancak bu ev tipinin Urartu’ya ne zaman ulaştığını bilemiyoruz. Doğu Anadolu ve eşkültür bölgelerinin M.Ö.3. ve

³⁹⁵ Bkz. brd. s. 68, dp. nt. 257.

³⁹⁶ T.Özgüç, *Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*. Ankara 1959, 3, res. 1-2.; Tarhan-Sevin 1976-1977b, 356vd., res. 11.; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 498.

³⁹⁷ T.Özgüç, *Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*. Ankara 1959,3, res. 33,36.; Tarhan-Sevin 1976-1977b, 356vd., res. 10/c, 11/a.; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 501-503.

³⁹⁸ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 356; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 494.

³⁹⁹ Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 11/b.; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 489.

⁴⁰⁰ J.Garstang, *Prehistoric Mersin*. (Oxford 1953), res. 128.; Tarhan-Sevin 1976-1977b, res. 11/c.; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 476.

⁴⁰¹ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 357, res. 11/d; Ayrıca bkz. Naumann 1985, res. 507.

2.binyıldaki konut geleneği, iki odalı evlerden bir hayli farklı özellikler taşır: Mesela, Dilkaya⁴⁰², Şengavit⁴⁰³, Yanıktepe⁴⁰⁴ ve Haftavantepe'nin⁴⁰⁵ bu çağa ait konutları, prensip olarak yuvarlak planlılar ya da dörtgen olanlardır...

Bu plan tipi, ilgili bölümlerde de bahseldiği üzere, M.Ö.1.binyılda Urartu krallığı döneminde, *Hate* ülkelerinden sürülüp getirilen toplumlar⁴⁰⁶ nedeniyle, Doğu Anadolu'ya gelmiş olabilir⁴⁰⁷. Ayrıca, M.T.Tarhan ve V.Sevin'in de ifade ettikleri gibi, "*M.Ö.IX. yüzyılın sonlarından M.Ö.VII. yüzyılın ortalarına değin devam eden, Urartu batı ilişkileri sırasında, Urartu krallığının Hititlerden pek çok şey öğrenmiş ve bu arada bazı mimari formları kendi ülkelerine taşımış olmaları mümkündür.*"⁴⁰⁸

İlk Tunç çağından Büyük Hitit İmparatorluğu çağına değin geçen sürede, özellikle Orta Anadolu'da yoğun bir biçimde karşılaşılan bu konut tipi, Urartu topraklarında, Dutschgagi'deki 40 m². lik en küçük evden, Ağaçlık'ta olduğu gibi "şato" diyebileceğimiz en büyüğüne kadar olan tasarımlarda farklı boyutlar göstermektedir. Norgüh, *Argıştihinili* ve Ağaçlık'taki

⁴⁰² A.A.Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", XIV. *KST.* I, 1987, 229vd., res. 2-10; "Van Dilkaya Höyüğü, 1987 Kazısı", X. *KST.* I, 1988, 262vd.; "Van-Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları", *Höyük* 1, 1988, 72vd., res. 1-2.; "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988", XI. *KST.* I, 248vd.

⁴⁰³ Burney-Lang 1971, res. 19.

⁴⁰⁴ C.A.Burney, "Excavations at Yanık Tepe, North-West Iran", *Iraq* XXIII, 1961, 138vd., lev. LXVI; "The Excavations at Yanıktepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report", *Iraq* XXVI (1964), 58vd., lev. XIII/a-c, XIV/a-c.; Burney-Lang 1971, res. 21.

⁴⁰⁵ C.A.Burney, "Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report", *Iran* XXIII, 1975, 150vd., res. 1, lev. Ia.

⁴⁰⁶ Bkz.brd. s. 17, dp. nt. 67.

⁴⁰⁷ Tarhan-Sevin 1976-1977b, 357vd.

⁴⁰⁸ Tarhan-Sevin *Göst.yer.*; Ayrıca bkz. A.M.Darga, *Hitit Mimarlığı/1.Yapı Sanatı, Arkeolojik ve Filolojik Veriler*. (İstanbul 1985), 170vd.; Urartu Krallığı'nın batı yayılımı için bkz. K.Koroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elaziğ (Alzi) ve Çevresi*, (İstanbul 1996), 73vdd.

münferit örneklerin yanısıra, *Teişebaini*, *Rusa.i.uru.tur*'da olduğu gibi... sıkışık şehir dokusu içinde müşterek duvarlı olanları da vardır. Kullanım yoğunluğuna bakılacak olursa bu plan tipi, -en basit şekliyle- ihtiyaçlara cevap verebilmiştir. Evlerin ek birimleri ile birlikte -plan ve de şehircilik bakımından- en gelişkin halini, -Urartu sonrası da olsa- Zernakitepe'de görmekteyiz.

2. grup evler ise, iki odalı ön-avluluların varyasyonu gibidir. Odalar, avlunun arkasında değil de, iki yanında tasarlanmıştır. Bu basit plan tipine ait örnekler, sıkışık kent dokusu içinde, diğer evlerle müşterek duvarlıdır. Aynı grupta yer alan, ancak ikiden fazla odası olan evlerde ise, ihtiyaç ve sosyal durum ile ilgili olarak oda sayısı artmıştır. *Teişebaini* 3, 4, 5 no.lu evler ve *Rusa.i.uru.tur*'da olduğu gibi...

Gerek 1., gerekse 2. gruptaki plan tipleri, Urartu'nun her döneminde yaygın olarak kullanılmıştır.

3. grubu oluşturan "merkezî avlulu" evler ise, M.Ö. VIII. yüzyılda karşımıza çıkar. Plan olarak; iki odalı ön-avlulu ev tipinin gelişkin bir halidir. Ancak avlu merkezde, odalar ise avlunun çevresinde yer almaktadır. Bu örneklerde evin iç kısımları ile doğrudan bağlantısı olmayan odalar vardır. Doğu felsefesinin bir özelliğini oluşturan "haremlik-selamlık" fikri ile mimari şekillenmiştir. Bu içe dönüklük felsefesinin daha gelişmiş tasarımı, konaklar ve saraylarda uygulanmıştır. Haremlik ve selamlığın yanısıra, boyutları, rizalitleri, kalın çevre duvarları ve iç bölünmeleri ile bu evlerden *Argiştihinili*'deki en gelişmiş olanı, konakların bir alt türüdür.

Merkezî avlulu evler, Urartu'nun güney komşularında, M.Ö.1.binyılda Kuzey Suriye'de⁴⁰⁹, ve Yeni Assur dönemi'nde⁴¹⁰ (M.Ö.1000-600) tüm ayrıntıları ile benzerlerini görmek mümkündür. İki odalı ön-avlulu ev tipi bizi Orta Anadolu'ya götürürken, merkezî avlulu evler ise bizi, Urartu'nun güney ilişkilerine götürmektedir. M.T.Tarhan'ın da ifade ettiği gibi⁴¹¹, "...Mezopotamya'da krallar tarafından yüzlerce yıldan beri kullanılan ünvanların yanısıra, çivi yazısında ve sanatta görülen bazı üslup ve öğelerle birlikte, 'idari teşkilatın organizasyonu' gibi girişimler, Assur kültürünün Urartu devletine ve sarayına ne denli nüfuz ettiğini açık bir şekilde göstermektedir." Gerçekten de, bu ilişkiler, -saraylar mimarisinde de olduğu gibi- kendini bu tür gelişkin halk konutlarında da açıkça belli etmektedir.

Yine M.Ö. VIII. yüzyılda, *Argiştihinili* aşağı şehrinde en son inşâ edilen iki ev ise, saraylar, konaklar ve diğer evlerden farklı olarak, avlusuzdur. 4. grubu oluşturan bu "avlusuz evler" münferittir. Plan olarak; 5-6 odalıdır ve odalar arasındaki bağlantı, "sofa" niteliğindeki bir açıklık ile sağlanmaktadır. Avlu bulunmamakla beraber, diğer evlerde görülen tüm birimler mevcuttur. Ortaya yeni bir tip çıkmaktadır, ancak elimizdeki verilerin ışığında, bu evlerin bir benzerini bulamıyoruz.

⁴⁰⁹ Tell Açana, tabaka I'deki ev için bkz. Naumann 1985, 393vd., res. 522.

⁴¹⁰ Yeni Assur Dönemi Başkent Assur'daki "Kırmızı Ev" için bkz. Sevin 1991, 117vd., res. 79.

⁴¹¹ Tarhan 1986, 287vd.

IV. SONUÇ

Urartu konutları, “krâli” ve “halk” konutları olmak üzere iki grupta incelenmiştir.

Krâli konutları; “saraylar” ve -“saray yavrusu” olarak da nitelendirebileceğimiz- “konaklar” oluşturmaktadır.

Urartu saray mimarisinin kökeninde, Assur saray planlaması yatmaktadır. Urartu-Assur ilişkilerinin en yoğun olduğu erken dönemde, yâni M.Ö.IX. yüzyılda, Assur taklitçiliği, saray planlarında ve mimari elemanlarda da kendini açıkça ortaya koymaktadır.

Assur saraylarındaki “açık avlular” ve bu avluların arasındaki -üç girişli- dikdörtgen “taht salonu” tasarımı, M.Ö.IX. yüzyıla tarihlenen, Giriktepe sarayında da karşımıza çıkar. Bu plan özelliklerinin yanısıra, mimari elemanlar da kopyalanmıştır. -Giriktepe sarayındaki- “kör kapılar”, girişin solundaki “taht yeri” ve Assur anıtsal sütun kaidelerinin kopyası olan, -Aşağı Anzaf ve Patnos- sütun kaideleri gibi...

M.Ö.VIII. yüzyıldan itibaren, -topografik konum ve iklim şartları ile de bağlantılı olarak- Urartu krallığı, mimaride kendi kimliğini kazanmaya başlar. Bu dönemde “açık avlu” fikri yerini “kapalı avlu”lara bırakır. Geniş inşâ alanlarına imkan sağlayan ve yapıların oturması için düz alanlar oluşturan teraslama sistemleri geliştirilmiştir. Ayrıca, kalın duvarlar ile çok katlılık sağlanmıştır. Mimari elemanlardan sütun kaidelerinin,

anıtsallıktan uzaklaştığı, büyük sütun kaidelerinin zamanla ihtiyaca göre şekillendiği, küçüldüğü görülür. *Tuşpa-Yeni saray, Arğıstihinili, Erebuni saraylarında olduğu gibi...*

Ayrıca bu dönemde görülen konakların varlığı, Urartu'nun "memur teşkilatı" ile yönetilen "Memur Devleti" karakterini ortaya koymaktadır⁴¹². Konaklar, saray planlarının küçük birer kopyasıdır. Aynı şekilde, kapalı avlular ve çeşitli fonksiyonu olan odalardan oluşur.

Saray mimarisindeki büyük gelişmeler, II.Sarduri (yakl.ol.M.Ö.764-735) ile başlayıp, M.Ö.VII. yüzyılda, II.Rusa döneminde (yakl.ol. M.Ö.685-645) doruk noktasına ulaşmıştır. II.Rusa döneminin ihtişamını yansıtan yapılarda -özellikle saraylarda- tasarımların geliştiğini, duvarların çok kalınlaştığını, rizalitli fil ayakları, omurga sistemi gibi yeni öğeler ile mimarinin çok kuvvetlendiğini ve kat sayısının arttığını görmekteyiz. Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi sitadellerinde olduğu gibi...

Genel olarak tüm saraylara baktığımızda, Assur'dan kopyalanan ana plana sadık kalındığı, değişikliklerin, bu ana plan çerçevesinde uygulandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz saraylarda, krallar, valiler, rahipler, hizmetliler, konaklarda ise muhtemelen devlet memurları oturmaktadır. Konakların bir alt türünü oluşturan "merkezî avlulu" evlerde ise, sanatçılar ve zanaatkarlar oturuyor olmalıdır. Bu evler de, saraylarda olduğu gibi, güney etkilidir ve resmi bir karaktere sahiptir. Gerek devlet memurlarının oturduğu

⁴¹² Urartu Krallığının "Memur Devleti" karakteri için bkz. Tarhan 1986, 293vd.

konaklar, gerekse devlet kontrolü altında faaliyet gösteren sanatçılar ve zanaatkarların oturduğu evler, saraylarla benzer özellikler taşır. Bu imtiyazlı kişiler, basit halktan farklı olarak, sık ve yoğun şehir dokusundan ve bu yığılımıktan sıyrılarak, adeta nefes alan evlerde oturmaktadır. Uygarlığın bir göstergesi olarak, hayvanlar, insanlardan farklı mekanlarda muhafaza edilmeye başlanmıştır. M.Ö.VIII. yüzyılda, *Argıştihinili* aşağı şehrindeki münferit evlerden, “çömlekçi ustası” ve “mühür sahibinin evi” sanatçı ve zanaatkar evlerine örnek olarak gösterilebilir.

Toplumu oluşturan bir başka sınıf ise, “Bey”ler, yâni “kabile başkanları”dır. Toprakkale tabletinde⁴¹³ “300 adet silah donanımlı kabile mensubu...”ndan sözedilmektedir. Demek ki, krallık döneminde de, Arkaik çağın karakteristiği olan kabileler hâla mevcuttur. Kırsal kesimde bu düzen hâla sürmektedir⁴¹⁴. Bir beye ait konut örneği olarak, iskanın yer aldığı alandaki tepenin üzerinde tek başına planlanmış, “iki odalı ön-avlulu” ev tipinde, köşelerinde kule gibi rizalitleri yer alan, “Ağaçlık” evini gösterebiliriz⁴¹⁵. Bu plan tipi, daha önce de ifade edildiği üzere, Anadolu kökenlidir.

Basit halk ise, şehir dokusunun sık ve yoğun olduğu yerleşimlerde, birbirinden farklı plan tipleri gösteren daha küçük boyutlu evlerde oturmaktadır. Bunlar “iki odalı ön-avlulu” ve “iki ve ikiden fazla odalı-avlulu” plan tipinde, ihtiyaca göre şekillenmiş evlerdir. Ayrıca hayvancılık ekonomisi ile ilgili olarak yaz aylarında oturlan “yayla” evleri mevcuttur.

⁴¹³ *UKN*, no. 286.

⁴¹⁴ Tarhan 1995, 13.

⁴¹⁵ Tarhan 1995, *Göst.yer.*

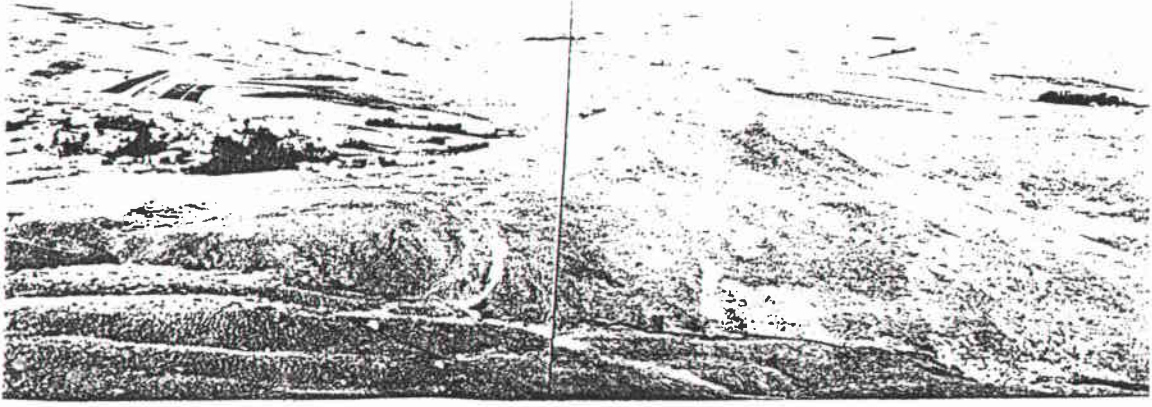
Tüm konutlar incelendiğinde, düşünce sisteminin mimariye yansımalarıyla, doğu felsefesinin başlıca özelliğini oluşturan “haremlik-selamlık” kavramı açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Gerek konut, gerekse -Assur kökenli kopyacılıkla başlayan-saray tasarımlarının, gittikçe geliştirilerek, kendi özüne ve aynı zamanda felsefesine uygun yapılar meydana getirildiği gözlenmektedir. Bütün bu gelişimler, “dağların uygarlığının” ya da “dağlardaki uygarlığın” “medenileştiğinin”, “kentlileştiğinin” bir ifadesidir.

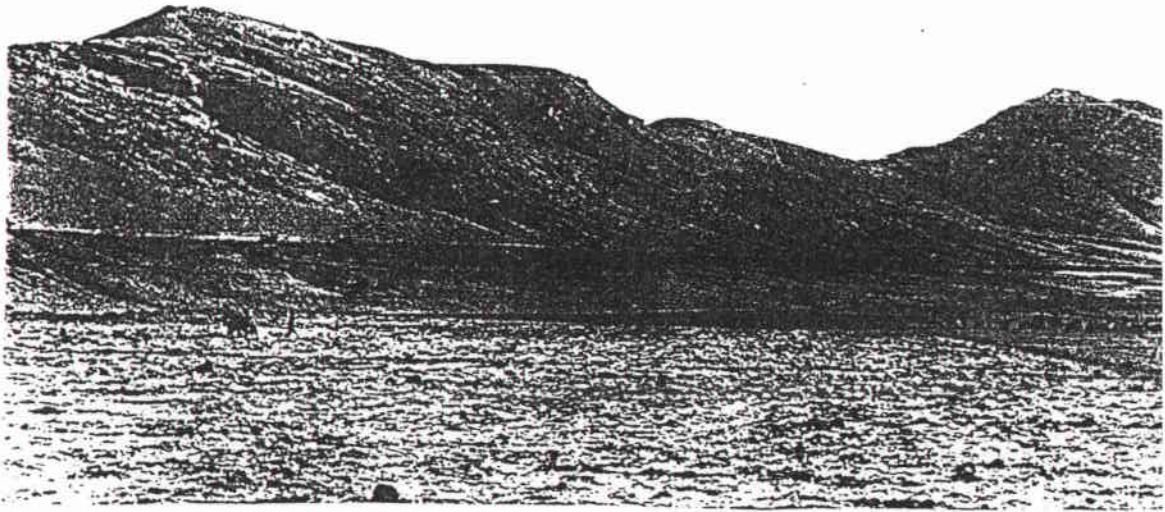
LEVHALARIN LİSTESİ

- Levha I/1. Yukarı Anzaf Kalesi ve Aşağı Şehri. Doğudan görünüm. (B. Memiş).
- Levha I/2. Çavuştepe Kalesi. Güneyden görünüm. (A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi).
- Levha II/1 Ayanis Kalesi Sitadeli ve Aşağı Şehri. Güneyden görünüm. (B. Memiş).
- Levha II/2 *Rusa. I. uru. tur*/Bastam Kalesi. Kuzeydoğudan görünüm. (Kleiss 1988, Lev. 2).
- Levha III/1 Norgüh Sitadeli ve Aşağı Şehri. Güneyden görünüm. (B. Memiş).
- Levha III/2 Altın-tepe. (T. Özgüç, *Altın-tepe II*, Ankara 1969, Lev. VII/2).
- Levha IV/1 Giriktepe Sarayı taht salonu. (Balkan 1964, res. 3).
- Levha IV/2 Giriktepe Sarayı ön avlusu. (Balkan 1964, res. 2).
- Levha V/1 Giriktepe Sarayı giriş kapısı ve kör kapı. (Balkan 1964, res. 4).
- Levha V/2 *Tuşpa* Van Kalesi Sitadeli. (M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).
- Levha VI/1 *Tuşpa* Yeni Saray. Batıdan görünüm. (M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).
- Levha VI/2 *Tuşpa* Yeni Saray. Doğudan görünüm. (M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).
- Levha VII/1 *Argiştihinili*/Arnavir-Blur Sarayı. Ön avlu. (Martirosian 1974, Lev. XXXI).
- Levha VII/2 Çavuştepe Sarayı. Payeli avlu. (A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi).

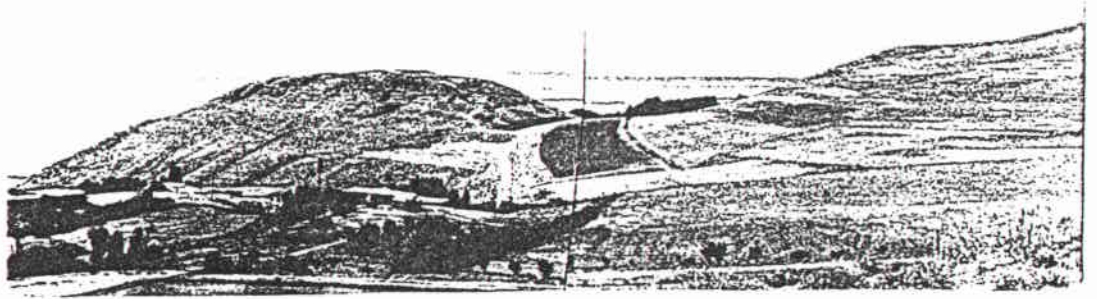
- Levha VIII/1 Çavuştepe Sarayı. Anakayadan oyulmuş payeler.
(A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi).
- Levha VIII/2 Kef Kalesi'nin konumu.
(Bilgiç - Özgüç 1966, Lev. I).
- Levha IX/1 Kef Kalesi Sarayı. Rizalitli filayağı.
(Bilgiç - Özgüç 1968, res. 2).
- Levha IX/2 Kef Kalesi Sarayı. Payeli salon.
(Bilgiç - Özgüç 1968, res. 1).
- Levha X/1 Ayanis Kalesi Sarayı. Payeli salon. (B. Memiş).
- Levha X/2 Kef Kalesi Sarayı depoları.
(Bilgiç - Özgüç 1967, Lev. IV).
- Levha XI/1 Kef Kalesi Sarayı depoları.
(Bilgiç - Özgüç 1967, Lev. IV).
- Levha XI/2 *Rusa. I. uru. tur*/Bastam Aşağı Şehri. Konakların konumu. (Kleiss 1979, Lev. 7/2).
- Levha XII/1 *Rusa. I. uru. tur*/Bastam Konağı. Kuzeydoğudan görünüm. (Kleiss 1979, Lev. 8/1).
- Levha XII/2 *Teişehaini*/Karmir-Blur Aşağı Şehir. Kuzey mahallesinden görünüm. (Oghanesian 1955, res. 3).
- Levha XIII/1 Ağaçlık evi. Kuzeyden görünüm. (B. Memiş).
- Levha XIII/2 Zernakitepe. Güneydoğudan görünüm. (B. Memiş).
- Levha XIV/1 Van Kalesi Höyüğü. Güneyden, kaleden görünüm.
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).
- Levha XIV/2 Van Kalesi Höyüğü. Ev kompleksi. Güneyden görünüm. (M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).

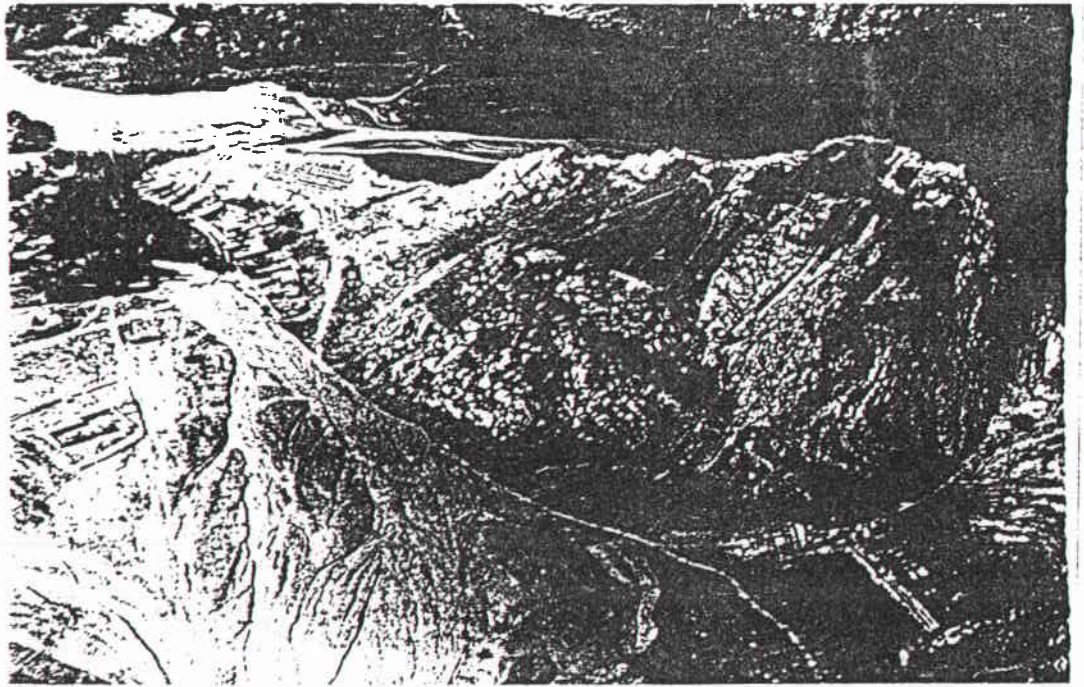
1. Yukarı Anzaf Kalesi ve Aşağı Şehri. Doğudan görünüm. (B. Memiş)

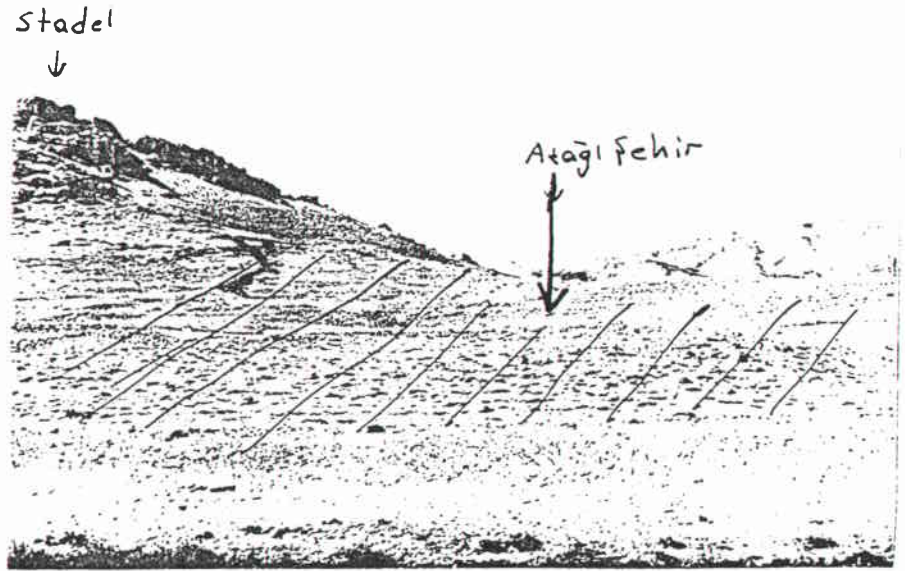
2. Çavuştepe Kalesi. Güneyden görünüm.
(A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi).

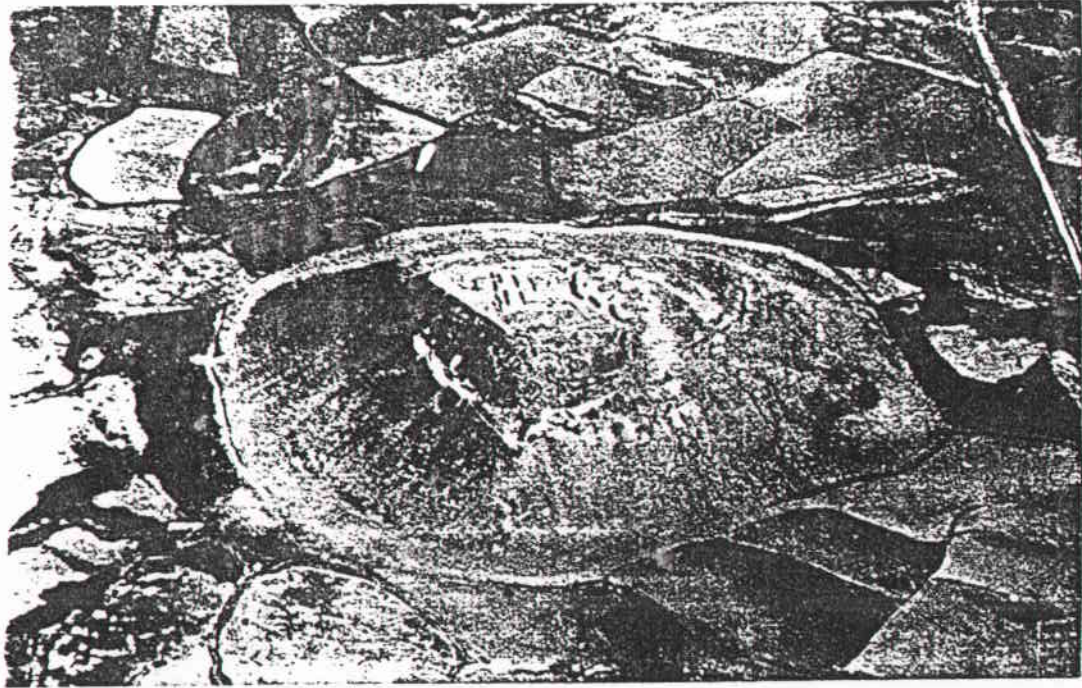
1. Ayanis Kalesi Sitadeli ve Aşağı Şehri. Güneyden görünüm.
(B. Memiş).

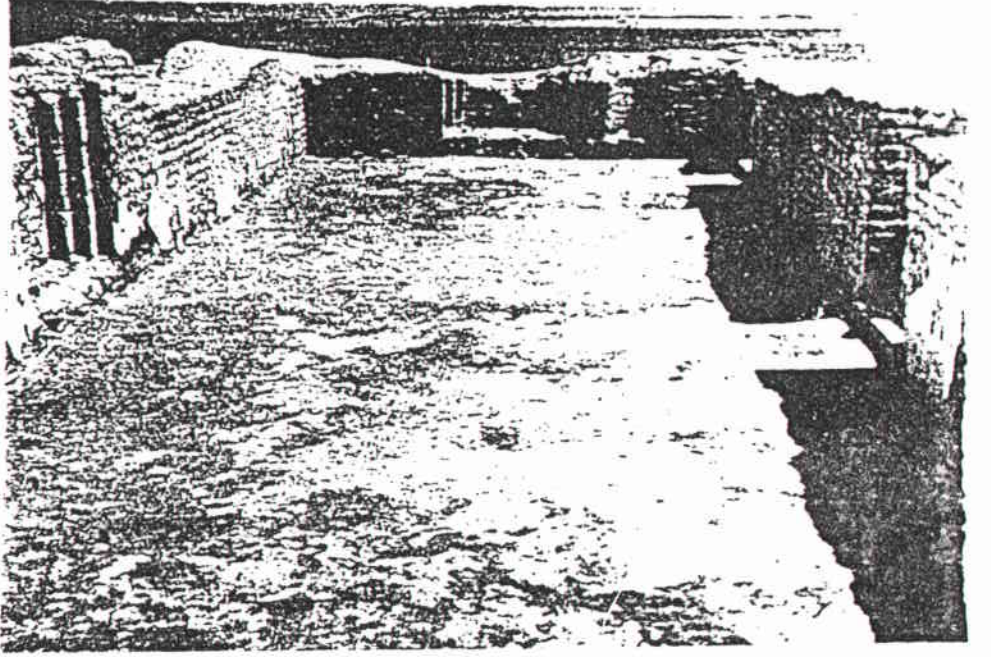
2. *Rusa. I. uru. tur*/Bastam Kalesi. Kuzeydoğudan görünüm.
(Kleiss 1988, Lev. 2).

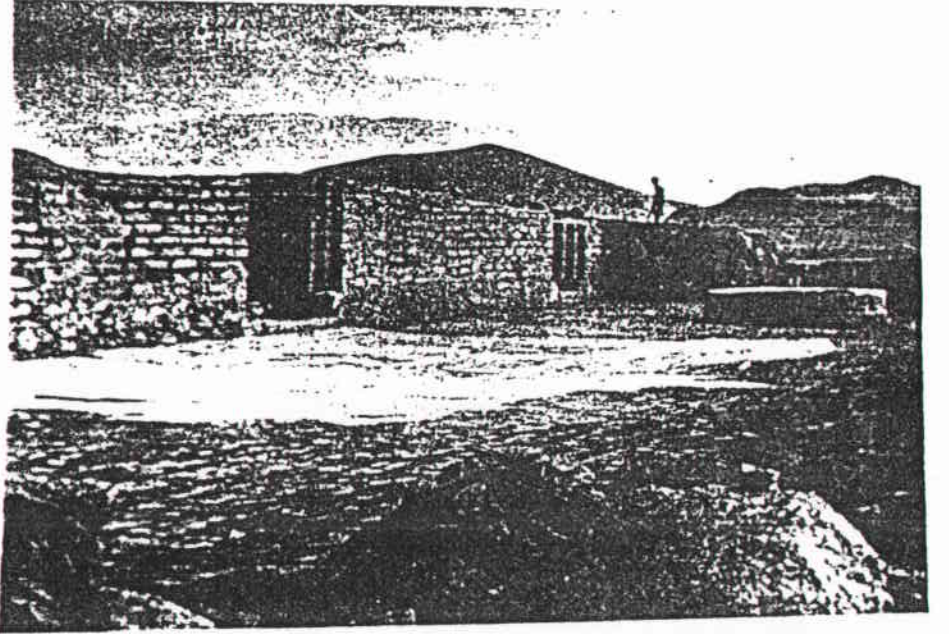
1. Norgüh Sitadeli ve Aşağı Şehri. Güneyden görünüm. (B. Memiş)

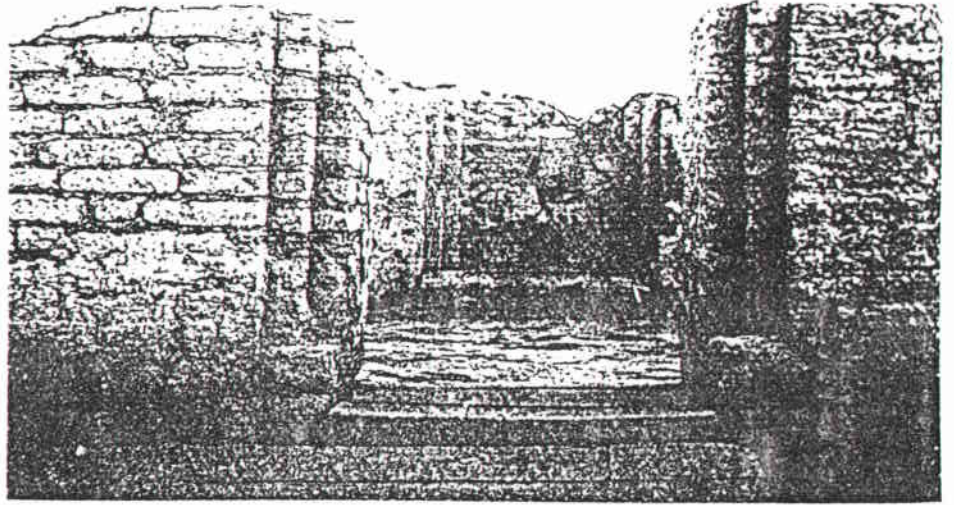
2. Altintepe. (T. Özgüç, *Altintepe II*, Ankara 1969, Lev. VII/2).

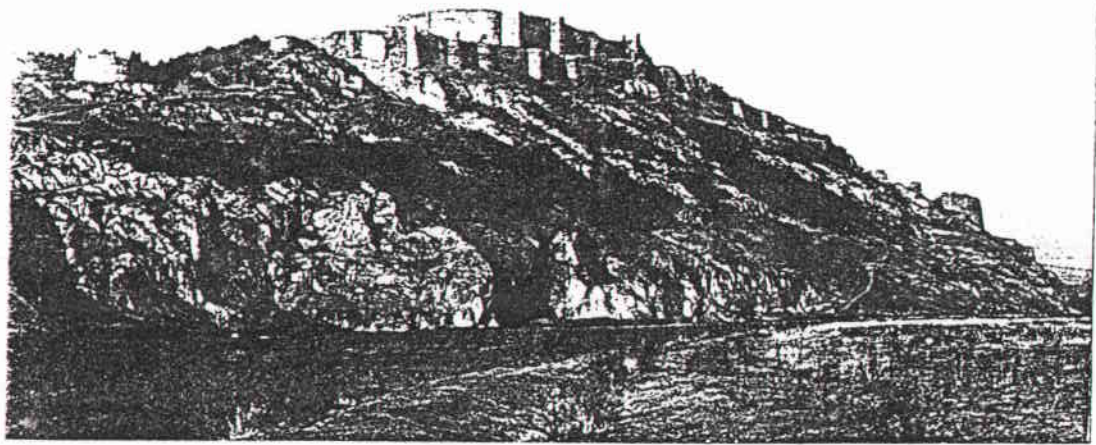
1. Giriktepe Sarayı taht salonu. (Balkan 1964, res. 3).

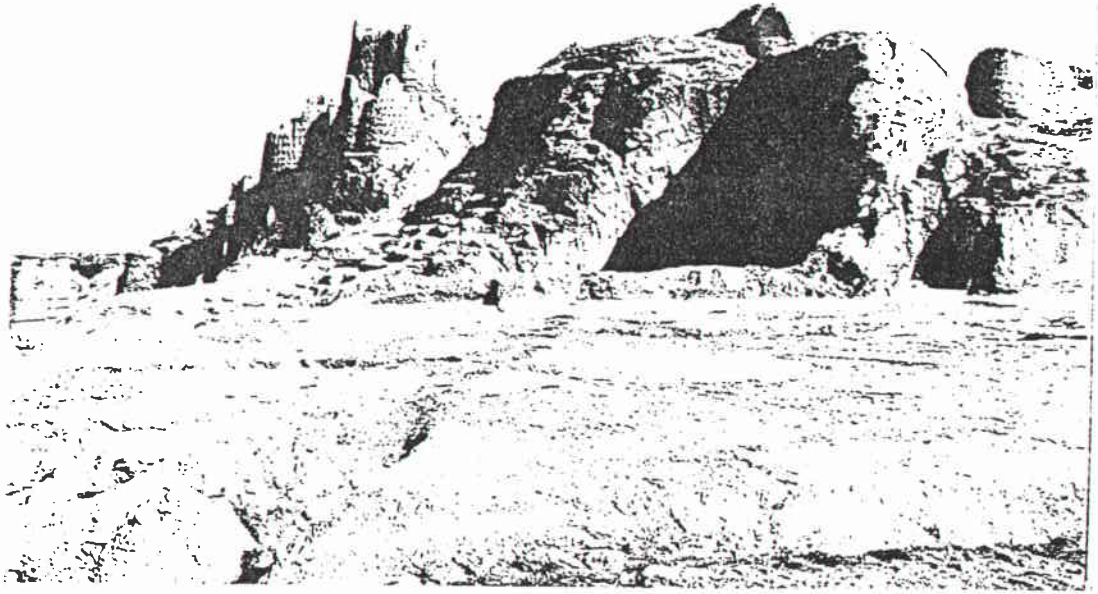
2. Giriktepe Sarayı ön avlusu. (Balkan 1964, res. 2).

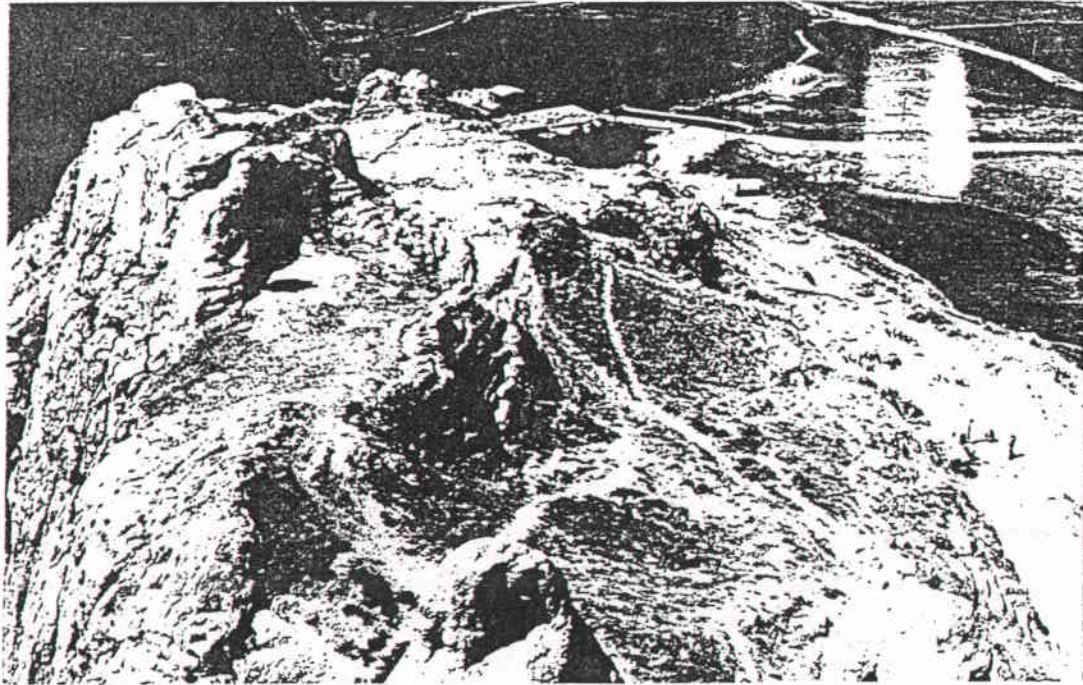
1. Giriktepe Sarayı giriş kapısı ve kör kapı. (Balkan 1964, res. 4).

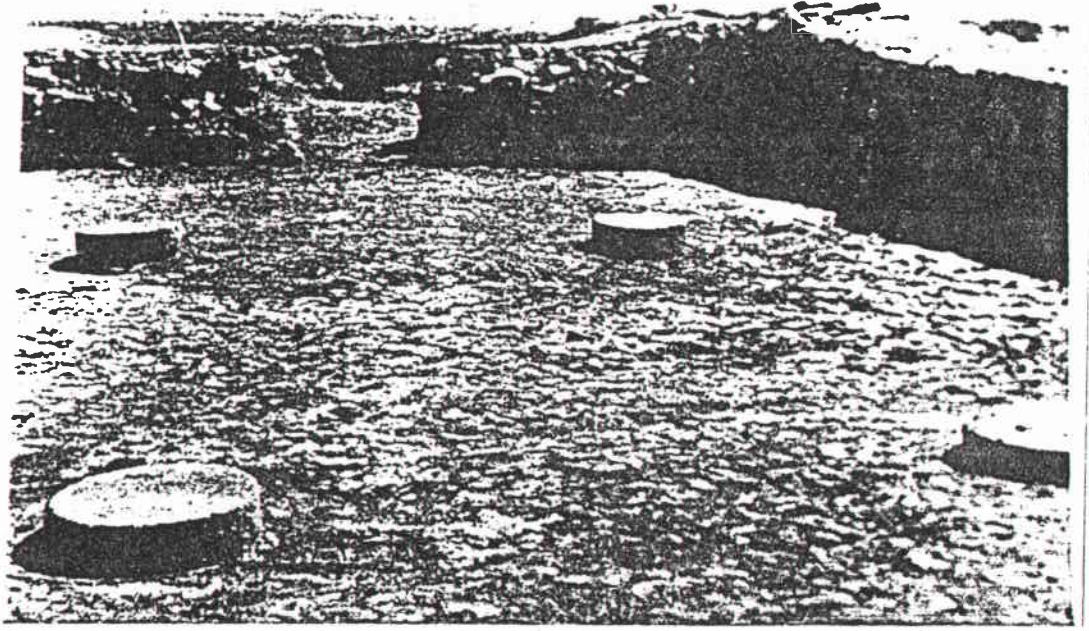
2. *Tuşpa*/Van Kalesi Sitadeli.
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).

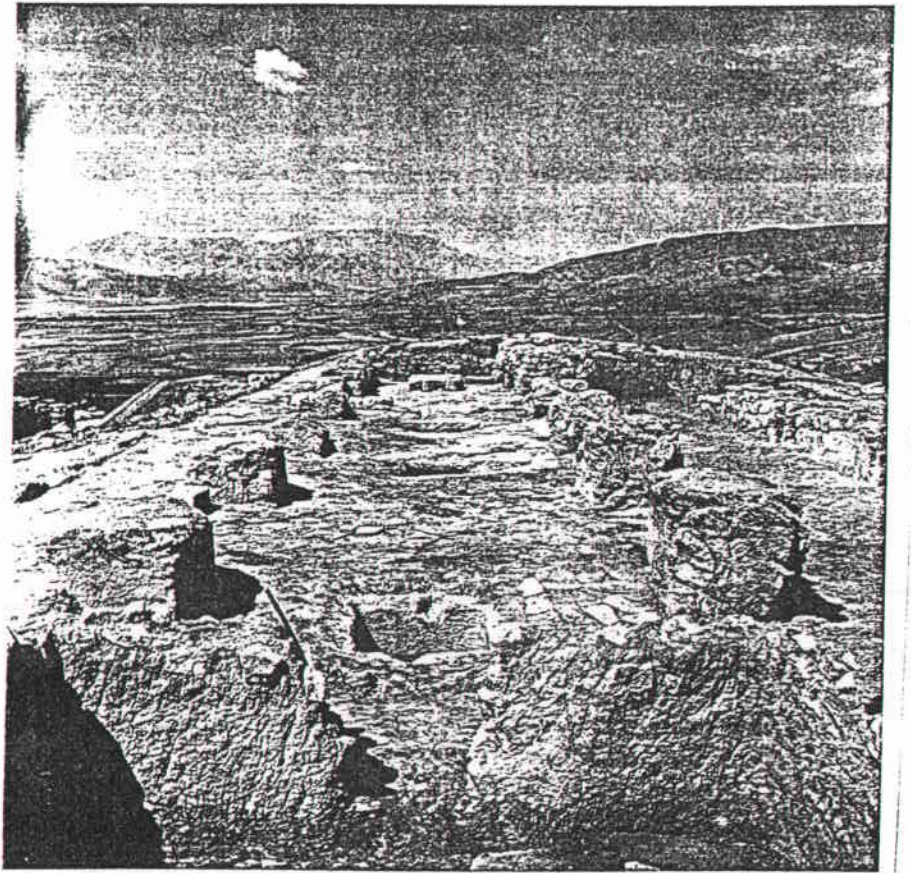
1. *Tuşpa/ Yeni Saray. Batıdan görünüm.*
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).

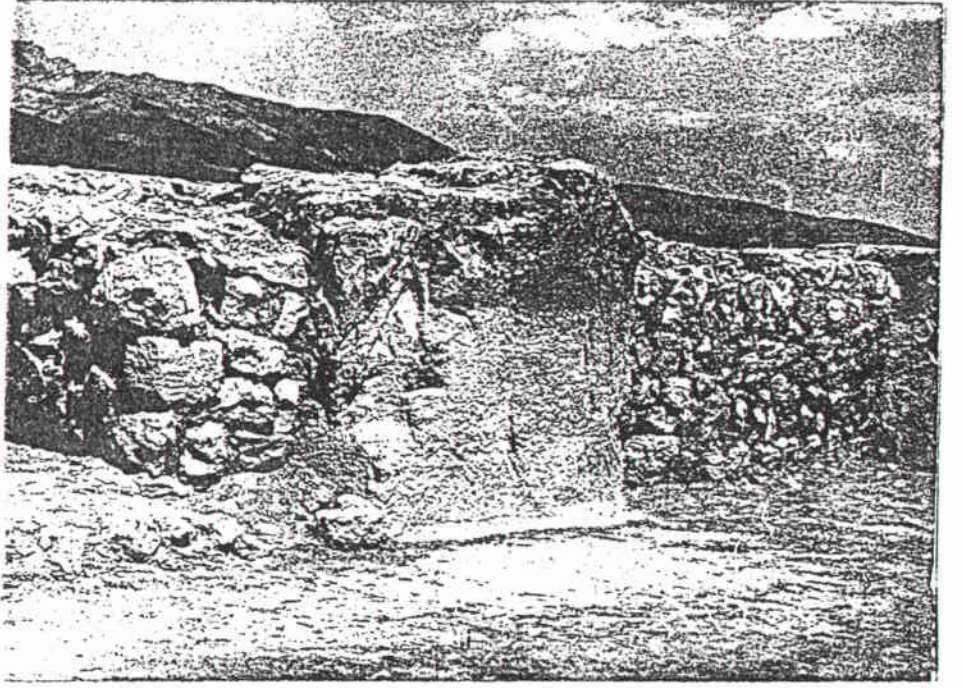
2. *Tuşpa/ Yeni Saray. Doğudan görünüm.*
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).

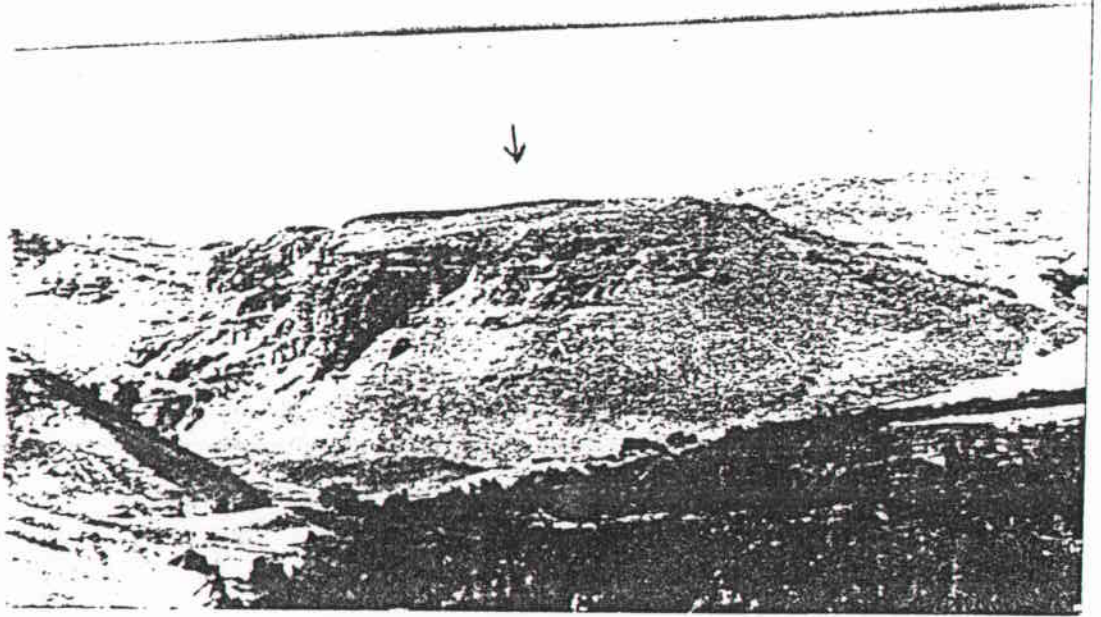
1. Argıstihinili/Armavir-Blur Sarayı. Ön avlu.
(Martirosian 1974, Lev. XXXI).

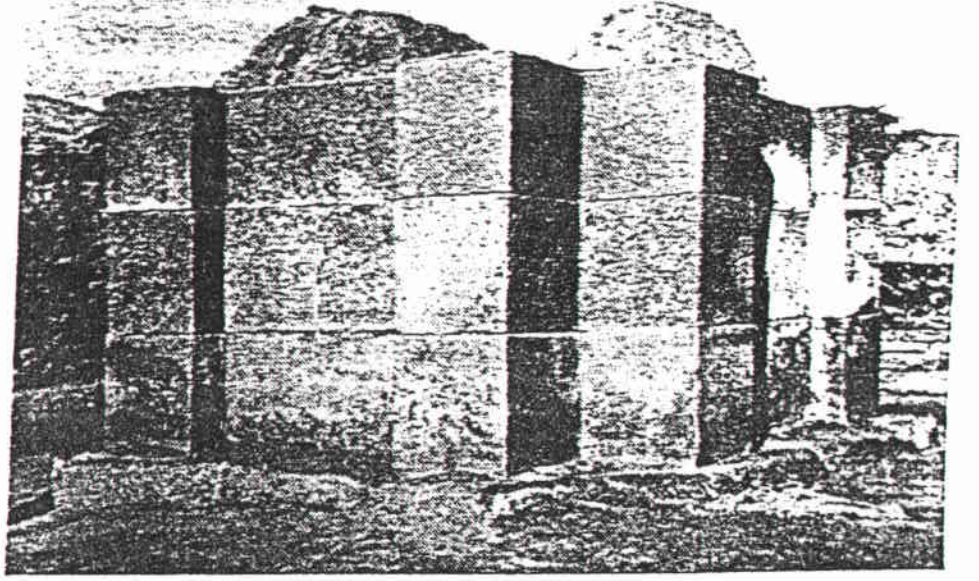
2. Çavuştepe Sarayı. Payeli avlu. (A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi)

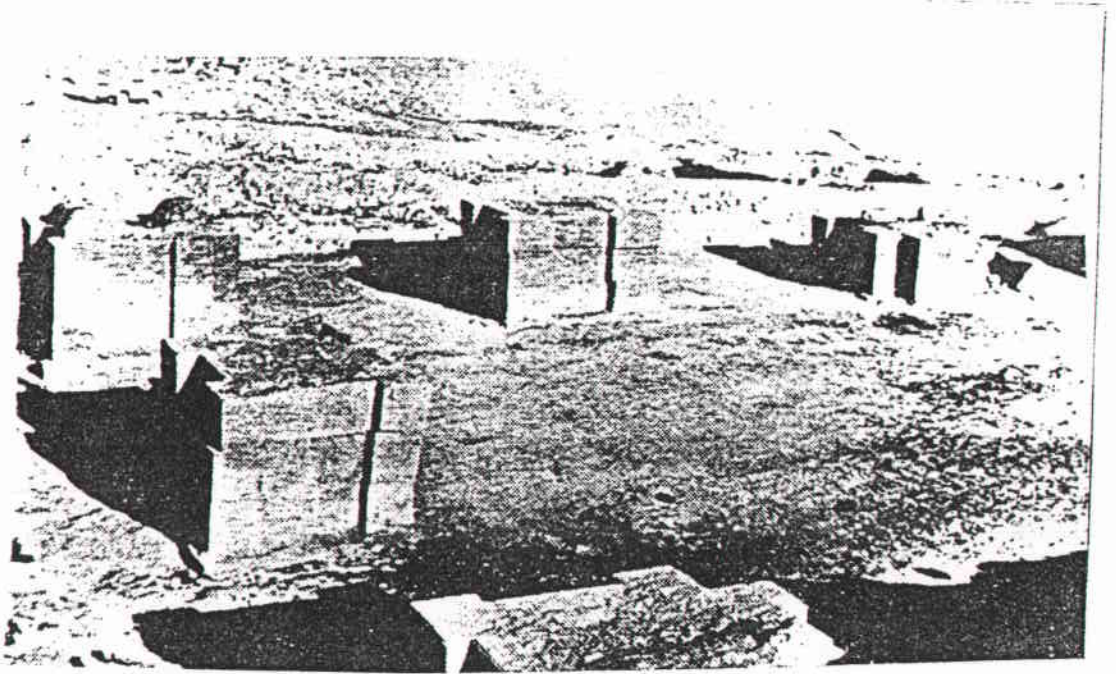
1. Çavuştepe Sarayı. Anakayadan oyulmuş payeler.
(A. Erzen: Çavuştepe Kazısı Arşivi).

2. Kef Kalesi'nin konumu. (Bilgiç - Özgüç 1966, Lev. I).

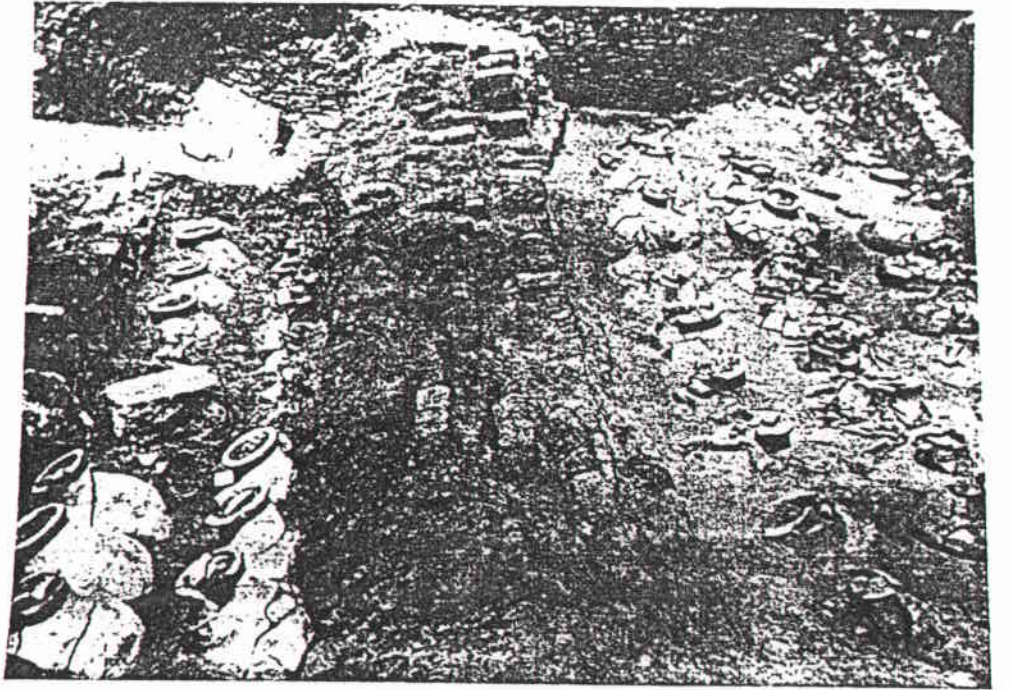
1. Kef Kalesi Sarayı. Rizalitli filayağı. (Bilgiç - Özgüç 1968, res. 2).

2. Kef Kalesi Sarayı. Payeli salon. (Bilgiç - Özgüç 1968, res. 1).

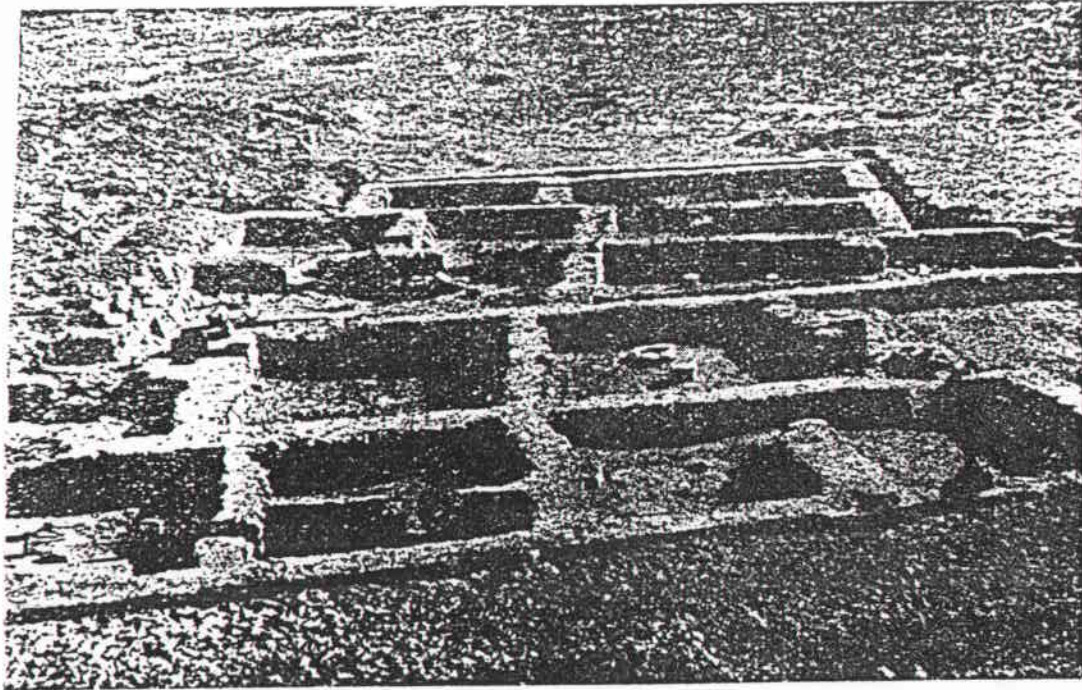
1. Ayanis Kalesi Sarayı. Payeli salon. (B. Memiş).

2. Kef Kalesi Sarayı depoları. (Bilgiç - Özgüç 1967, Lev. IV).

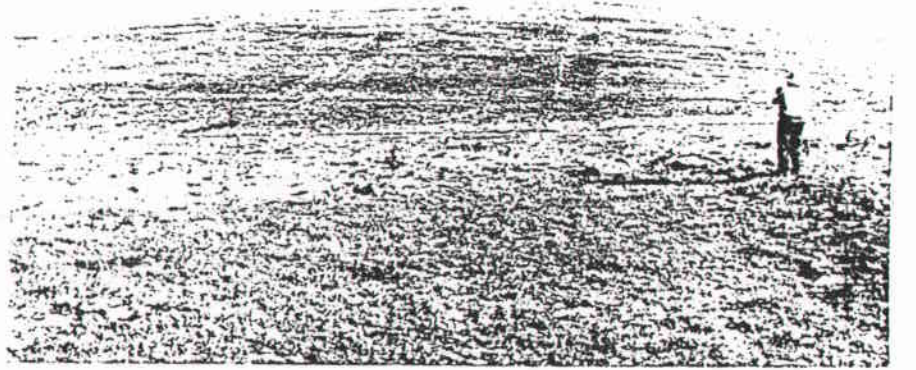
1. *Rusa. I. uru. tur/Bastam Konağı*. Kuzeydoğudan görünüm.
(Kleiss 1979, Lev. 8/1).

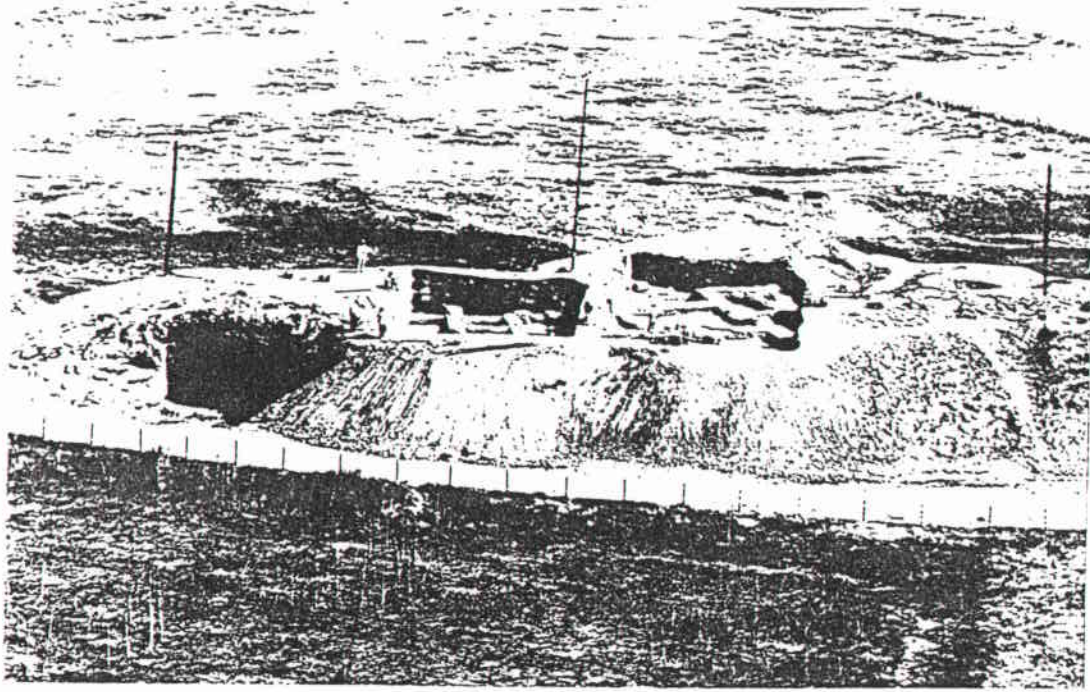
2. *Teişebaini/Karmir-Blur Aşağı Şehir*. Kuzey mahallesinden görünür
(Oghanesian 1955, res. 3).

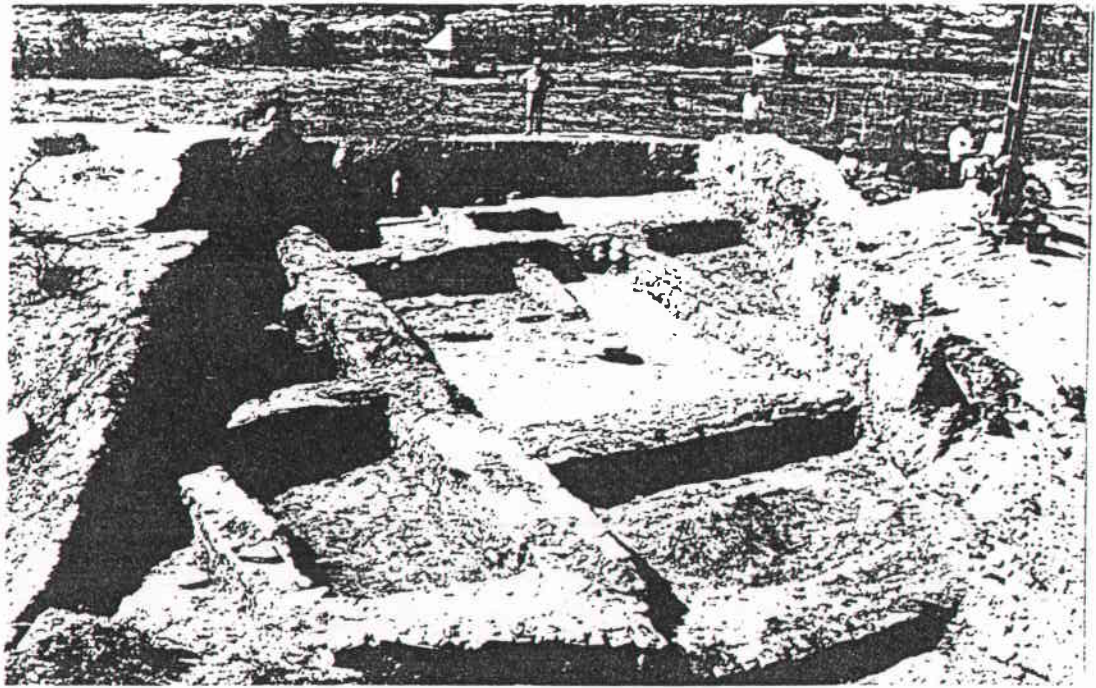
1. Ağaqlık evi. Kuzeyden g6r6n6m. (B. Memiş).

2. Zemekitepe. G6neydoğudan g6r6n6m. (B. Memiş).

1. Van Kalesi Höyüğü. Güneyden, kaleden görünüm.
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).

2. Van Kalesi Höyüğü. Ev kompleksi. Güneyden görünüm.
(M.T. Tarhan: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları Arşivi).